

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

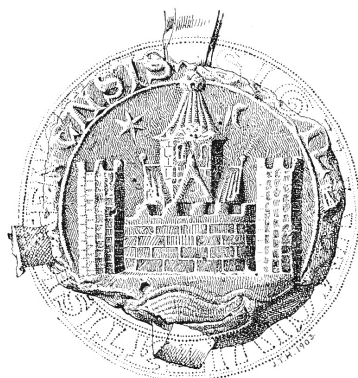
Historiske meddelelser om København 2018

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København

2018

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2018

© 2018 Selskabet for Københavns Historie og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 978-87-85099-07-5

Redaktion: Barbara Zalewski, Hanne Fabricius, Inger Wiene, Lasse Jonas Bendtsen og Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.)

Korrektur: Forfatterne, Anne-Lise Walsted, Mads Gregersen og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelægning og design: IC-Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgivet af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer.

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1".

Abonnement på årbogen: opnås ved skriftlig henvendelse

til Selskabet for Københavns Historie,

c/o Bjørn Westerbeek Dahl

Løberen 3, DK-2990 Nivå

eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:

www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse.

En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Omslagsbillede: Dronnings Louises Bro fra 1887. Broen ses her lige omkring 1897. Københavns Museum.

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129.

Indhold

- 5 **Prinsen med sølvbenet**
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 24 **“Bassessen” på Christiansholm 1766**
En sag om et seksuelt overgreb i 1700-tallets
København
af Jakob Seerup
- 75 **Scholtens kapel på Assistens Kirkegård i København**
af Jens Villumsen og Hanne Fisker
- 104 **Mine Københavnerdage**
af Thomas Herløv Barfoed; Introduktion ved Niels Barfoed
- 151 **Dampkøkken-Entrepreneur**
Johan Frederik Johansen. 1827-1866
af Kirsten Norn
- Småstykker:**
- 196 **Et nyfundet sæt af Geddes Kvarterkort 1757 m.m.**
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 215 **Forfatterbiografier**
- 216 **Person- og stedregister**
ved Bjørn Westerbeek Dahl

Prinsen med sølvbenet

■ Af Bjørn Westerbeek Dahl

En mindre episode under svenskernes belejring af København 1658-60 fik frygtlige personlige konsekvenser for prins Friedrich af Hessen-Homburg, der var chef for et svensk regiment. Men med hjælp fra dansk side og en portion held overlevede han dog, om end han mistede det meste af sit ene ben. Det hindrede ikke, at han senere blev en af sit lille fyrstendømmes mest betydningsfulde landgrever og udviklede sig til en af Brandenburgs førende feltherrer.

Blandt de mange tyske officerer, der var indrullet i den svenske konge Karl 10. Gustavs hær, da den i 1657 trak op mod Danmark fra krigsskuepladsen i Polen, var også den 24-årige prins Friedrich af Hessen-Homburg.¹ Han var yngste søn af landgreve Friedrich I, der i 1622 havde fået en del af Hessen i Midtyskland overladt som arvepart, og som omkring hovedbyen Homburg lidt nord for Frankfurt am Main udøvede en vis suverænitet.

Det lille landgrevskab udgjorde en af de absolut mindste tyske småstater, og de årlige indtægter til fyrsten beløb sig til blot ca. 5.000 gylden, der hovedsageligt stammede fra skatteindbetalingerne for 2.500 indbyggere i det 60 km² store landområde, hvoraf ca. 1.000 boede i selve Homburg. Heldigvis havde Friedrich I. som en del af sin arv i 1622 opnået en årlig apanage på 15.000 gylden, der kunne supplere disse indtægter. Samme år var han blevet gift med Margrethe Elisabeth von Leiningen-Westerburg, og hurtigt fik parret seks børn. Prins Friedrich blev født i 1634 som den yngste, og med ikke mindre end fire brødre og en søster foran sig i arvefølgen havde han ikke andre muligheder end at forsørge sig selv, og han valgte krigerhåndværket.

Men før han kom så langt, mistede han som fireårig sin far, der døde i 1638 af et slagtilfælde. Hans ældste bror, Ludwig Philip, overtog nu titlen som landgreve blot 15 år gammel med sin energiske mor som formynder.

Hun førte sit lille fyrstendømme heldigt igennem den sidste del af 30-årskrigen, men oplevede dog i 1640, at 1.000 svenske ryttere og 200 mand fodfolk i en periode krævede forsyninger og hærgede og plyndrede på vanlig vis. Svenskerne vendte tilbage i 1643.

Om den lille prins Friedrichs barndom er ikke meget at sige: Margrethe Elisabeth gav sine børn en god opdragelse. Som følge af 30-årskrigen uro valgte hun at sende sine to sønner Wilhelm Christoph (f. 1625) og Georg Christian (f. 1626) til det ridderlige akademi i Sorø i stedet for en tilsvarende tysk læreanstalt.² Af den bevarede korrespondance mellem Christian IV og skolens hofmester Henrik Ramel, fremgår det, at de ved deres ankomst kun blev ledsaget af en yngre lærer, men først senere fik de en hofmester, som det hørte sig til. Forholdene var dog beskedne, og ved deres afrejse fra Sorø i august 1644 efterlod de to unge fyrster sig en gæld på 1.000 rdlr., der viser, at deres uddannelse og udlandsfærd antagelig oversteg fyrstendømmets niveau.³

De to unge herrers hjemrejse blev rimeligvis fremskyndet ved Ludwig Philips uventede død i 1644, der gjorde den 17-årige Wilhelm Christoph til landgreve. Moderens kloge formynderskab fortsatte dog uanfægtet, frem til han blev myndig i 1650.

Der var tydeligvis ingen muligheder for prins Friedrich til at få en tilsvarende boglig uddannelse, men han kom som 12-13-årig til Marburg, hvor han fra 1645-48 blev opdraget sammen med sønnerne af landgreven af Hessen-Darmstadt.

Under et besøg hjemme i Homburg kom Friedrich et par år senere ud for en alvorlig ulykke, da han ved et fald brækkede sit højre lårben. Det heledes, men han kom til at halte resten af livet.

Ulykken hindrede dog ikke, at han knapt 20 år gammel slog ind på en militær løbebane: Han søgte mod Sverige og rejste i 1654 til Stockholm, hvor han indgik aftale med den nytiltrådte konge Karl 10. Gustav om som oberst at hverve et rytterregiment på sin hjemegn.

Det lykkedes ham kun at få 140 mand eller det, der svarede til to kompagnier, men med dette beskedne kontingent rykkede han mod fronten til Polen, hvor Karl Gustav kæmpede mod den polske konge. Her fik den unge og ganske uprøvede oberst sin ilddåb i træfningen ved Mewe i december 1655, hvor han gjorde sig heldigt bemærket.

I begyndelsen af det følgende år indgik han en aftale med Karl Gustav om at komplettere sit regiment, så det kom til at bestå af 10 kompagnier på

Voksmaske af prins Friedrich, da han var ca. 65 år. Fra: Schloss Homburg von der Höhe. Udgivet af Staatliche Schlösser und Gärten, Hessen. Brochure 23.

hver 60 ryttere, og han fik 15.000 daler i hvervepenge mod, at hans regiment skulle være opstillet i løbet af fire måneder. Det lykkedes denne gang, og regimentet fulgte som omtalt Karl Gustav, da han efter den danske krigs-erklæring i sommeren 1657 førte sine tropper mod Danmark.

Under hvilke omstændigheder Friederich oplevede dette felttog vides ikke nærmere: I efteråret 1657 var han og regimentet 50 km nord for Skanderborg, og med henblik på at hverve nye tropper opholdt han sig i november i Ålborg. Vinterkvarteret blev dog lagt i Skanderborg, hvor han vides at have opholdt sig i januar 1658.⁴

Regimentet deltog ikke i overgangen over Lillebælts is i januar 1658, men det blev snart efter ført over til Fyn, og i marts lå prinsen og hans folk i Fåborg.⁵

Friedrichs opgaver under 1. Karl Gustav Krig lå tydeligvis ikke i frontlinjen, men dette ændrede sig, da Karl Gustav i august 1658 brød Roskildefreden fra februar, og den 7. august landsatte tropper i Korsør og derefter besatte det meste af Sjælland. Friedrich og hans folk deltog således i belejringen af København fra dens begyndelse den 11. august, og da Brønshøjlejren var blevet etableret i november måned 1658, lå otte af dets kompagnier i lejrens sydvestlige hjørne.⁶ Det svarer til området i den vestlige del af Degnemosen omtrent ved krydset Herbergsvej, Næsbyholmsvej.

Hessen-Homburgs regiment blev brugt til strejftog ind mod den belejrede by, hvor man rekognoscerede i fæstningens forterræn og forsøgte at trætte forsvarerne.

Katastrofen

I midten af januar 1659 gik det imidlertid grueligt galt for den unge regimentschef, da han med en gruppe soldater ville imødegå et dansk udfald fra Christianshavn.

I prinsens levnedsskildring, der blev forfattet af hans kammertjener Johann Bocksen efter diktat af prinsen på dennes dødsleje i 1708, omtales begivenheden således: "Da kongen var gået over Store Bælt og havde indledt en belejring af København, fik prinsen meddelelse om, at man havde opsnuset, at der ville komme et kraftigt udfald fra fæstningen. Derfor red han frem mod fjenden. En jægersoldat kom tilfældigvis til prinsen med et

lommelærklæde, som denne tog til sig og kom i sin lomme, idet han bøjede sig ned. Netop da rettede en holstensk kavaler ved navn Pogwisch en muskedonner mod prinsen, der koldblodigt nok svarede, “Skyd blot, din hund”. Det gjorde han så, og han ramte prinsen, der ved skuddet faldt sammen i sin sadel. Han kom dog hurtigt til sig selv igen, og da tililende havde snittet hans frakke op for at se, hvor skuddet var gået ind, faldt kuglen ud af tøjet, hvor den åbenbart havde sat sig fast i en fold. Det voldte alligevel prinsen store smerter, men lommelærklædet fik æren af, at der ikke var sket mere. Danskerne foretog herefter endnu et udfald, som under prinsens ledelse blev kastet tilbage. Herunder blev der skudt med en seks-pundig kanon, hvis kugle gik gennem prinsens hest, som døde under ham. Også prinsen selv blev ramt, så låret blot hang i den store sene. Han bad imidlertid om en kniv, og han skar selv låret over og var forblødt, om ikke en adjutant var kommet og havde givet ham et glas slagvand [sårmiddel bestående af alkohol og urter] at smøre på såret. Men i stedet tog prinsen glasset ud af adjutantens hånd, satte det for munden og drak det op, og derfor blev han hurtigt igen helt frisk. Prinsen blev nu lagt på en slæde, så han kom fri af kanonerne og blev bragt til sit kvarter.

Her besøgte kongen prinsen og beklagede hans skæbne og lovede ham, hvad han også selv opfattede som en stor nåde, to embeder og to regimente og andet. Men efter kongens død året efter, glemte man alt om dette. Efter kongens besøg blev prinsen tilset af både læger og barberere, og han led store smerter som følge af de mange splinter, som endnu sad i hans kød”⁷

Samtidige beretninger

Prinsens skæbne vakte berettiget opsigt, og hans egen historie, fortalt mange år efter, kan suppleres af en række andre samtidige skildringer fra belejringstiden.

Fra Helsingør skrev den svenske hofembedsmand Johan Ekeblat den 21. januar 1659 hjem til sin far: “For tre dage siden gik landgreven af Homburg med et parti under staden og jog en fjendtlig troppestykke tilbage under kanonerne; herved blev han ulykkeligvis ramt af en kanonkugle på det ben, som han tidligere havde beskadiget, så han haltede, og nu må han sandsynligvis miste det helt og holdent. Hans liv er truet. Den samme kugle ramte en major, der blev dræbt”⁸

Også fra dansk side var man opmærksom på hændelsen: I det danske rigsråds Otte Krag's dagbog finder man under den 19. januar 1659 følgende beretning: "De svenske kom igen med stærke tropper på Amager, der blev skudt mod dem med kanoner fra Christianshavns vold. Det berettes, at landgreven af Homburg blandt andre skal have mistet sit ben. Desuden døde tre svenskere og nogle heste". Krag var tydeligvis ikke helt sikker i sin sag, for først den 3. februar, noterede han som et faktum, at "...landgreven af Homburg fik skade på sit ben på Amager, han blev såret tillige med en major og en korporal og nogle menige".⁹

En anonym dagbog har en mere fåmælt notits om begivenheden: "Den 19. januar kom på Amager otte svenske ryttere, der fik vores folk til at kæmpe mod svenskerne, hvorunder landgreven af Homburg mistede sit ene ben, og en del svenske ryttere og heste, der havde fulgt ham, blev dræbt. Ikke en eneste blev skadet fra vores side".¹⁰

Disse tre samtidige kilder synes at indeholde kernen i historien, der spredtes viden om i en form, hvor begivenheden udviklede sig. I *Diarium Europæum*, der udkom allerede året efter, holder man sig pænt i overensstemmelse med beretningerne:¹¹ "Landgreven af Hessen-Homburg, som havde forfulgt nogle danske tropper ind under voldene, blev ramt af den ulykke, at hans højre ben, som tidligere var blevet skadet, blev truffet af en stykkugle, og skudt af ved knæet. Desuden blev en major og 14 ryttere liggende døde på stedet".

Også præsten Henrik Madsen Wallensbech omtaler episoden i sit versificerede *Diarium* fra 1660, der beskriver belejringshistorie i latinske og danske vers.¹²

Den latinske version lyder i sin enkelhed – og her i oversættelse: "På Amager ramte kanonskud fra byen prinsen af Humborg", hvorimod den danske version er lidt mere oplysende: Paa Amager under Norden Kant / Hen imod voris Bane / Den Graf von Humborg i en Trop / Sit Fodblad miste fra sin Krop / Hen aget paa en Kane."

I den danskvenlige beskrivelse af Københavns belejring 1658-60 i *Theatrum Europæum* ses en mere udførlig beskrivelse af hændelsen:

"Den 19. gik det svenske rytteri i ti formationer over Kalveboderne til Amager. Danskerne gik dem imøde og undersøgte deres styrke, men da de selv var den svageste part, trak de sig tilbage til dæmningen foran Christianshavn, hvor de var beskyttet af kanonerne på volden. Da kom landgreven af

Svenskere i rådslagning foran København 1659. Detalje af Erik Dahlbergs forlæg til sticket af Stormen på København i februar 1659, der senere blev udgivet som kobberstik i Samuel von Pufendorfs biografi om Karl 10. Gustav. Uppsala Universitetsbibliotek.

Homburg med en stor styrke tæt på kanonerne, og så fyrede danskerne løs med et sådant vovemod, at enhver måtte forundre sig. Dette gik så på i halvanden time, hvorunder tre heste blev skudt under landgreven, og også han selv blev ramt på sit ene ben, ligesom seks officerer blev såret, hvoraf to blev dræbt på stedet. Desuden blev tyve menige ryttere og mange heste ramt.“

Beskrivelsen i *Theatrum Europæum* bekræfter således flere af Bocksens

oplysninger og udvider samtidigt beskrivelsen noget. Generelt synes omtalen af belejringen i *Theatrum Europæum* at være ganske pålidelig, og man aner, at man bag voldene har fulgt godt med i hvad der skete ude hos svenskerne.

Endeligt blev prinsens ulykke noteret af Vartovpræsten Anders Mathiesen Hjørring, hvis fremstillinger på flere punkter er noget afvigende fra de nævnte beretninger.

I *Leyers Krants*, hvis 1. udgave blev publiceret i foråret 1660 og 2. udgave, som kom samme efterår, læses følgende:¹³

17. Jan. Kom 10 soldater over Kalveboderne til Amager, de kom tæt under kanonerne på Christianshavn for enden af stenbroen [ud for Amagerport], de kæmpede mod vores ryttere uden for broen i skudvidde af kanonerne. Da rakte vores kanoner så langt, at de med en eneste kanon skød fem svenskere fra hesten, og da blev benet skudt af pfalzgreven af Homburg, desuden blev tyve ryttere ramt. Da så jeg, hvor general Fuchs skød ind iblandt dem med de store kanoner.”

I hans mere detaljerede “*Leyers Dagværk*” hedder det:

17. januar kom ti svenske ryttere over Kalveboderne på Amager og gik tæt under kanonerne på Christianshavns Volde; da rettede vores konstabler en kanon på svenskere tæt uden for broen [over voldgraven], at han skød benet af pfalzgreven af Homburg, som anførte den svenske enhed; og med det samme skud blev ti svenskere skudt, og det af kugler af ringe størrelse, som var samlet i en bunke og i en pose lagt i kanonen.¹⁴

Overraskende er Hjørrings fejldatering af begivenheden, som han gentog i tredjeudgaven af *Leyers Krants* fra 1677, der dog alene kan tilskrives hans notoriske unøjagtighed. Mere bemærkelsesværdigt er hans udvidelse af historien med overdrivelse af antallet af svenskere, der blev dræbt ved det fatale skud. Han omtaler også den type djævelske sprængladning, der skal være brugt.

I to manuskripter, der ligger tæt op af Hjørrings værker, uden at en direkte ophavssammenhæng kan fastslås nærmere, er tallet af ramte svenskere ved det ene danske skud blevet til 11, og i et andet manuskript er det igen fem: “Den 17: januar kom ti svenske soldater over Kalveboderne, som agtede sig til Amager, og de ville have recognosceret under kanonerne foran Amagerport. Førend de ankom til stenbroen [altså Amager Landevej], blev vores ryttere opmærksomme på dem, og de indledte sig i kamp med dem, så de ikke kom nær selve porten, som de havde haft som mål. Da rettede general Fuchs

med en konstabel en kanon så langt, og kvæstede fem svenske. Ved samme lejlighed blev pfalzgreven af Homburg såret i det ene ben, der blev halvt ødelagt. De skød ca. 11 skud, så også de andre ryttere måtte tage flugten.”¹⁵

De forskellige beretninger om begivenheden stemmer, som det ses, ikke ganske overens, og man kan alene være sikker på, at der den 19. januar 1659 havde været en træfning foran Christianshavn, hvorunder nogle svenskere ryttere og deres heste var blevet dræbt eller såret, heriblandt prinsen af Homburg, hvis ene ben var blevet alvorligt såret af en kanonkugle.

Prinsens videre skæbne

Fire dage efter den fatale begivenhed besøgte Karl Gustav sin sårede regimentschef, der ved den lejlighed blev pensioneret med en titel som generalmajor i det svenske kavaleri og lovet en årlig pension på 2.000 dlr., så længe han levede.¹⁶ Havde man da en formodning om, at landgreven var så hårdt såret, at han ville dø af sine kvæstelser, så man slap for forpligtelser af enhver art, blev man slemt skuffet.

Såret var dog farligt, og havde vel også været det for de fleste i samtiden, men en god kondition synes at have reddet den unge prins, og allerede ti dage senere kunne Johan Ekeblat fra Helsingør berolige sin far med oplysningen om, at landgreven blev “ved livet og bedredes”.¹⁷

Det skyldes måske også, at den unge fyrste havde fået medikamenter til sin helbredelse inde fra København. I Vitus Berings Obsidio Hafnienses fra 1676 findes en omtale af prinsens lidelser: Bering gjorde mere ud af, at han havde fået medicin inde fra byen til at læge sine sår end at beskrive årsagen. For ham var det et udtryk for, at man fra dansk side dermed blot havde vist sin medmenneskelighed og ikke krigens sande ansigt.¹⁸

Han skrev “Atter kom der en stjernestund (for vi beretter ikke om småting), da vore soldater benyttede lejligheden til at angribe de talrige styrker, som fjenden havde sat ind på øen [Amager], og som blev ført hen i nærheden af volden i en sådan grad af overmod, at den forreste kolonne af angriberne blev såret, og blandt disse var landgreven af Hessen.

Hos denne fyrste har den onde skæbne ikke gjort nogen fejl; han brækkede benet, som havde været brækket tidligere; og nu for anden gang måtte han sige farvel til en del af sit ben, men i det mindste beholdt han livet. Og pint

af de grusomme smerter fra sine sår, lykkedes det ham at bede om lindrende midler fra den belejrede by, og – kan man tænke sig noget mere ærefuldt? – faktisk også opnåede dem.

Homburg kunne ikke have tilføjet København nogen mere venlig handling, for at vi kunne bevise, at det ikke er medmenneskeligheden vi fører krig mod, men mennesker.”

Det er ikke muligt at verificere den danske storsindighed, der efter tidens skik naturligvis kun har rettet sig mod fornemme fjender. Andre fik lov til bogstaveligt talt at rådne op på slagmarken.

Hjemrejsen

I løbet af foråret 1659 bedredes prinsens tilstand, men til krigstjeneste kunne man jo ikke bruge ham, og han forberedte en hjemrejse til Homburg. Det var ikke ganske ukompliceret, da krigen jo ikke var slut og Sjælland og Fyn besat af svenskerne og Jylland af brandenburgsk-polske tropper, der var Danmarks allierede. Men det var åbenbart intet problem at komme gennem fjendeland, og hans høje status har sikkert hjulpet ham igen, for 11. april fik han udstedt et rejsepas af Friedrich Wilhelm af Brandenburg fra dennes hovedkvarter i Viborg. Han fik herved lov til at rejse gennem det befriede Jylland mod Hamburg med videre hjemrejse for øje.¹⁹ Men sandsynligvis som følge af prinsens tilstand, måtte hjemrejsen udskydes til sensommeren 1659.

I september var han åbenbart klar til at rejse, og da han fik mulighed for at sejle med et hollandsk skib til Nederlandene, hvorfra han let kunne sejle videre ad Rhinen til Mainz tæt på Homburg, syntes det i første omgang at være enkelt.²⁰ Igen ser man, at selvom Nederlandene og Holland var i krig med Sverige, så kunne den slags lade sig gøre. Det hollandske skib havde flere andre fornemme passagerer, bl.a. den svenske gesandt Peter Julius Coyet og dennes ledsager, den senere bekendte jurist og samtidshistoriker Samuel von Pufendorf.

I første omgang gik rejsen op gennem Øresund fint, men herefter gik det galt. Da skibet kom ud i Kattegat natten mellem den 25. og 26. september begyndte en kraftig storm, der fik skibet til at gå på grund på en sandbanke nær Anholt. Ved forskellige redningsforsøg havde skibet om natten mistet sine småbåde, og hele tre døgn lå det på sandbanken truet af de kraftige bølger

og i stadig fare for at blive slået til pindebrænde af den brølende storm. Da et andet hollandsk skib passerede i nærheden, sejlede det blot forbi, om end det nu skyldtes, at det ikke havde opdaget det strandede skib, eller fordi det ikke ville hjælpe i situationen. Da en del sæler viste sig omkring skibet den 28. september, opfattede kaptajnen modløst dette som et dårligt varsel og ytrede, at det hele nok endte med det totale forlis. Da prinsen hørte dette, bad han om et gevær, og skød på nogle af sælerne, idet han sagde, at de i hvert fald ikke alle skulle æde ham! Til alt held kom et andet skib forbi, et hamborger koffardiskib, som prinsen fik råbt over til, og som lovede at tage prinsen med, hvis han ville betale 200 gylden. En matros derfra lavede en midlertidig tømmerflåde, som han svømmede over til det nødstedte skib med, idet flåden var fastgjort til et tov. Da man opdagede, at der var flere andre fine folk ombord, erklærede kaptajnen, at han ville redde dem, og en båd, der snart blev forbundet med tov mellem de to skibe, blev sat i vandet. Coyet, Pufendorf og prins Friedrich steg ombord, sidstnævnte med sin skibskiste, men til al uheld kuldsejlede båden, netop som den var ved at lægge til ved redningsmanden, og de ombordværende faldt i vandet. De blev dog reddet, men prinsen mistede sin skibskiste med sine penge og dokumenter. Kaptajnen på hamborgerskibet ønskede nu hurtigst muligt at komme væk fra stedet, og lod resten af besætningen blive på det strandede skib. Han selv sejlede ind til Helsingborg, hvor skibet satte sine passagerer af. De kunne her opleve det forunderlige, at se det strandede skib ankomme den 1. oktober, idet en kraftig vind havde fået det fri fra sandbanken!

Prinsen tog i første omgang til Stockholm, men valgte snart efter at rejse over land til sin hjemby.

Det var heller ikke uden problemer. Sjælland og Lolland-Falster var godt nok svensk-besat, men turen krævede også gennemrejse af Slesvig og Holsten, og derfor opnåede han at få et dansk rejsepas, underskrevet og beseglet af Frederik den 3. på Københavns Slot den 21. oktober 1659.

Som ved leveringen af apotekervarer i januar-februar er det endnu et eksempel på, at fyrsteligt blod var stærkere end krigens uoverensstemmelser. Passet ligger blandt prinsens papirer i Hessisches Landesarchiv i Darmstadt og fortæller, at prinsen havde et talrigt følge med sig: Foruden sin egen person dækkede det over tre håndheste, en staldmester med en knægt med to heste, en adelsmand med en knægt og to heste, to kammertjenere, en knægt med tre heste, tre pager med tre heste, to livknægte med hver en hest, en

Frederik den 3.s rejsepas til prins Friedrich og hans omfattende følge er bevaret blandt prinsens papirer i Staatsarchiv Darmstadt. Det giver tilladelse til fri gennemrejse på prinsens rejse til Lübeck, Hamborg og videre til Hessen.

kancellist med en hest, en feltskærer med en hest, en jæger med en hest, to trompetere og en knægt med tre heste, to rideknægte med to heste, to kuske og en biløber med seks gode heste, alt i alt 24 personer og 29 heste. Selvom man “kun” var yngste søn af en landgreve over et af Tysklands mindste fyrstendømmer, kunne man godt rejse standsmæssigt!

Efter at have fået passet kunne tilbagerejsen påbegyndes. Prinsen var nu så velrestitueret, at han kunne rejse. På turen tværs over Sjælland blev han imidlertid ramt af endnu et ulykkestilfælde: Via Bocksen fortæller han det således: Undervejs faldt en træstamme over hans kalechevogn og ramte netop hans beskadigede lår og borede en fingertyk gren ind i kødet, hvilket

forårsagede store smerter. Dette – og måske også rejsestrabadserne – forværede prinsens tilstand i en sådan grad, at han fra Hamburg rejste direkte til Oppenheim ved Rhinen, der var kendt for sine dygtige sårleger. Her fik han fjernet de sidste dele af sit ødelagte ben, da det viste sig, at der var gået koldbrand i det, og i stedet fik han et træben. I den tilstand gik turen derefter endeligt hjem til Homburg for videre rekreation.

Patienten overlevede således, og allerede to år efter kunne prinsen rejse til Stockholm for at søge om kompensation for sine udlæg under krigen og for at få sin pension udbetalt. Begge dele mislykkedes, for den svenske formynderregering, der havde overtaget styret efter Karl Gustavs død, var ikke til sinds at opfylde de mange løfter, men til gengæld indgik prinsen overraskende en forlovelse med Margretha Brahe, en søster til den svenske rigsdrost Per Brahe. Tilfældigvis var hun også Sveriges rigeste enke, og prinsen af Homburg blev gift med hende allerede samme år. Hun var et godt parti for den unge uformuende prins, om end med sine 56 år over dobbelt så gammel som den nu 26-årige gemal. Hun havde været noget ombejlet, og efter at prinsen var blevet gift med hende, dukkede en rival op, der i et skamskrift mente at kunne påvise, at hun havde lovet ham ægteskab. Prinsen fik udgivet et modskrift, og striden løstes først ved rivalens død året efter.²¹

Sandsynligvis på vej til eller fra Stockholm besøgte prinsen København: Ifølge Bocksens biografi skal han her have mødt Hans Schack, og af denne fået forevist den kanon på Christianshavns Vold, der affyrede det skud, der ramte hans ben. Han besøgte også det sted, hvor han var blevet såret, og biografien fortæller, at han her rejste en mindesten for begivenheden.

Mindestenen er ikke omtalt i de danske kilder, og har den eksisteret, er den rimeligvis hurtigt forsvundet igen. Heller ikke besøget har efterladt sig nogen spor. I Hans Schacks papirer findes intet om prinsens besøg. I Kommandantskabets garnisonsprotokoller, der registrerer rejsende til og fra København i årene 1663-69 og 1671, er det heller ikke omtalt, men det kan jo skyldes, at det har fundet sted i 1661, da prinsen besøgte Stockholm.

Ægteskabet mellem Margrethe Brahe og prinsen synes på trods af aldersforskellen at have været lykkeligt, om end af naturlige årsager barnløst. Margretha døde allerede i 1669 og efterlod prinsen som en særdeles holden mand. Året efter blev han gift med Louise Elisabeth af Kurland, hvis søster var gift med Friederich Wilhelm den Store af Brandenburg, der således var hendes svoger. Efter hendes død i 1690, blev han året efter gift med Sophie

Sibylle von Leiningen-Westerburg, der var en kusine på mødrene side. Med disse hustruer fik han sammenlagt 15 børn.

På trods af sin ulykke i København fik prinsen en militær karriere som kun få: Via sin 2. hustru svogerskab med den brandenburgske kurfyrste blev han i 1670'erne indrulleret i Brandenburgs hær og var den berømte feltherre, der slog den svenske hær i det afgørende slag ved Fehrbellin i 1675. Sejren her viste svenskernes overvindelighed og medførte, at Danmark straks erklærede Sverige krig og indledte forsøget på at generobre Skåne, Halland og Blekinge (Skånske Krig 1676-1679).

Fyrsten stod nu på Danmarks side i krigen mod Sverige, og selvom det ikke lykkedes at erhverve de gamle danske besiddelser, blev han ikke glemt: For sin indsats mod svenskerne blev den tidligere regimentschef i den svenske hær, den 29. juni 1680 udnævnt til elefantridder.²² Samme år blev han ved sine ældre brødres død regerende landgreve i Hessen Homburg, og med prinsen fik området en initiativrig fyrste, der moderniserede sit lille rige og omdannede Homburg til en idealby i tidens barokstil. Dette hører imidlertid ikke denne historie til.

Over en af Schoss Homburgs portaler rider prins Friedrich os rent bogstaveligt i møde. Her er det sejrherren fra Fehrbellin og den brandenburgske feltherre, vi ser, og ikke den sårende regimentschef fra den svenske hær. Fotografier: BWD, 2016.

Det berømte sølvben er i dag udstillet i en 1700-tals vitrine med indbygget lys, men er her fotograferet på en baggrund aflærred. Det kunne spændes på prinsens lårben og krop og både knæled og fodled var bevægelige. Fra: Schloss Homburg von der Höhe. Udgivet af Staatliche Schlösser und Gärten, Hessen. Brochure 23.

Eftermæle

Frem til sin død den 24. januar 1708 blev prins Friedrich dagligt erindret om sin ulykke foran København: Det træben, som man havde givet ham i Hamburg i 1659, blev senere erstattet af et kunstigt ben med bevægelige led og med beslag, som senere har givet ham tilnavnet "Prinsen med sølvbenet" på

Kejser Wilhelm den 2. holdt meget af Bad Homburg, og han var initiativtager og finansierede af egen lomme det monument, der i 1906 blev rejst i den smukke kurpark til minde om det lille fyrstendømmes landgrever. Det var udført af billedhuggeren Fritz Gerth. Portrætfiguren er ikke overraskende den berømteste af landgreverne, prins Friedrich den 2. På en af de øvrige sider nævnes de slag, de havde deltaget i. Her er blevet plads til både Fredericia og København opført, selvom prins Friedrich næppe havde gjort sig bemærket ved svenskernes erobring af Frederiksodde i 1657 eller nået at deltage andet end opløbet til Stormen på København. Fotograf: BWD, 2016.

trods af, at det ikke indeholdt det mindste sølv (eller metal i det hele taget).

Den ortopædisk interessante genstand blev udført i flere eksemplarer, hvoraf han blev begravet med det ene, mens et andet kan besigtiges i en dertil indrettet vitrine på slottet i Homburg.

Prins Friedrichs fortjenester i slaget ved Fehrbellin betød, at han gennem tiden blev erindret som en af Brandenburgs førende feltherrer: Under tilsvarende dramatiske forhold under Napoleonskrigene blev hans sejr taget op af Heinrich von Kleist i tragedien "Der Prinz von Homburg". Det er et litterært storværk, der endnu kan læses for sine store litterære kvaliteter og sine smukke vers, men som i øvrigt er ganske uhistorisk og slet ikke omtaler prinsens forunderlige oplevelser i Danmark i 1658-59 eller blot antyder, at han havde et kunstigt ben.

-
1. Christoph Schäfer, Nykøbing Falster, takkes for at have gjort mig opmærksom på prinsens forhold under belejringen, og ikke mindst for at have overladt mig sit omfattende materiale om prinsen, der danner basis for store dele af denne artikel
  1. *Soraner-Biografier 1584-1737*. Udg. af Torben Glahn. 1978, s. 27, nr. 195 D og 195 E. Opholdet varede fra 21.6.1642-19.8.1644.
  3. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*. Udgivne ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia. 5. Bind, 1641-1644, nr. 170, 228-229, samt note 4.
  4. *Kancelliets brevøger 1642-43*. 1957, 9 og 189.
  5. Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660*. 1973, 244 og 327.
  6. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Gl. Kgl. Saml. 717-2, nr. 11a; Kortsamlingen. København Sjælland. Mindre Lokalteter. Utterslev.
  7. Herbert Rosendorfer: *Der Prinz von Homburg. Biographie*. 2. erw. Aufl. München. 1989, 319-320.
  8. *Johan Ekeblads Bref*, utgifna av N. Sjöberg. II. Från Karl X:s Fälttog samt lifvet i hufvudstaden. Stockholm, 1915, 104-105
  9. Gerhard L. Grove og Knud Rockstroh: *Rigsraad Otte Krags Dagbogsoptegnelser vedrørende Krig 1658-59*, i: Danske Magazin, 5. Række, 6. Bind, 1909, 158-159.
  10. Københavns Stadsarkiv, Bøger 8a, 350, optrykt i en bearbejdet og redigeret udgave ved O. Nielsen, i: Museum 41.
  11. *Diarium Europæum ... 1657 biss ins Jahr 1659 begeben haben*. 1669, 140.
  12. Henrik Madsen Wallensbæk: *Diarium*, 1660, 167.
  13. Anders Matthiesen Hiørring: *Leyers Krands*. 2. udg. 1660, 17.1.1659.
  14. Anders Matthiesen Hiørring: *Leyers eller Beleyrings Dagverck (1663). En dag-for-dag skildring af Københavns belejring 1658-60*, Udgivet af Bjørn Westerbeeck Dahl. 2012, 173.
  15. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Gl. Kgl. Saml. 898 fol.: Afsnittet En Kort Extracht och Rigtigh Gienpartis

- Bheschrfwelse [!], 17.1.1659 nævner 11 dræbte;
16. Herbert Rosendorfer: *Der Prinz von Homburg. Biographie*. 2. erw. Aufl. München. 1989, 76
  17. *Johan Ekeblads Bref*, utgifna av N. Sjöberg. II. Från Karl X:s Fälttog samt lifvet i hufvudstaden. Stockholm, 1915, 106.
  18. Vitus Bering. *Obsidio Hafniensis*. 1676, 150-151. For oversættelse af Berings tekst takkes cand.mag. Signe Stricker. Oversættelsen er derpå tillempet til moderne dansk ved udgiveren.
  19. Originalen er bevaret i Homburgs husarkiv i Landesarchiv i Darmstadt, HA XI, Konv. 17, Fsz. 1.
  20. Beskrivelsen af hjemrejsen bygger på Herbert Rosendorfer: *Der Prinz von Homburg*. 1989, 79-83, der som kilde anfører forskellige ikke nærmere angivne beretninger af prinsens biograf Bocksens, Samuel von Pufendorf, *Diarium Europaeum* og en gesandtskabsindberetning fra den brandenburgske gesandt Marwitz i København.
  21. Holger Th. Gräf: *Landgraf Friedrich II. Der Prinz von Homburg*. Erfurt 2007, 90-92.
  22. Peder Block Bjørn: *Nye Samling over Ridderne af Elephant- og Dannebrog-Ordenen*. 1776, nr. 19, 29.6.1680.

“Bassessen” på Christiansholm 1766

En sag om et seksuelt overgreb i 1700-tallets København

■ Af Jakob Seerup

Det var en forårsdag i 1766, onsdag den 30. april. Den 21-årige sekondløjtnant Smith von Munthe af Morgenstjerne havde rutinemæssigt vagt på Christiansholms Vagt. Det var en kedelig tjans, hvor der ikke skete det store. Christiansholm lå som den sydlige afgrænsning af Flådens Leje i Københavns Havn. Selvom vagtuset i princippet kun lå et kraftigt stenkast fra Nyhavn og resten af byen, var vagten alligevel ganske afsondret. Der var ingen bro direkte over til byen, og kun via den meget lange Høsebro på tværs af havnen kunne man gå hele vejen til Nyholm og derfra over til Toldboden. Den nemmeste måde at holde lidt kontakt ind til byen var ved hjælp af den jolle, som vagten rådede over. I løbet af eftermiddagen havde Morgenstjerne besøg af forskellige kollegaer, som holdt ham med selskab. Sent på eftermiddagen kom tre løjtnanter på besøg, som besluttede sig for at blive om aftenen. Det drejede sig om Morgenstjernes jævnaldrende kammerater Olfert Fischer, Hans Hartmann Hviid og Christian Schmith. Morgenstjerne var med sine 21 år den ældste af de fire, de øvrige var henholdsvis 18, 20 og 21 år gamle. Det var derfor en ungdommelig forsamling, der samledes på Christiansholms vagt den eftermiddag, og det er blandt andet i lyset af dette, man skal se aftenens hændelser.

Før solen stod op på ny, var rygtet om en stor skandale allerede på vej gennem Københavns smalle gader. Fra mund til mund gik historien om, hvad de fire løjtnanter på vagten havde gjort ved en ung pige. Rygtet gik særligt stærkt blandt Søetatens matroser, men det holdt sig ikke kun til Nyboders lavloftede stuer. Også i Admiralitetet og ved Hoffet var man snart klar over, at der var hændt noget helt ud over det sædvanlige. En undersøgelse blev indledt, og der

Christiansholm fylder ikke meget på Chr. Geddes eleverede kort over København fra 1761, men den nybyggede mastekran er dog med, ligesom vagthuset ved Hønsbroen, der ses til højre. Gen-givet efter Bergiafondets rekonstruerede genud-givelse af kortet i 2002.

blev optaget forhør af både de mistænkte løjtnanter, en stor mængde vidner og sågar den forulempede pige selv. Efter at der var fældet dom i sagen, blev papirerne samvittighedsfuldt lagt til side i Sø-etatens Kombinerede Rets arkiv.¹ Her ligger de blandt mange andre sager vedrørende smårapserier og desertioner. Hvis ikke lige, det havde været fordi, en af de deltagende løjtnanter senere blev indskrevet i rækken af danske søhelte, er det ikke sikkert, nogen ville have interesseret sig nærmere for sagen. Men sagen forblev en plet på den senere så berømte søhelt Olfert Fischers ellers smukke eftermæle. Han havde generelt en glimrende karriere, der kronedes med indsatsen ved Slaget på Reden i 1801, men de der siden skrev hans biografi, blev nødt til at forholde sig til, at han var dømt i en ubehagelig sag. Sagen og dommen blev ganske vist omtalt, men dens indhold ikke nærmere beskrevet. Den blev undvigende omtalt som en “disciplinærsag” i eftertiden, men nærmere studier viser, at sagen var langt mere end blot en mindre overtrædelse af tjenestereglementet.

Når vi i dag finder det interessant at undersøge sagen nærmere, er det ikke blot for at snage i en af Danmarkshistoriens berømmeligheders ukendte fortid. Forskningen i sagen berettiges af, at den giver os et uhorrt detaljeret indblik i en del af Københavns og københavnernes hverdag i 1700-tallet. De detaljerede vidneforklaringer er usædvanlige, da sædelighedsforbrydelser i perioden var stærkt tabubelagt. Men sagens natur gjorde, at det ikke var muligt at komme uden om i detaljer at få fastslået, hvad det var, der var foregået. Vidneudsagnene giver desuden et unikt indblik i det daglige liv på Holmen i København. At havnen dannede ramme om prostitution er ikke overraskende. Men at piger ligefrem blev hentet og roet over havnen til Holmen kan alligevel overraske. Under alle omstændigheder nuancerer sagen vores billede af hverdagen på Holmen i 1700-tallet.

En tøs og noget smørrebrød

Rundt om på Sø-etatens områder i København var der i alt tre vagtbygninger. Det var dels Nyholms og Gammelholms Hovedvagt, og så var der Christiansholms Vagt. Christiansholm var en flad, kunstig ø, der lå som den sydvestligste del af Holmen og afgrænsede Flådens Leje mod Christianshavn. På øen var der kun to bygninger. Den ene af disse bygninger var en mastekran,

som var opført i 1756 og som næsten var identisk med den mastekran fra 1749, som stadig står på Nyholm. Kranen blev nedrevet i 1870. Mod øst gik der en bro over til den imponerende bygning, der husede Sø-arsenalet. Den anden bygning på Christiansholm var det lille vagthus, som var opført af gule flensborgsten i 1744 efter tegning af Sø-etatens arkitekt Philip de Lange.² Bygningen var placeret på Christiansholms nordlige hjørne, der hvor flydebroen, som afgrænsede Flådens Leje, var forbundet med land. Vagten var en klassisk militær vagtbygning, en “corps de garde”, der var opdelt i to stuer, der var forbundet med en gang. De to stuer fungerede som henholdsvis de meniges og officerernes vagtstue. Møbleringen var spartansk med brikse og stole og et bord hos officererne. Vagthuset var beliggende på Christiansholms østside over mod Nyhavn tæt ved bolværket. Der var vinduer, der vendte over mod Nyhavn og Kvæsthuset og også mod nord og syd, så man kunne se henholdsvis mod Flådens Leje og Christianshavn. Den gang, der forbandt de to vagtstuer vendte mod øst, og der var derfor ikke vinduer, der fra vagtstuerne vendte den vej. Foran vinduerne var der træskodder, så man kunne lukke af for vind og vejr – eller folk, der ville kigge ind, som vi senere skal se.

Christiansholm var en rustik arbejdsplads. Rundt om på den store, åbne plads lå der stabler af rundholter, master og store kvejl af kraftigt tovværk. Alt sammen materialer, der skulle bruges til ekviperingen af de store skibe, når de lå ved mastekranen og fik isat master og rigning. Om dagen var der et mylder af Sø-etatens arbejdere i deres blå uniformer, men også om aftenen var der folk på Christiansholm, nemlig de 25 vagthavende menige og underofficerer og en enkelt vagthavende løjtnant.

Det var almindelig skik, at den vagthavende løjtnant sørgede for at servere et måltid mad til de officerer, der måtte være på besøg på vagten. Maden lod man hente i byen på såkaldt “spisekvarter”, altså restauranter eller køkkener, der lavede mad til levering ud af huset, som man også kender det i vores egen tid under den engelske betegnelse “take away”. Den vagthavende løjtnant Munthe af Morgenstjerne sendte sin “dreng” (en ung matros, der mod en lille løn af løjtnantens egen lomme fungerede som dennes tjener) af sted for at hente smørrebrød til aftensmåltidet. Men drengen fik også besked om at hente “en Tøs”. Det var en pige, som drengen kendte i forvejen. En af de besøgende løjtnanter, Hans Hartmann Hviid, stillede nu et bemærkelsesværdigt spørgsmål til en af de vagthavende underofficerer, konstablen Niels Hansen Giested. Han ville gerne vide, om Giested havde en lodden tobaks-

Christiansholm er ikke gengivet på Chr. Geddes eleverede kort over Christianshavns Kvarter fra 1757, men er dog gengivet på oversigtskortet. Håndskriftsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

pung, han kunne låne. Da Giested spurgte, hvad han dog ville bruge en sådan til, svarede løjtnanten, at han ville "stikke den i dette kvinde-menneske".³ Ud fra sammenhængen må det forstås sådan, at pungen skulle anvendes som en slags kondom. Han fik dog ikke nogen pung af konstablen eller de øvrige menige. Pigen kom til vagten imod kl. 9 om aftenen sammen med drengen. Da maden ikke var klar endnu, roede drengen først over med pigens, og siden tilbage igen efter maden. Pigen blev først vist ind i officerernes stue i vagten og placeret på en stol, hvorefter de fire løjtnanter udenfor aftalte, hvad de skulle foretage sig med hende.

Schmith, Fischer og Hviid gik nu ind til pigens stue, mens Morgenstjerne nøjedes med at holde vagt udenfor. De, der stod udenfor, stod og lurede med gennem en halvt åben vinduesskodde, som Hviid dog åbnede helt, så alle havde godt udsyn, da han som den tredje tog pigens. Ikke blot officererne men også en del af de vagthavende menige så på igennem vinduet. Efter at de tre officerer havde haft samleje med pigens, tog Fischer de to andre løjtnanter til side og spurgte dem, om de ikke også var bange for, at de var blevet "inficerede"? Og nu, da de så ned ad sig, bemærkede de, at der var kommet "Blod og Materie" på deres skjorter. De tre løjtnanter havde åbenbart kun meget ringe kendskab til de mest basale biologiske kendsgerninger, og blev derfor bange for, at de var blevet inficeret med noget smitsomt. De blev både bekymrede og voldsomt ophidsede og vrede på pigens. Før løjtnanterne gik tilbage ind til pigens, som stadig befandt sig alene i officerernes stue i vagten, sendte de Morgenstiernes dreng af sted efter terpentint og brændevin, som skulle bruges til at "undersøge" pigens med. Drengen fik en kop og et lille krus med til at have dette i, og penge til at købe det for. En af jolleroerne ledsagede ham til Østergades Apotek, hvor han købte det forlangte. Apoteket havde åbenbart aftenåbent dengang.

Før løjtnanterne overhovedet fik sat sig ned med deres smørrebrød inde i vagten, kom en jolle roende. Klokken var ca. halv ti om aftenen, og officererne regnede med, at det var inspektionen, der kom – den såkaldte "runde". Derfor tog Fischer og formentlig også Schmith og Hviid pigens ind i de meniges vagt og skjulte hende bag kakkelovnen. Der blev ikke gjort meget for at holde på formerne. Kun da officererne troede, at runden kom, iførte den vagthavende officer Morgenstjerne sig sin uniform. Resten af tiden gik han rundt iført slåbrok "Slaff-Rock". Dette var en overtrædelse af bestemmelserne i Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Sø-etaten.⁴

Inspektionen udeblev, og det viste sig, at det bare var en robåd, der patruljerede i Flådens Leje, der havde nærmet sig, men roet væk igen. Pigen blev derfor bragt tilbage til officerernes vagtstue, og da Morgenstiernes dreng i mellemtiden var ankommet med smørrebrødet fra Nyhavn, satte officererne og pigens sig nu til at spise. Men det var ikke et helt almindeligt måltid, for mellem mundfuldene spottede løjtnanterne den stakkels Agatha. De kaldte hende for hore, luder, canaille og mere. På et tidspunkt gik officererne udenfor og aftalte et eller andet, som pigens ikke kunne høre. Da de kom ind igen, løftede de hende op på bordet mod hendes vilje. Hviid tog hende om armene, Fischer om livet, og de øvrige holdt hendes hoved og benene og i fællesskab fik de løftet kjolen op om livet på hende. Til sidst lå Fischer ind over hende, mens Hviid med et tændt tællelys undersøgte hendes kønsdele. Efter pigens udsagn fik hun svedet sine kønshår og blev forbrændt på lårene, da Hviid oven i købet også dryppede brændende varm tælle fra lyset på hendes bare hud. Under "undersøgelsen" havde Hviid truet pigens og sagt, "Gjorde jeg din Ret, skulle jeg stikke lyset i dig! Thi du var ey bedre værd." Der er intet at sige til, at Agatha var skræmt. Kort efter at dette var overstået, kom Morgenstiernes dreng tilbage fra byen med terpentint og brændevin. Endnu en gang blev Agatha overmandet af de fire løjtnanter, som tvang hende til at bukke forover og hev hendes kjole op, hvorefter Olfert Fischer slog indholdet af tekoppen og den lille flaske ud over hendes kønsdele og inderlår og gned det grundigt ind. Agatha havde to gange under denne behandling skreget, at de skulle lade hende være. Da det var overstået, bad pigens, om ikke hun nu måtte komme hjem.

Dette berettede flere fra vagtmandskabet ved forhøret, at de havde hørt. Flere var derfor gået ud af vagtstuen og stod uden for døren ind til officerernes stue. En af matroserne, Andreas Jensen (21. vidne) havde ligefrem sagt, at han mente man burde gå ind og standse officererne, "fordi de saa ilde medhandlede hende", men dette var blevet forbudt ham af underofficererne. Måske bemærkede officererne denne interesse. I al fald kaldte løjtnant Morgenstierne sin oppasser ind i officerernes vagtstue, og løjtnant Hviid tilbød oppasseren, at han kunne ligge med Agatha, hvilket denne dog afslog. Derefter indkaldte Morgenstierne den vagthavende konstabel, Niels Hansen Giested, og spurgte ham, "om han vilde puule?" Hertil svarede Giested først, at han ikke forstod spørgsmålet, hvorefter løjtnant Hviid venligt forklarede, "at det er at kneppe". Da afslog Giested under henvisning til, at han havde "ungt Lammekjød hiemme". Derefter åbnede officererne døren til vagten, og pigens stod i døren,

Søarsenalets bygninger set fra Christiansholm, 1762. Midt for broen var den port, der dannede indgangen til arsenalets store gård, hvor der fandtes store stabler af kanonkugler i såkaldte kuglesenge. Porten står som de øvrige bygninger endnu i dag, og både det smukke smedejernsgitter og Christian 6.s buste og de øvrige ornamentter er bevaret og nænsomt restaureret. De to søjler i forgrunden havde oprindeligt stået i Størrestræde ved Admiralitetet som Søetatens bidrag til dekorationerne af København i anledning af Frederik 5.s formæling med Louisa af Storbritannien i 1743. Derfra blev de siden flyttet til Christiansholm. Anonymt prospekt i Erik Pontoppidans Danske Atlas, bind 2, udgivet 1764, Det Kgl. Bibliotek.

mens Hviid og et par af de andre løjtnanter ifølge Morgenstiernes dreng spurgte matroserne “om de vilde kneppe?”. En af de vagthavende matroser forklarede i sit vidneudsagn, at Morgenstierne førte pigen ind i de meniges vagt og spurgte “om de vilde ligge hos hende? Saa skulde de faae puule frit!” Da imidlertid ingen ønskede dette, fik pigen besked om at gå. Pigen var på dette tidspunkt helt desperat og gjorde indtryk af, at hun ville kaste sig i havnen. Hun rystede som et espeløv og var åbenlyst meget chokeret. Morgenstiernes oppasser, Enoch Samuel Iversen, blev derfor bedt om at tage

hende under armen og hjælpe hende ned i jollen og siden følge med hende hjem. Hun gik ned i vagtjollen sammen med løjtnanterne Fischer og Hviid som skældte hende ud og sagde "saaledes skulle en saadan Luder medhandles". Undervejs til Nyhavn fortsatte de to løjtnanter med deres trusler om at smide hende i vandet, samt tilbød jolleroerne at de kunne tage hende lige der på en tofte. Mens de blev roet over havnen, stod de to løjtnanter op i jollen, og råbte til besætningerne på de skibe, de passerede, "om de ville have kusse?" Så havde de en inden borde. Nogle af roerne påstod, at de ikke havde hørt dette, men både løjtnant Hviid, pigen og enkelte af roerne havde hørt det. Formentlig har der hersket en vis tilbageholdenhed blandt de menige, der med nogen ret kunne frygte repressalier fra officererne, som jo var deres overordnede.

Da de var kommet i land i Nyhavn, gik løjtnanterne hver til sit, og oppasseren fulgte Agatha hjem til hendes mor, som hun boede hos i en kælder i Borgergade. Der er ikke langt fra Nyhavn til Borgergade, men det tog alligevel et stykke tid at komme derhen, da Agatha nu begyndte at klage sig over svien fra den spiritus, der var gnedet ind i hendes underliv. Hun rystede stadig af angst og havde svært ved at gå. Men til sidst kom de da frem til lejligheden, hvor pigens mor, Abel Lovisa Dorothea, boede. I kælderlejligheden ventede moderen bekymret og skældte straks datteren ud, og hun havde sågar hevet en tøffel af, som hun havde tænkt sig at slå Agatha med. Men da pigen brød grædende sammen, og Morgenstiernes oppasser begyndte at forklare situationen, forstod hun, at noget var helt galt. Oppasseren blev et stykke tid og blev ved med at gentage, at han aldrig havde forestillet sig, at det skulle gå sådan, og at pigen "var bleven slet medhandlet". Enoch Samuel Iversen havde åbenbart dårlig samvittighed over det, der var sket. Han havde bedt jolleroerne om at vente på sig i Nyhavn, til han kom tilbage fra pigens bolig. Men da der var gået et stykke tid, gad roerne ikke længere vente på ham. I stedet kom han selv over med en jolle fra Nyhavn. Under forhøret var han knap så villig til at angive sine foresatte officerer, og derfor er der noget, der tyder på, at han i mellemtiden var blevet nervøs for følgerne i tjenesten.

Arrestation og undersøgelse

Det stod hurtigt klart, at noget måtte gøres for at statuere et eksempel. En uges tid efter tildragelsen blev Munthe af Morgenstierne og Hviid den 8. maj

Overadmiralitetsretten afholdt sine møder i J.C. Ernsts smukke Generalkommissariatsbygning fra 1706, der lå i datidens Størrestræde, nu Holmens Kanal, lige nord for Holmens Kirke og som samtidigt fungerede som indgang til Bremerholm. Maleri af Rach og Eegberg, ca. 1750, Nationalmuseet.

arresteret. Fischer og Schmith fik lov at gå frit lidt længere, fordi de var udkommanderet med henholdsvis orlogsskibet Dannebrog og Printz Fride-rich. Først da disse to skibe returnerede til København den 9. juni, blev de to sidste arresteret. De blev ikke sat i fængsel i Gammelholms Vagt, hvor der ellers fandtes fængselsceller. Formentlig ønskede man at holde de efterhånden meget omtalte løjtnanter isoleret fra andre fanger, så der ikke skulle sprede sig yderligere rygter. Fischer og Hviid blev spærret inde på Holmens Skole på Gammelholm, mens Schmidt blev interneret på Sejlloftet. Hvor Morgen-

stierne sad, har det ikke været muligt at se i kilderne. Ingen måtte tale med de arresterede løjtnanter bortset fra deres egen familie. Samtaler måtte kun foregå i påhør af den vagthavende løjtnant. De havde ikke lov til at have brændende ild eller lys i deres fangenskab, og breve måtte de hverken sende eller modtage, med mindre de først var blevet læst af den vagthavende officer. Hver af dem fik en oppasser til rådighed, der kunne hjælpe dem med at hente ting, de manglede hjemme og også hjalp med andre praktiske gøremål. Hvis de skulle på toilettet, blev de fulgt af en bevæbnet underofficer, og når de opholdt sig i deres celle, stod en skildvagt bevæbnet med huggert uden for deres dør, som ikke måtte tillade dem at tale med nogen og også havde opsyn med, at der ikke kom nogen, der talte med dem gennem vinduet.

Sø-etaten havde sit eget justitsvæsen, og søfiskalen Enevold Berregaard Fogh blev af Admiralitetet den 14. maj 1766 beordret til at foranstalte en undersøgelse. De følgende uger gik med forhør i Sø-etatens Combinerede Ret, som havde sine lokaler i en imponerende kontorbygning på Gammelholm. Fogh kunne efter et par måneders undersøgelser og forhør den 12. juli aflevere et egentligt anklageskrift mod de fire officerer. Han indledte dette anklageskrift med at konkludere, at “Dersom en Sag nogen Tiid har opvagt saa vel Stadens som Landets Opmerksomhed, da er det vist denne”.⁵ Denne konstatering af, at sagen havde vakt opsigt, er vigtig. Det er nemlig slet ikke utænkeligt, at sagen ville have været behandlet meget mere diskret, hvis ikke det havde været fordi, rygterne om officerernes behandling af pigen ikke havde været ude over hele byen. Der havde været mange vidner til, hvad der var sket i løbet af aftenen, og selvom de menige matroser i retten ikke var særlig ivrige efter at berette alt for mange inkriminerende detaljer om deres foreståendes opførsel, og flere bedyrede, at de havde sovet og intet hørt, så peger meget i retning af, at de havde været noget mere snakkesalige rundt om på gader og stræder og i byens værtshuse. Matros Enoch Samuel Iversen bedyrede under sit forhør blandt andet, at han ikke selv havde set de mest intime detaljer i aftenens tildragelser, og at han heller ikke havde hørt disse detaljer fra de andre vagtfolk, “men i Byen har han vel hørdt tale om saadant”.

Forhørene begynder

Det første forhør blev foretaget torsdag den 22. maj. Dagen forinden havde den altid nysgerrige embedsmand Bolle Willum Luxdorph noteret i sin dagbog: "... 4 Søe-Lieutnanter, Mo[r]genstjerne, som havde Vagt, Hviid, Fisker og Schmith, samt 2 Cadetter, Bildsøe og Brun, behandle en Skiøge i Vagten paa en meget ublu og barbarisk Maade". Sagen havde været interessant nok til, at den var nået til hans ører, og blev derfor dokumenteret i dagbogen. Men sagens detaljer var til gengæld ganske unøjagtige. Eksempelvis nævnte Luxdorph også navnene på to søkadetter, Bildsøe og Brun, i forbindelse med sagen. Det understreger, at der var behov for en undersøgelse. For disse to kadetter havde slet ikke deltaget i aftenens eskapader, men nu cirkulerede deres navne alligevel i forbindelse med sagen på allerhøjeste sted. Sådanne rygter var ikke rare at have hængende på sig. Formålet med retssagen var altså både at få afklaret, hvad der var sket, men lige så meget at få rede på, hvem der havde været med og ikke været med. Den første store gruppe, der blev forhørt, var de mange vidner, der havde været på Christiansholm den 30. april. Det var primært menige matroser og enkelte underofficerer. Forhørene foregik over tre dage startende torsdag d. 22. maj.⁶ Denne dag blev der dog kun afholdt to forhør, nemlig af de to arresterede løjtnanter. Om fredagen blev tre centrale vidner forhørt, og den følgende mandag den 26. maj blev der afholdt ni forhør. Onsdag den 28. blev hele 11 vidner forhørt, men deres vidneudsagn blev kun gengivet i summarisk referat i forhørsprotokollen og synes primært at have været beregnet på at få verificeret de centrale vidners udsagn. Forhørene blev gennemført i prioriteret rækkefølge, så de vidner, man antog, havde de bedste forudsætninger for at kaste lys over sagen, blev afhørt først.

Den første, der blev forhørt, var løjtnant Munthe af Morgenstjerne. Som vagthavende officer på Christiansholm på den ulyksalige aften påhvilede hovedansvaret for det skete ham. Men han havde åbenbart ikke helt indset sagens alvor, for han lagde ud med at servere en let gennemskuelig løgn for retten. Han påstod nemlig, at pigen ganske rigtigt var kommet til Christiansholm, men at det ikke var ham, der havde sendt bud efter hende, og at han ikke vidste, hvem der havde ladet hende hente. Desuden forklarede han, at pigen havde spurgt efter en matros ved navn Hans, men da de tre besøgende løjtnanter havde set hende, havde de bedt om, at han ville lade hende gøre dem selskab i

Søofficeren H.J. Kirksteen har tegnet forlægget til dette kobberstik af Haas, "Prospect af Ober Admiralitetets Retten i Kiøbenhavn" ca. 1760. Ved døren i billedets højre side står to vægtere med morgenstjerne vagt. De to anklagede står med hatten i hånden, mens en officer henvender sig til dommeren og assessorerne, der sidder ved et bord på den anden side af en balustrade. Assessoren sidder med en hund på sin højre side. Væggene i det højloftede lokale er beklædt med store gobeliner, og i hjørnet står en stor kakkelovn og sørger for, at alle kan holde varmen. Det Kgl. Bibliotek. Historiske blade, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

vagten, hvilket Morgenstjerne havde givet tilladelse til. Alle senere vidneudsagn pegede i retning af, at det var Morgenstjerne, der havde sendt bud efter pigen, og intet tydede på, at hun havde spurgt efter en matros ved navn Hans. Det var ikke nogen god begyndelse for Morgenstjernes sag. Allerede da løjtnant Hviid blev afhørt umiddelbart efter Morgenstjerne, krakelerede historien. Ifølge Hviid var der sket det, at det trak ud med at få mad bragt ud på vagten, og da han og de øvrige gæster var begyndt at tale om at begive

sig tilbage til byen, havde Morgenstjerne bedt, om ikke de nok ville blive? Til gengæld “vilde han lade hente en Tøs”. Herefter beskrev Hviid i brede træk, hvad der var passeret i løbet af aftenen.

Den følgende dag, fredag d. 23. maj 1766, blev tre vidner afhørt. De to første var kvartermester Niels Jensen og konstabel Niels Hansen Giested. Det var de to højst rangerende underofficerer, der havde haft vagt om aftenen den 30. april. Det første vidne, Niels Jensen, blev dog syg under sit forhør, og forhøret blev derfor afbrudt efter de første få spørgsmål. Så blev det Giestedes tur, og han skulle vise sig at være det vidne blandt de underordnede, der havde set mest den aften, og som under forhørene var mest åbenhjertig i sit vidneudsagn. Han berettede gerne, at han sammen med en del af det øvrige vagthavende mandskab havde set ind gennem vinduet til officerernes vagtstue, hvor en af løjtnanterne “laae paa Brisken oven paa dette Qvinde-Menneske og havde Omgiegelse med hende”. Det var også ham, der blev kaldt ind i vagten og spurgt, om han ville have hende, men svarede, at han havde “ungt Lamme-Kiød hiemme” og “spøttede derved”. Måske konstablens selvsikkerhed bundede i, at han uddannelsesmæssigt stod noget over flertallet af menige matroser. Konstabler begyndte deres karriere som artilleridrenge og modtog ret grundig undervisning i regning og skrivning. Fra artilleridreng avancerede man til bøsseskytte, og i Krigsartikelsbrevet for Land Tjenesten ved Søe-Etaten blev det indskærpet, at en bøsseskytte skulle stræbe efter forfremmelse, han skulle “... gjøre sig en Ære af at han kan lære saa meget, at han kan avancere til Constabel, hvilket er det første Trin til videre Avancement.”⁷ Bøsseskytter og konstabler kunne også rekrutteres blandt begavede søfolk, hvilket bl.a. fremgår af den samtidige Arni Magnussons levnedsskildring.⁸ Hvad årsagen end måtte være, var Niels Hansen Giested i hvert fald det vidne, der syntes mindst bekymret for følgerne af sine udsagn. Det samme kan man ikke sige om det næste vidne, Enoch Samuel Iversen, der helt tydeligt ikke brød sig om at fortælle alt, hvad han vidste. Iversen havde da også en mere direkte relation til en af sagens hovedpersoner, idet han var oppasser for løjtnant Morgenstjerne. Også han var blevet tilbudt at ligge med “Qvinde-Mennesket” umiddelbart efter, at Giested havde afslået tilbuddet. Iversen havde også været til stede i officerernes vagtstue og overværet, at pigen blev lagt op på bordet og fik smurt terpentin i underlivet, og han var ligeledes blevet tilbudt at ligge med pigen men afsløg ligesom konstablen. Hertil kom, at det var ham, der efter Morgenstjernes

Troels (Truels) Schmith von Munthe af Morgenstjerne var vagtofficer på Christiansholm hin fatale dag i 1766, hvor massevoldtægten foregik. Efter affæren måtte han opholde sig udenlands i nogle år, men blev taget til nåde i 1778. Samme år blev han udnævnt til overlods på Sankt Croix og fungerede som sådan frem til 1803. Portræt i privateje, gengivet efter Danmarks Adels Aarbog 1915.

De menige vagthavende på Christiansholm har båret uniformer som denne og de følgende, der hører til en serie billede af folkene ved Holmens Divisioner. Uniformen var gennemgående blå med forskelligt farvede opslag efter deres division. Her ses en matros af 1. Division. Tøjhusmuseet.

ordre fulgte pigen hjem om natten. Ifølge pigens og hendes moders vidneudsagn var han da ganske oprevet over forløbet og forklarede moderen, hvad der var sket. I sit vidneudsagn i retten var han knap så villig til at angive sin foresatte, hvilket tyder på, at han i mellemtiden var blevet nervøs for de tjenstlige følger af at angive Morgenstjerne og de øvrige officerer.

Fredagens forhør sluttede med, at kvartermesteren Niels Jensen, som var blevet syg under formiddagens forhør, nu var kommet sig så meget, at han kunne fortsætte forhøret. Han bekræftede forløbet, som det var beskrevet i de foregående forhør, og kunne bl.a. fortælle, at han også havde været til stede i vagten, da officererne var kommet med det famøse tilbud til konstablen og oppasseren om at “drive u-tugt med dette menneske”. På det tidspunkt havde han selv set kvinden sidde alene på en stol i vagten med “klæderne op om laarene paa sig”. Nu var det blevet sent fredag eftermiddag, og retten blev sendt hjem. Næste retsmøde var berammet til mandagen efter weekenden.

T.v. Denne har hørt til Holmens 2. Division. Tøjhusmuseet. T.h. Denne hører til 3. Division af Holmens faste stok. Tøjhusmuseet.

Mandag den 26. maj fortsatte forhørene, og sagen tog nu en uventet drejning. Om prokurør Fogh havde spurgt sig omkring efter yderligere oplysninger på egen hånd i løbet af weekenden, eller også havde fået en henvendelse med en ny oplysning i sagen, fremgår ikke af sagens akter, men han begyndte i hvert fald dagens forhør med at genindkalde den frimodige Giested, som åbenbart havde undladt at nævne en enkelt men tilsyneladende vigtig detalje. Det drejede sig om den føromtalte tobakspung, som Fogh gerne ville høre nærmere om. Giested kunne bekræfte, at løjtnant Hviid, allerede før pigen kom til vagten, havde spurgt ham, om han kunne låne ham en lodden tobakspung? Giested forklarede, at han ved spørgsmålet havde vendt sig om og spurgt "saa sagte," hvad han ville med den? Hertil svarede løjtnant Hviid "med en stor

T.v. Uniformen her blev båret af kadatterne. T.h. Den øksebærende person her var tomrer på Holmen. Tøjhusmuseet.

Eed, at han vilde kiøre eller stikke den i dette qvindemenneske; Dog nævnte han ikke, hvorhelst han vilde stikke den”. Fogh kunne nu konkludere, at i det mindste løjtnant Hviid havde været helt klar over, at det var en prostitueret, der var sendt bud efter, og at han havde haft til hensigt at benytte sig af hendes tjenester. Fogh havde også et par supplerende spørgsmål til konstablen vedrørende det åbentstående vindue, som han og andre havde kigget ind igennem. Han ønskede bl.a. at vide, hvem der havde åbnet det skod, der sad foran vinduesåbningen? Hertil kunne Giested svare, at det da var løjtnant Hviid, “som saa sagte uden fra aabnede skuddet” [vinduesskoddet]. Og hermed kom det også for en dag, at i hvert fald løjtnant Hviid og en af de øvrige løjtnanter havde stået og luret ind gennem vinduet sammen med under-

officerer og de menige. Herefter bad løjtnant Morgenstierne om at få lov til at stille nogle spørgsmål. Han ønskede især at få fastslået, at vidnet ikke havde set ham inde hos pigen, hvilket Giested gerne bekræftede. Til gengæld kunne han ikke bekræfte, at Morgenstierne ikke havde været til stede, da pigen var blevet gnedet ind med brændevin. Senere forhør viste da også, at Morgenstierne havde været til stede under denne del af hændelserne. Når Morgenstierne stillede sådan et spørgsmål, må det have været i forventning om, at underofficeren ikke turde implicere ham i de mest kritisable dele af aftenens udskejelser. Men hvis det havde været hans hensigt, havde Morgenstierne forregnet sig, for flere af de følgende vidner kunne bekræfte, at han havde været til stede i vagten, da pigen under protestskrig under tvang fik sine lår og kønsdele smurt ind i brændevin og terpentin.

Den frygtsomme dreng Friderich Wilhelm Johansen

Mandagens forhør fortsatte om formiddagen med det tilsyneladende mest frygtsomme vidne i sagen, nemlig den 14-årige dreng Friderich Wilhelm Johansen, som var det fjerde vidne, der blev kaldt for retten i sagen. Han tilkendegav sin alder og fortalte, at han endnu ikke var konfirmeret. Den unge dreng var kostdreng i 2. Division og stod i 4. Kompagni som nr. 96. Han var løjtnant Morgenstiernes dreng eller tjener. Som ukonfirmeret kunne han ikke aflægge ed, men blev i retten "formanet at udsiige den reene sandhed". Imidlertid fornemmede retten, at han var meget "u-stadig og vaklende", hvorfor han blev dimitteret indtil videre. Årsagen til, at den unge Friderich ikke var tryk ved at udtale sig, var formentlig, at hans eneste økonomiske indtægt som kostdreng var, hvad han tjente som tjener for løjtnanten. Drengene som Friderich Wilhelm Johansen modtog den samme kost i naturalier som de øvrige matroser og bøsseskytter, men ingen kontant løn.⁹ I alderen 13-16 år kunne Friderich og andre drenge på hans alder håbe at blive indskrevet som dreng i fast nummer i et af Holmens kompagnier med tilhørende løn.¹⁰ Fra kostdreng kunne Friderich avancere til opløber og siden matros.¹¹ Ved advancement var han forpligtet til at tegne kontrakt med Sø-etaten til en periode på mindst 16 år.¹² Hvis han ønskede at fortsætte i Sø-etatens tjeneste, var det næppe en god idé at blive uvenner med en gruppe af unge løjtnanter, som kunne gøre livet surt for ham i årene fremover.

På grund af drengens synlige usikkerhed, blev forhøret af ham udsat til mandag eftermiddag, og i stedet indkaldtes nu det tredje vidne på ny, nemlig Morgenstiernes oppasser, Enoch Samuel Iversen. Han blev ikke spurgt om tobakspungen, men han blev spurgt igen, om han slet ikke havde set noget ind gennem vinduet, hvilket han bedyrede, at han ikke havde. Og da han blev bedt om at fortælle, hvem af officererne, der havde slået brændevin op mellem benene på pigen, kunne han ikke huske det, selvom han medgav, at han havde været til stede. I det hele taget var det påfaldende så lidt, Enoch Iversen kunne huske fra aftenens begivenheder. Han mente ikke, pigen havde haft specielt svært ved at gå hjem, selvom det var ham, der havde fulgt hende. Han medgav dog, at hun "røstede af angst", men hvem eller hvad, der havde gjort hende angst, havde han ingen mening eller viden om. Til gengæld kom han i tanke om, at han, da han var blevet kaldt ind i vagten havde overhørt dele af en samtale mellem løjtnanterne og pigen: "da han var inde i Vagten, den Tiid officiererne skulde spiise, sad qvind-mennesket paa en stoel, og da hørde han, at Lieutenant Hviid talte om, at han havde puulet Blod, og at qvinde-mennesket talte om en Pølse, men hvorom, eller hvorledes egentlig deres Discours da var, hørde Vidnet ey efter, eller kand erindre sig", han mente at pigen på det tidspunkt havde skæmtet med løjtnanterne. Den fåmælte oppassers vidneudsagn står i klar modsætning til mange af de øvrige vidneudsagn, som netop påpeger, at han ved hjemkomsten om natten havde fortalt, at pigen dårligt kunne gå, og pigens mor fortalte, hvordan han havde fortalt hende, at pigen var blevet "slet medhandlet". Når Iversen dels var fåmælt, dels ligefrem søgte at slå hændelserne hen som skæmtet mellem pigen og løjtnanterne, tyder det på, at han ikke brød sig om at vidne imod sine foresatte. Det samme gjaldt den frygtsomme dreng, Friderich Wilhelm Johansen, der blev indkaldt tredje gang, efter at Enoch Samuel Iversens forhør var overstået.

Men Friderich havde åbenbart taget mod til sig, og efter at være blevet alvorligt formanet om at sige sandheden, valgte han at fortælle ret nøjagtigt, hvad der var sket i løbet af aftenen. Han fortalte, at det var løjtnant Hviid og den ene af de to løjtnanter, der ikke var stævnet endnu, der havde bedt Morgenstjerne om at "lade hente en Tøs". Morgenstjerne havde i første omgang nægtet, fordi han frygtede for, at der ville blive ballade, men de to løjtnanter havde med en ed lovet, at de "ingen allarm vilde gøre". Og derefter havde Morgenstjerne sendt ham af sted til Adelgade efter pigen, som han

nok vidste, hvem var. Drengen forklarede, at det var en pige, der “var vandt til at komme til Lieutenantens Broders Tiener”. Da aftensmaden ikke var klar endnu, roede han først over med pigen, og derefter roede han tilbage efter maden. Da han så kom tilbage med maden, fandt han pigen inde i vagten med “klæderne oppe om Laarene”, hvilket han var blevet skamfuld over at se. Han forklarede også, at han senere var blevet kaldt ind i vagten, og at Morgenstjerne da havde sendt ham af sted til byen igen for at hente terpentint og brændevin. Under forhøret blev drengen bl.a. spurgt, om han havde fortalt pigen, at det var Morgenstjerne, der havde sendt ham. Friderich svarede, at det havde han ganske vist ikke sagt, men pigen måtte jo have genkendt ham, da han jo var iført Morgenstiernes livré. Det er en interessant detalje, som giver et indblik i den herskabskultur, der var gældende i Sø-etaten. Den indebar, at en dreng eller tjener, der var i tjeneste som ansat ved Sø-etatens kompagnier og faktisk havde en uniform, blev beordret til at bære en tjeneruniform, når de gjorde tjeneste som personlige tjenere for søofficererne. Noget tilsvarende var gældende for eksempelvis kaptajnernes chaluproere.¹³ Hermed understregedes også, at drengen i den situation i højere grad stod i relation til løjtnanten end til Sø-etaten. Uniformeringen var et meget synligt udtryk for den klemme, drengen var kommet i – på den ene side måtte han som ansat i Sø-etaten overholde Søkrigsartiklernes paragraffer, men på den anden side skulle han også opføre sig som en loyal tjener over for løjtnanten.

Efter afhøringen af Morgenstiernes dreng var turen kommet til resten af de menige matroser, der havde været på vagt. Her skal ikke redegøres for hvert enkelt forhør, men nogle særligt vigtige træk skal dog fremhæves. For det første kom det under matrosernes forhør frem, at pigen var blevet skjult bag kakkelovnen af en eller flere af løjtnanterne på et tidspunkt omkring kl. 10, da man ventede runden. Nogle af de matroser, der om natten havde roet hende og to af løjtnanterne tilbage til Nyhavn, fortalte, hvordan pigen var blevet truet med at blive kastet i vandet, roerne tilbød at tage hende på en tofte og at en eller begge løjtnanterne havde råbt til de skibe, de passerede forbi, at de kunne få kusse. Matros Peder Joensen gav nok den mest udførlige skildring af dette forløb: “Da de skulde gaae i Jollen, siiger Officiererne, at de skulde kaste qvinde-mennesket i Søen og skylle hende ud, den Hore! Samt spurgte dem, der skulde roe Jollen, om de vilde puule? Saa kunde de legge hende paa Toften, og endelig, da de kom paa Strømmen, raabte de til de skiibe, de passerede, om de vilde have kuuse? Saa havde de en inden borde”.

Andre af matroserne var påfaldende glemsomme og kunne ikke rigtig huske, hvad der var blevet sagt. Selvom de fleste af matroserne var meget tilbageholdende med at udpege, hvem af løjtnanterne, der havde gjort eller sagt hvad, fremhævede flere dog løjtnant Hviids rolle under aftenens udskejelser. Ikke blot Giesteds vidneudsagn om tobakspungen viste, at Hviid havde været meget aktiv under udskejelserne. Matros Matthias Friderichsen Danholm kunne supplere med den væsentlige oplysning, at det var Hviid, der havde råbt ind i matrosernes vagtstue “om de vilde puule frit, saa kunde de nu komme”. Han var også meget sikker på, at det kun havde været Hviid, der havde skældt ud på pigen og tilbudt hende til jolleroerne på overfarten til Nyhavn.

Et fælles træk ved de fleste af matrosernes udsagn var, at de refererede til, hvad der var blevet talt om internt blandt dem på vagten, dels da oppasseren kom tilbage fra byen, dels generelt om aftenen og næste morgen, som eksempelvis Enoch Samuel Iversen, der refererede til, hvad han havde hørt “i Byen”. Et andet eksempel var det femte vidne, matros Peder Hansen, som fortalte, at han havde stået skildvagt uden for vagten indtil kl. 10 og så var gået ind i vagten, hvor han havde lagt sig på briksen, til han skulle på vagt igen kl. 12. Da han lå på briksen, hørte han godt, hvordan de andre vagtfolk snakkede om, hvad der var sket inde i vagten, og bl.a. at de havde smurt hendes underliv ind i noget og svedet hendes kønshår med et brændende lys. Matroserne var generelt tilbageholdende med at fortælle, om de selv havde kigget ind gennem vinduet, men af og til strider vidneudsagnene imod hinanden, som eksempelvis da det 20. vidne, matros Petter Henrichsen kom til at røbe lidt for meget om det foregående vidne, da han fortalte, at han havde hørt det forrige vidne havde fortalt i vagten, at han “igiennem Vinduerne havde seet, at officiererne havde lagt hos dette qvinde-menneske.” Imidlertid havde det foregående vidne, den førnævnte Matthias Friderichsen Danholm bedyret, at han ikke havde set, hvad officererne havde foretaget sig med pigen.

Den krænkede piges vidneudsagn

Onsdag den 28. maj blev også “deponentinden”, den krænkede pige Agatha Fundel Moronsdatter, fremstillet for retten og forhørt. Før vi fordyber os i hendes version af historien, er det vigtigt at få afklaret, hvem hun var, og

hvilken situation hun befandt sig i. Hun hørte til blandt Københavns fattigste og ynkværdigste eksistenser, og kun i situationer som denne interesserede myndighederne sig for hende. Vi kender hende kun i kraft af, hvad der blev fortalt af hende selv, hendes mor og et par andre vidner – derudover er hun absolut anonym. Hun var seksten år gammel og datter af Abel Lovisa Dorothea, der oprindeligt var fra Glückstadt. Både hun og moderen arbejdede med håndlangerarbejde for en murermester, men hun forsøgte sig også med at lave (kunstige) blomster, som hun solgte. Indtægten fra blomsterne var dog ikke nok til, at hun kunne forsørge sig selv. Hendes far havde været soldat ved Norske Livregiment (som trods navnet ikke hørte hjemme i Norge, men var hjemmehørende i hovedstaden). Han havde stået ved kaptajn Møllers kompagni, men var nu ifølge pigen “formedelst begangen Misgierning conde-meret i Slaveriet”. At faderen sad i slaveriet betød ikke nødvendigvis, at han var dømt til strafarbejde resten af livet, men det betød, at han i en længere periode var indsat i Stokhuset på hjørnet af Øster Voldgade og Stokhusgade, hvorfra han dagligt sammen med de øvrige slaver under bevogtning blev sendt på tvangsarbejde, som oftest ved Københavns befæstning, hvor der altid var behov for arbejdskraft til jordarbejder ved voldene.¹⁴ Nogle slaver sad på livstid, andre kunne slippe fri efter nogle år. Vi får desværre ikke noget at vide om, hvorfor soldaten Moron var dømt til slaveriet, eller hvor langvarig en straf han havde fået, men det kan i hvert fald konstateres, at det typisk var soldater, der gentagne gange var blevet grebet i grove forseelser, som f.eks. desertion og vold. Desuden kunne han ikke regne med at vende tilbage til sit arbejde som soldat, når eller hvis han blev løsladt. Familien var derfor uden en reel forsørger. Agatha havde to brødre, som begge arbejdede som skorstensfejere, men det lader ikke til, at de kunne eller ville understøtte søsteren eller moderen økonomisk. Et synligt udtryk for familiens fattigdom var, at de boede i det stærkt socialt belastede Adelgade-Borgergade kvarter, hvor nød og elendighed herskede. Da Morgenstiernes dreng kom til hende, fandt han hende “i en Kielder i Borgergaden, strax ved, naar man er kommen Reyse-Bagerens forbie.” Morgenstiernes oppasser, der fulgte hende hjem om natten, brugte en lignende beskrivelse af stedet “liige over for Reyse-Bagerens, hvor der er 2 Kieldere tæt tilsammen.” Pigen selv sagde, at det var “i en Kielder under de 3 forgyldte Kroner i Borger-Gaden.” Det var før gadenumrenes tid, så beskrivelser som disse var nødvendige, hvis man ønskede at orientere sig i det brogede gadebillede. I andre forhør hed det sig, at moderen boede på

Udsnit af prospekt af Københavns Havn. I forgrunden ses robåde, hvor en søofficer bliver roet til Christiansholm på den ene og en kvinde i rød kjole selv er med til at ro en anden. Gouache af T.E. Lønning, 1796, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

en adresse i Adelgade i “Den Røde Port” i den såkaldte Gamle Garder-Gaard mellem Prinsensgade og Dronningens Tværgade. Agatha selv havde fået en plads hos nogle værtshusfolk, der boede i Dronningens Tværgade lige over for Abel Cathrines Boder. Hun var begyndt i denne plads søndagen før forhøret, altså den 25. maj, hvilket var 14 dage efter, at Morgenstjerne og Hviid var blevet arresteret. Hun var først blevet arresteret samme dag, som forhøret fandt sted, den 28. maj, hvor politimester Horn havde ladet

hende undersøge af de to læger Muxoll og Baltzer.¹⁵ Undersøgelsen foregik på Rådhuset mellem Nytorv og Gammeltorv. Der var gået næsten en måned siden hændelsen havde fundet sted, men pigens “hemmelige lem” bar stadig tydelige spor af overgrebet i form af hævelser omkring hendes køn og på lårene. Til gengæld kunne de to læger ikke se det ringeste tegn på, at hun havde været forbrændt. Da pigen ikke hørte under Sø-etatens jurisdiktion, blev hun undersøgt på Rådhuset. Det var tydeligvis ikke pigen selv, der var gået til myndighederne med sagen. Det var rygterne om, hvad der var sket, der havde tvunget myndighederne til at rejse sagen.

Selve Agathas vidneforklaring afviger ikke meget fra det forløb, der er skitseret i den indledende beskrivelse. Hun medgav, at hun havde haft “legemlig Omgiængelse” med Fischer, Schmith og Hviid i den rækkefølge. Hun bekræftede, at Morgenstjerne ikke havde deltaget i denne del af hændelserne. Først bagefter havde officererne fortalt hende, at de havde stået og luret i vinduet og set alt, hvad der var passeret med hende. Herpå fulgte den centrale del af hendes vidneudsagn, som her skal gengives in extenso:

Derpaa satte Deponentinden sig paa en Stoel i Officierernes Vagt, og Officiererne gik alle uden for Vagten, og talte noget sammen, som Deponentinden ey hørde, kom derpaa strax ind igien, og da siiger Lieutenant Hviid og Lieutenant Fischer, at de vilde legge hende paa Bordet, men da hun veigrede sig derfor, bandede de paa, at hun skulde legges paa Bordet; hvorpaa Lieutenant Hviid og Fischer først toeg fat paa hende, den eene ved Armene, og den anden om livet, og lagde hende op paa Bordet, da Lieutenant Morgenstjerne toeg fat i hendes Hoved, og Lieutenant Smidt i hendes been, og hialp til med at faae hende op paa Bordet. Da Deponentinden var kommen paa Bordet at ligge, toeg Lieutenant Fischer Klæderne op om hende, og Lieutenant Hviid toeg lyset som stoed paa Bordet, og dermed først sviiede Haarene af hendes Gemächt, og derefter loed først den heede Telle af lyset dryppe i den, og brændte hende paa Huuden. Imedens de lagde hende paa bordet og brændte hende, var oppasseren inde i Stuen, hvor dette passerede, Officiererne bad ham ogsaa hielpe dem, men han vilde ikke. Da dette var passeret, eller lidt derefter, kom Lieutenant Morgenstjernes Dreng med noget Brænde-Viin i en Flaske og noget andet i en Thee-Kop, som hun ey veed om var Terpentin – eller

Campher-Spiritus, men det lugtede meget sterk, og da dette var bleven bragt ind i Stuen, bød en af Officiererne som hun nu ey erindrer hvem var, hende der af at drikke; men, som hun ey vilde drikke, toeg Lieutenant Fischer hendes Klæder op, og Lieutenant Hviid toeg det, som var i Koppen, og sloeg ind imellem hendes Been, ind i hendes Hemmelighed; Deponentinden stoed den gang over ende ved Vinduet, og Lieutenant Morgenstjerne og Smidt stoed imidlertid og holdte hende; Da de havde slaget dette paa hende, toeg en af dem hendes klæder og gniede hende paa Laarene dermed, men hvem der gniede hende, erindrer hun ikke, hun veed ey heller, hvem af officiererne der sendte Lieutenant Morgenstiernes Dreng efter denne Spiritus, Da Deponentinden derefter havde bundet sit Hovedtøy paa, som imidlertid var bleven afreven, raabte en af Officiererne paa Constabelen, men hvem, erindrer hun ikke, og da han kom ind, spurgte Lieutenant Hviid ham, om han vilde legge hos hende? Men da han ey vilde saadant, spurgte en af dem Matroserne, om de vilde ligge hos hende? Men der var ingen af dem heller som vilde saadant; Hvem af Officiererne der tilbød Matroserne saadant, erindrer hun ikke, men alle Officiererne vare tilstæde inde i Vagten.

Agatha fortalte også, at løjtnanterne Fischer og Hviid under overfarten til Nyhavn havde stået op i jollen og råbt til de skibe, de kom forbi, “om de vilde havde Kuuse? Saa havde de en paa Baaden! Og skioldte hende desuden for Luuder og Canaille”. I øvrigt kom det frem, at hun ikke havde modtaget nogen betaling fra løjtnanterne. Hun berettede om, hvordan hun havde været stærkt plaget af svie og smerter om kønsdelene og desuden havde rystet af angst, da hun var blevet fulgt hjem. Hun fortalte også, hvordan hun havde klaget sig til Morgenstiernes oppasser over, at hun var blevet dårligt behandlet, uden dog at gå i detaljer med hvad der var sket – men det havde han jo selv set. Hun havde også givet udtryk for, at hun ikke havde forestillet sig, at officerer ville opføre sig så groft. Da de var kommet til kælderlejligheden i Borgergade, var han blevet siddende et kvarters tid, mens han “iidelig Repeterede: At han havde ey tænkt saadant, og at hun var bleven slet medhandlet”. Agatha bedyrede, at hun havde lidt kraftigt under følgerne af den voldsomme behandling, og at hun var blevet tilset af en citronmand boende i Store Kongens Gade. Nu bad løjtnant Hviid om at få stillet nogle

flere spørgsmål til pigen. Pigen måtte derfor bekræfte, at hun helt tydeligt erindrede, at oppasseren var til stede “da Lieutenant Hviid sved og brændte hende med lyset, samt dryppede Telle paa hende”. Hviid ville også gerne vide, om ikke det var rigtigt, at hun havde været ude at gå på Østergade aftenen efter (hvilket var en slet skjult antydning af, at pigen overdrev sine skader). Pigen redegjorde så for, at hun ganske rigtigt havde været ude at gå den aften og også aftenen derefter igen, men derefter var der gået otte dage, før hun igen havde gået, og det var da hun havde været hos løjtnant Morgenstjerne. Dette besøg havde ikke været omtalt før, men vil blive omtalt nedenfor.

I løbet af formiddagen torsdag den 29. maj blev de sidste seks af de vagt-havende matroser afhørt. De havde ikke meget nyt at bidrage med i forhold til, hvad der allerede var kommet frem. Dog gav det 24. vidne, opløber Jacob Hermann Nordoff, et interessant perspektiv på aftenens hændelser, idet han fortalte, hvordan det 21. vidne, matrosen Andreas Jensen havde reageret på pigens protester, og: “da Fruentimmeret skreeg, vilde have været inde til Officiererne, og tiltalt dem, fordi de saa ilde behandlede hende.” Men under-officererne forbød dette. Andreas Jensen nævnte ikke dette i sit eget vidne-udsagn, men fortalte dog hvordan han og flere andre matroser var gået ud af vagtstuen, da de hørte pigens skrig, og at det var da, at officererne havde åbnet døren og var kommet ud og havde råbt op om, at matroserne nu kunne “puule frit”.

I løbet af eftermiddagen den 29. maj var det først Agathas mor, der blev afhørt. Derefter blev også citronmanden Christian Kiøbke afhørte. Det var ham, der havde tilset Agatha og åreladt hende en uge efter, overgrebet havde fundet sted. Moderens sociale forhold og baggrund er kort opridset ovenfor, men enkelte detaljer kan tilføjes her. Hun hed som sagt Lovise Dorothea Morsen, var 45 år gammel, født i Glückstadt og ernærede sig som håndlanger for en muremester. Ifølge Morgenstjernes oppasser kaldte hun sig “Mosche”. Da hun var kommet hjem fra arbejde den aften, havde hun fået at vide, at Agathe var blevet hentet af Morgenstjernes dreng for at hjælpe med at sætte gardiner op, derfor var hun gået ud igen, og først for alvor blevet bekymret, da hun kom hjem noget senere på aftenen, og pigen stadig ikke var kommet hjem. Hun berettede også om, hvordan Morgenstjernes oppasser havde sagt, at officererne havde “ilde medhandlet” hendes datter. Ud over således at bekræfte, hvad hendes datter og en del af de vagthavende matroser allerede havde fortalt, kunne moderen også fortælle yderligere om Morgenstjernes

oppasser og dreng. Oppasseren var nemlig dukket op hjemme i kælderlejligheden morgenen efter affæren og havde spurgt til datterens tilstand. Da moderen havde fortalt, at datterens tilstand var "miserabel" havde oppasseren svaret, at han "forundrede sig over, at hun kunde leve". Ikke blot oppasseren lagde vejen forbi kælderens i Borberggade, også Morgenstiernes dreng kom forbi ca. otte dage efter affæren, og bad hende eller datteren komme til sin herre. Da var mor og datter gået hjem til Morgenstierne, hvor hun i løjtnantens kammer forefandt "en Mands-Person i en Schlaff-Roch, og desuden en eller 2 andre Mands-Personer, som hun dog ey ret erindrer". Det var hen under aften, og i mørket kunne moderen ikke rigtig se mændenes ansigter. Den person, der var iført slåbrok, spurgte hende, om hun havde indgivet nogen klage i sagen? Da moren svarede nej, bad han hende om ikke at gøre det og lovede hende til gengæld to dukater. Også en af de andre mænd gentog denne anmodning, og moderen lovede da også, at hun ikke ville indgive klage. Denne beskrivelse og datterens kortfattede omtale er det eneste, der omtales vedrørende dette besøg i sagens akter. Eftersom hverken Hviid eller Morgenstierne benægtede, at det havde fundet sted, må det antages at være korrekt gengivet. Imidlertid forfulgte søkrigsprokurør Fogh ikke dette aspekt af sagen yderligere. Men han kunne jo lægge to og to sammen og konkludere, at de implicerede løjtnanter havde været bevidst om, at pigen kunne have anledning til at klage til myndighederne over det skete, og så foretrak de altså selv at ordne sagen i mindelighed og frem for alt i stilhed.

Løjtnanterne krydsforhøres

Torsdag eftermiddag blev løjtnant Hviid udspurgt, og forhøret af ham og løjtnant Morgenstierne fortsatte dagen efter, fredag den 30. maj.

Om fredagen blev de to løjtnanter krydsforhørt, og der hvor der var uoverensstemmelser mellem deres vidneudsagn, forsøgte Fogh at bore i, hvad der egentlig var sket. Man får det indtryk, at Morgenstierne, som jo havde haft vagt og dermed ansvar for, hvad der skete den aften, så godt som muligt søgte at hytte sit eget skind. Han påstod bl.a., at han ikke havde været til stede, da pigens underliv blev gnedet ind med terpentin, men måtte siden indrømme at han faktisk havde været der, da såvel pigen som løjtnant Hviid og flere af de øvrige vidner havde set ham. Også Agatha og en af matroserne blev bedt om at

forholde sig til uoverensstemmelser i officerernes vidneudsagn. Agathas mor blev også kaldt frem på ny og var nu kommet i tanker om, at hun morgenen efter havde set blærer som efter brandsår, men ikke havde hæftet sig ved, om kønshårene havde været afsvedne.

Nu gik der over en uge, før der igen blev holdt retsmøde i sagen. Man havde afventet, at Olfert Fischer og Schmith kom tilbage fra deres togt. Søoffice-ren Peter Schiønning noterede i sin dagbog, at Fischer og Schmith “var om Natten bleven arresterede og ført lige fra Skibene af til Holmen.” Han skrev også, at der blev holdt forhør over dem hele eftermiddagen helt til kl. halv ni om aftenen. De to blev forhørt som de andre, og deres forklaring skrevet ind i protokollen. Der var nu vidneudsagn fra alle de fire løjtnanter, og antallet af “discrepancer” mellem udsagnene voksede. Fogh brugte nogle uger på at danne sig et overblik over sagen, og først fredag den 20. juni blev de fire løjtnanter igen indkaldt, og de blev nu krydsforhørt på den måde, at de hver især måtte forholde sig til uoverensstemmelserne i deres forklaringer. I løbet af lørdag den 21. juni blev hovedparten af vidnerne kaldt ind, og deres vidneudsagn oplæst for dem, som de alle bekræftede med enkelte korrektioner eller tilføjelser. Hensigten med dette ekstra retsmøde var også, at alle skulle identificere Fischer og Schmith, som jo ikke havde været til stede ved de første møder. En sidste mærkelig detalje ved aftenens udskejelser havde påkaldt sig søfiskalens interesse. Før forløbet inde i officerernes vagtstue var ovre, var der blev tændt ild. Tilsyneladende var noget af terpentinen og brændevinen blevet spildt på bordet, og løjtnant Morgenstjerne tændte ild i det. Matrosen Matthias Friderichsen Danholm så det mærkelige sceneri igennem den åbentstående dør: Pigen sad med sin kjole oppe om lårene, og de fire løjtnanter stod rundt om. De havde slukket alt andet lys, så de kunne se hinandens ansigter i den blå farve fra spritflammen. Dette billede af den ydmygede pige og de fire officerer oplyst af den flakkende, blå flamme virker som en absurd pause i det forfærdelige forløb. Kort efter gik det løs igen med nye ydmygelser, men lad os alligevel dvæle et kort øjeblik ved flammen. For her var noget, som assessor Fogh kunne bruge mod officererne. Omgang med åben ild var omgærdet med kraftige sikkerhedsbestemmelser, og så sent som i november 1765 var reglementet for omgang med ild blevet skærpet, så det stod helt klart, at man ikke måtte tænde ild noget sted, “undtagen paa de dertil forordnede stæder”.¹⁶ Der herskede en stadig frygt for, at en brandkatastrofe i Flådens Leje skulle

Den "begåede uorden" på Christiansholm i 1766 påvirkede kun Olfert Fischers karriere, og i dansk sømilitær historie har hans indsats under Slaget på Reden i 1801 hævet hans ry til heltestatus. Kobberstik. Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

udslette Kongens flåde og derved væsentligt svække rigets forsvar. Det var derfor en klokkeklar og særdeles alvorlig tjenesteforseelse, som den vagthavende løjtnant Morgenstjerne her havde gjort sig skyldig i. Oven i alle de øvrige forseelser var det med til at sikre ham den hårdeste straf.

Foghs anklageskrift mod løjtnanterne

Den 12. juli kunne Fogh sætte sidste punktum i sin beretning til den Combinerede Ret. Beretningen, som egentlig skal forstås som et anklageskrift, blev indleveret ved et retsmøde tirsdag den 15. juli. Der var dog ingen af de anklagede til stede, så retten udsatte behandling af sagen indtil videre. Anklageskriftet sluttede med en opremsning af, hvilke paragraffer, de fire løjtnanter havde forbrudt sig imod. Ud over den ovennævnte overtrædelse af forholdsordren vedrørende omgang med ild, var det følgende paragraffer i Krigsartiklerne for Landtjenesten ved Søe-Etaten, der var overtrådt:

§§ 474, 490 og 495 bl.a. vedr. at have uvedkommende personer på vagten.

§ 24 vedr. uniformering var overtrådt. Heri hed det bl.a. "Han skal, saalænge han er i Vores Tjeneste, alletider og i alle Lejligheder bære den Uniforme, som af Os allernaadigst: er approberet til at være Søe-Officers Mundering". Morgenstjerne havde som bekendt nøjedes med en slåbrok.

§ 465 vedr. orden på vagten, hvor det bl.a. indskærpedes, at den vagthavende officer skulle "paa Vagten holde god Orden og Skik blant Vagts Folket". Her fremhævede Fogh, at meningen med paragraffen var, at den vagthavende skulle "hindre og forekomme all uorden", men at Morgenstjerne tværtimod havde været den fornemste årsag til aftenens uorden og selv deltaget i den.

I anklageskriftet fremhævede Fogh, at Morgenstjerne havde størst skyld, eftersom han havde haft vagt, men de øvrige løjtnanter gik ikke fri. Fogh betragtede det som bevist, at løjtnant Hviid ikke blot havde deltaget i løjerne, men også været den værste – det var ham, der havde undersøgt Agatha med lyset. Schmith og Fischer mente Fogh ikke havde været lige så grove som Hviid, men de havde alligevel deltaget "i almindelighed i denne nedrige adfærd".

På Chrstiansholms stod en mastekran, som den der vises her på en gouache fra ca. 1750. Det er uvist, om den her gengivne er den, der stod på Christiansholm eller på Nyholm. Kranen på Christiansholm blev nedrevet i 1870. Umiddelbart bag kranen var det vagthus, hvor hændelsen med den ulykkelige pige fandt sted. Gouache af Mogens Clemensen Rønneby, Orlogsmuseets samling, Nationalmuseet.

Fogh sluttede sit anklageskrift med at konstatere, at løjtnanternes opførsel viste, at de ikke blot havde "forglempt deres Stand og den Ære, som dermed er forbunden, men endog vanæret saa vel hans Maiestets Vagt, som den Etat de af allerhøystsamme ere satte udi og foruden at give den almindelige Mand det forargeligste og Ryggesløseste Exempel, viist sig selv udygtige og uværdige til at betroes en saa andseelig og betydelig Post". På baggrund af de overtrædelser af forskellige paragraffer i Krigsartiklerne, som var konstateret, og under henvisning til deres generelt "strafværdige utilladelige, nedrige og forargelige Opførsel" indstillede Fogh samtlige løjtnanterne til at blive dømt

“uværdige til nogen tiid at betroes videre nogen Vagt eller Post som Officier, og saaledes ved denne Høye Rettes Dom at vorde Casseret”. Desuden skulle de ifølge Krigsartiklernes § 302 og § 766 også dømmes til at betale sagsomkostningerne.

Løjtnanternes indsigelser mod Foghs anklageskrift

Inden det næste retsmøde blev holdt i sagen tirsdag den 19. august havde løjtnanterne haft lejlighed til at indgive skriftlige indsigelser mod og kommentarer til Foghs beretning. De gentog alle, at de tilstod deres brøde og angrede alle dybt, hvad de havde gjort. Men samtidig påpegede de alle, at de syntes, Fogh var alt for hård i sin indstilling.

Morgenstiernes indsigelser

Morgenstjerne anførte først i et brev dateret 19. juli seks punkter, hvor han mente, Fogh havde overfortolket eller misforstået hans og de øvrige vidners udsagn. Han påstod bl.a., at det ikke var ham, der havde inviteret de øvrige løjtnanter, at det ikke var ham, der havde foreslået, at fruentimmeret skulle hentes, og at han ikke havde gået rundt i slåbrok hele aftenen. Sidst gjorde han gældende, at han ikke mente, at de “draaber brændeviin som var spildt paa bordet, og som jeg uden at tænke tænte ild i” kunne være omfattet af den strenge forholdsordre vedr. ild på Holmen. Især det med invitationen var i uoverensstemmelse med de øvrige løjtnanters udsagn, som alle henviste til en invitation fra Morgenstjerne. Han bad, at retten ville “naadig Considerere aldt hvad der kand være mig til fordeel, og i særdeleshed Ubetænksomhed, og Ungdom, som ere de fornemmeste aarsager til min bedrøvelige Skiæbne”. Dette brev var relativt kortfattet, men blev fulgt af et lidt længere brev dateret 16. august, skrevet efter “nøyere Overveiende”. Han mente nu, at en gennemlæsning af hele forhøret viste, at han kun for den allermindste del var “impliceret i den Bassesse” som de øvrige løjtnanter havde begået. Hvis det var sket i en civil sammenhæng på et andet sted, ville han slet ikke kunne anses som strafskyldig. Han medgav, at han havde forsømt at holde orden på vagten, men gentog, at han ikke havde inviteret de andre ud til sig, og viklede sig desuden ind i en grel selvmodsigelse, hvor han på den ene side anførte,

at det ikke var bevist, at han havde været afklædt og i slåbrok, men at der tværtimod i forhøret s. 99 stod, at han iførte sig sin mundering, da runden “var ventendes”! De paragraffer, han blev anklaget for at have forsømt, mente han ikke absolut krævede afskedigelse, og han håbede derfor på, at retten ville moderere dommen. Han havde nu af egen erfaring “lært at Ungdom og Viisdom icke gierne følges ad”, men en mere tålelig straf ville sammen med den allerede lange arrestation tjene ham til en advarsel og opmuntring til fremover “at viise en Utrættelig fliid og acuratesse i min allernaadigste Konges tjeneste”! For at understrege, at det hele mest var et resultat af hans ungdom og uerfarenhed, vedlagde han som den eneste af de anklagede en attest fra Everdrup Kirke, hvor det bekræftedes, at han var døbt i Everdrup Kirke 18. maj 1745.

Hviids indsigelser

Den 21-årige Morgenstjerne var næsten et år ældre end Hans Hartmann Hviid. Hviid henviste også i sit brev flere gange til sin unge alder. Men hvor Morgenstjerne holdt sig strengt til, hvad der stod i forhørsprotokollen, havde Hviid nu fået moralske tømmermænd over det, der ikke var kommet med i forhøret. Hvis han skulle søge at forsvare sine handlinger, måtte han afsløre en anden forseelse, han ikke havde omtalt. Det var ikke let for Hviid! “Naar jeg begynder at tænke derpaa væmmes jeg derved og anger og ruelse overvælder mig saaledes at jeg neppe med Penden kand foretage mig at udføre mine Tanker”, indledte han sin nye forklaring. Sagen var den, skrev Hviid, at han i løbet af dagen, før han kom til Christiansholm, havde været sammen med nogle gode venner i et selskab, hvor han var blevet “forceret til at drikke saaledes at jeg fik for meeget i Hovedet og blev noget beskïænket”. I denne tilstand var han kommet i tanker om Morgenstiernes invitation, og da han kom ud til vagten, fandt han sine kammerater og venner “næsten liige som jeg” – altså tilsvarende berusede. Det var drukkenskab, der havde gjort, at forløbet den aften” løb af en Extremitet i een anden”. Han ville gerne medgive, at drukkenskab var en hæslig last, og at den ikke i sig selv kunne undskylde en forseelse. Og han mente i øvrigt, at folk burde holde sig fra drik, så meget desto mere, hvis de ved at drikke mistede deres fornufte brug. Han ville også medgive, at det kunne være lige meget for den forurettede, om en forbrydelse blev begået af en, der var ædru eller fuld. Når han og de øvrige løjtnanter havde tilbudt matroserne

at ligge med pigen, var det naturligvis uanstændigt, men det havde “sin sande oprindelse af noget for meget i Hovedet saavel som Fortrydelse og Urolighed over den tilstand hun havde bragt os udi”. Han ville som sagt ikke forsvare sig med sin tilstand, men han påpegede, at det var første gang, han nogensinde havde “været i saadan tilstand”, og at han i øvrigt altid havde haft den største afsky for drik. Det, der var sket, var til størst skade for ham selv og ikke til nogen andres skade, når undtages “dette liiderlige og Ublue Fruentiimmer”. Men når sandheden skulle frem, så havde hun jo ikke andet at klage over “end hendes eegen Synd, og Ureendhed”! Hviid mente, at det var imod “Venskabs Regler” at skyde skylden på sin ven Morgenstjerne, som i forvejen var i en svær situation, men han kunne alligevel ikke undlade at gøre opmærksom på, at hvis Morgenstjerne i stedet for at agere vært for sine venner og se igennem fingre med vennernes “Uanstændige lætfærdighed” og i stedet havde “samlet siine tanker, og passed paa hans Post”, da havde det været godt både for ham og for de øvrige løjtnanter, som så aldrig ville være kommet i fedtefadet. Man fornemmer, at Foghs trusler om alvorlig straf tog pusten ud af en eventuel solidaritet mellem de fire løjtnanter. Enhver måtte klare sig så godt ud af situationen som vel muligt.

Fischers indsigelser

Også Olfert Fischer stod som udgangspunkt fuldt ved sin brøde og erkendte det uanstændige i opførslen på Christiansholms vagt. Men han frygtede også for sin “timelige Velfærds Spild”, hvis dommen skulle falde så hårdt som ønsket af Fogh. Alligevel havde han en række indvendinger mod anklageskriftet. Også Fischer fastholdt, at han kom efter invitation fra Morgenstjerne, og han beskrev den sindsstemning, der havde bragt ham ud af kontrol, som “Sviir og Løragtighed”. Han bedyrede, at det ikke havde været ham, der havde foreslået hverken at lade pigen hente eller at have “omgængelse” med hende, ligesom han fastslog, at det ikke var ham, der foreslog at “undersøge” hende. Og når han havde været med til at lægge hende op på bordet og været med til undersøgelsen, havde det bestemt ikke været for “paa nogen ublue Maade at forlyste Øye Siunet”. Det smertede Fischer, hvis nogen var blevet forarget ved gennem vinduet at se ham have omgængelse med pigen, men det var igen ikke noget, han havde foranstaltet. Og han mente ikke, det havde nogen konsekvenser for “subordinationen” – altså

forholdet mellem officererne og de menige. Han lagde i øvrigt stærkt vægt på, at han ikke havde vagt, og at der derfor ikke var sket nogen tjenstlig forseelse. At han havde skældt pigen ud, stod han gerne ved: "At ieg siden har skieldet hende for Hore, var en Caractere Hun vel har fortient", og det var i hvert fald ikke ham, der havde råbt uanstændigheder om bord i jollen. Som en lille juridisk spidsfindighed tilføjede han, at det, der var foregået i jollen, ikke vedkom sagen, eftersom Foghs ordre kun var at undersøge, hvad der var sket på Christiansholms Vagt. Han mente, at forhøret viste, at han var den, der havde haft mindst andel i det uanstændige forløb den aften, og at han derfor ikke burde kasseres, bare fordi han ikke havde "haft kræfter nok til at imodstaae Virkningen af en Passion som gemeenlig Hersker i de Unge Aar og forgaar med Aarene". Han sluttede sit brev med at fremhæve, at han altid i øvrigt havde gjort sin pligt og opført sig som en "Ærekiær Officier og Søe Mand" og at en afskedigelse ville betyde, at ikke blot han selv ville lide ubodelig skade og blive ulykkelig for resten af livet, men også at det ville være til stor "Græmmelse" for hans familie. Han håbede, at hans ære og timelige velfærd ville være ligeså dyrebar for retten, og overlod i øvrigt sagen til rettens kendelse.

Schmiths indsigelser

Også Schmith skrev en indsigelse til Foghs anklageskrift, og ligesom de øvrige officerer mente også han, at Fogh dømte alt for hårdt. Schmiths brev var det længste af de fire løjtnanters indsigelser. Og mens Hviid havde henvist til drukkenskab, og alle fremhævede deres unge alder, følte Schmith trang til at uddybe pigens rolle og indflydelse på begivenhedernes gang. For det første havde han været meget overrasket over, at den "Tøs", der var blevet hentet over til Christiansholm, viste sig ikke at være et "skikkelig Fruentimmer," sådan som han havde gået ud fra til at begynde med. Da han således mærkede, at pigen var "af en anden Calibre," end han havde troet, havde han forsøgt at finde en lejlighed til at snige sig væk fra selskabet, men sådan en lejlighed bød sig uheldigvis ikke lige på noget tidspunkt i løbet af aftenen. Nu havde han jo lovet Morgenstjerne, at han ville fordrive tiden sammen med ham og hans venner, og så kunne han jo ikke bare gå uden at vise sig som en dårlig kammerat. Og selvom det smertede ham at indrømme noget sådant, så var han jo kun et ufuldkomment menneske, som lod sig rive med af

sine “sandselige Lyster”. Han havde ikke gjort nogen indsigelser, da de andre officerer foreslog at “debouche” med pigen, og han var da også den første til at ligge med hende. Han indrømmede, at han til at begynde med havde følt, at hun “høyt skulde være mig til tieneste”, men han havde følt voldsom væmmelse, da “Naturen blev sat i saa besynderlige een Vanære, at hun vilde lade sig bruge, og de andre vilde bruge hende”. Først da forstod han, hvad det var for et “Udyr” og “Creatur”, han havde haft med at gøre. Een ting var, at hans “forstyrrede Passioner” havde forledt ham til at inlade sig med hende, men det ville aldrig være sket, hvis han havde kunnet tro, at hun kunne få sig selv til at være sammen med de andre to løjtnanter, endsige at disse kunne overtale sig selv til at ligge med hende, efter at hun havde ligget med ham. En stærk indre følelse af skændsel og harme efterlod ham ganske skamfuld og tavs. Ved det efterfølgende måltid havde han derfor ikke deltaget i snakken, og det var kun frygten for, at han og de øvrige løjtnanter var blevet “ureene” af omgængelsen, der havde fået ham til at deltage i den efterfølgende “undersøgelse”. Men da pigen havde skreget, var han gået i forbøn for hende, og det med terpentinen havde bestemt ikke været hans ide. Da Hviid og Fischer tog med hende over til Nyhavn i jollen, blev han på Christiansholm for at slippe for at have mere med pigen og de andre løjtnanter at gøre. Schmith lagde vægt på, at han ikke havde deltaget i de verbale ydmygelser af pigen, og at ingen vidner havde hørt et eneste forargeligt ord af hans mund. Det korte af det lange var, at Schmith mente, at han ikke havde været lige så delagtig i affæren som de øvrige løjtnanter, og at den tid, han nu havde været arresteret, burde være straf nok.

Foghs svar på indsigelserne

Disse indsigelser blev ganske kortfattet besvaret skriftligt af Fogh i et brev dateret samme dag, hvori han påpegede, at han på baggrund af løjtnanternes indsendte svar “havde overflødig andledning til et nyt Indlæg”, men at han ville afholde sig herfra af hensyn til, at sagen allerede havde trukket længe nok ud, og også fordi løjtnanterne nu havde siddet længe arresteret. Han fastholdt, at han trods løjtnanternes indsigelser stod fuldstændig ved sin redegørelse og ville fastholde dette, med mindre løjtnanterne havde yderligere indvendinger. Allerede den 23. august kunne retten sættes igen, og et skriftligt fælles indlæg fra de anklagede løjtnanter blev oplæst, hvori de

Denne fine kopi af en samtidig original tegning, der desværre er gået tabt, viser den admiralsuniform, der var i brug i perioden, hvor retssagen fandt sted. Tøjhusmuseet.

erklærede, at de ikke ville svare mere i sagen, hvorefter sagen kunne afgøres ved dom. Foghs svar var formentlig en tankevækkende påmindelse for løjtnanterne om, at forsøg på videre protester blot ville trække sagen i langdrag. Indholdet af svarene rummede åbenbart også stof nok til et nyt indlæg fra

Fogh, og tonen i brevet antydede, at et sådant ikke ville være dem mere venligt stemt. Det må være tilstrækkeligt at nævne, at Hviids påstand om, at han og de andre løjtnanter alle havde været fulde på vagten, formentlig kun ville have skærpet straffen over dem. Det var nok i virkeligheden en venlighed af Fogh ikke at grave dybere i denne del af sagen.

Torsdag den 25. august indgav auditøren og rettens assessorer hver deres votum. I retten sad i alt ti officerer: Sekondløjtnant Wulff og premierløjtnanterne Pohlman og Køster, kaptajnløjtnanterne Bihl og Horst og kaptajnerne Basballe, Grodtschilling, Becker og Ahrenfeldt og schoutbynacht Flensborg.¹⁷ For at undgå, at lavere rangerende officerer skulle føle sig presset til at give en bestemt kendelse, blev officerernes votum afgivet i omvendt hierarkisk rækkefølge, så de lavestrangerende voterede først, og den højst rangerende sidst. Selvom der var små afvigelser i formuleringerne og vægtningen af, hvilke paragraffer der skulle dømmes efter, var indstillingen fra de ti officerer entydig: Samtlige fire løjtnanter blev indstillet til at kasseres på grund af deres opførsel på Christiansholms Vagt den 30. april 1766.

Et uforklarligt aspekt ved anklagerne og imod de fire løjtnanter er, at der ikke blev spurgt ind til, om de havde drukket alkohol. På intet tidspunkt blev der under de mange forhør spurgt, om de fire løjtnanter havde været beruset. Det er påfaldende, eftersom både Hviids brev som det beskrevne forløb mere end lader formode, at der var alkohol involveret. I krigsartiklerne var det udtrykkeligt forbudt at være drukken på vagten.¹⁸ Strafframmen for officerer var degradering eller kassation. Denne strafframme var ikke hårdere end rammen for de øvrige paragraffer, som løjtnanterne blev anklaget efter. Det kan således ikke have været af hensyn til at undgå at dømme dem hårdere eller beskytte dem. Det kan tænkes, at der herskede en udtalt accept af, at der blev spist og drukket på vagterne. De officerer, der sad i retten som assessorer, havde alle prøvet at sidde vagt og var muligvis bekymrede for, om man skulle miste dette privilegium, hvis man slog ned på det i dette tilfælde. Men da det forekom, at andre officerer i samtiden faktisk blev dømt for drukkenskab på vagt, er heller ikke denne hypotese helt overbevisende. I lyset af Hviids brev må det anses for næsten helt sikkert, at ikke blot han men også de øvrige tre løjtnanter var mere eller mindre berusede under aftenens udskejelser, men omstændighederne omkring og omfanget af dette alkoholforbrug kan altså ikke nærmere dokumenteres.

Dommen

Sagen rummede flere strafbare elementer, som hver især måtte tages i betragtning ved kendelsen. Der var dels det forhold, at officererne havde haft en uvedkommende person hos sig i vagten, hvilket i sig selv var forbudt i krigsartiklerne, hvor det i § 653 om vagtholdet hed sig, at “Paa Vagt maa ingen Gæstereren, Spill, eller Dobbelt, være, og efter Taptto maa ingen Fremmede tillades at være der. Dersom nogen Vagthavende sig deri Forseer, skal han, om han er (...) Officier, da degraderes han paa Vores Naade, eller og cassetes.”¹⁹ Men der var også andre aspekter af mindre håndgribelig karakter, der måtte tages hånd om. Særlig det faktum, at udskejelserne var sket så åbenlyst, at de underordnede matroser ikke havde været i tvivl om, hvad der foregik, var en skærpende omstændighed. Der var to paragraffer, der kunne dømmes efter i den henseende. Dels var der artiklernes § 19, som bl.a. forudsatte, at en officer skulle opføre sig med værdighed og “i all sin Omgang vise Afsky for Debauche og Excesser, søge skikkelige og fornemme Selskaber, skyde u-anstændige Samqvemme og Omgængelser”. Dels havde Krigsartiklerne for Landtjenesten ved Søe-Etaten en § 782, som var en form for “gummiparagraf”, der kunne bruges i mange forskellige sager. I paragraffen stod bl.a. “Som udi dette Krigs Artikels Brev ikke har kunnet være at anføre alle de eenhver, i sær i de mindste Lejligheder, paaliggende Pligter, men alleene de meest forefaldende, almindeligste, vigtigste, og u-omgængeligste, eftersom det var umueligt, at anføre alle muelig forefaldende Tilfælde, og derefter alle Pligter og Straffer at bestemme: Saa bör ingen derfor tænke, at han ikke er forbunden at efterlade, eller gjøre, alt det, som heri ikke enten er forbudt eller befalet”. Sø-etatens folk skulle altså ikke føle sig tryggede ved, at et specifikt forhold ikke var omtalt i krigsartiklerne, de kunne godt blive dømt alligevel, hvis det stred mod krigsartiklernes generelle ånd. Eskapaderne på Christiansholms Vagt den 30. april var tindrende klare overtrædelser af § 653 og § 19, men da der var en række forhold ved hændelserne, der ikke var direkte omfattet af krigsartiklerne, valgte auditor Fogh at indstille, at løjtnanterne skulle dømmes efter § 19, § 653 og § 782. Det er værd at bemærke, at selve den hårde behandling af Agatha Moronsdatter ikke i sig selv blev betragtet som ansvarspådragende for løjtnanterne. Kun i kraft af at det havde været anstødeligt og imod god opførsel for officerer, var behandlingen af pigen et problem. De fire løjtnanter blev med andre ord ikke direkte straffet for det overgreb, de havde begået mod pigen.

Denne gouache af tørdokken på Christianshavn ca. 1750 viser lidt af det liv, der prægede havneløbet i 1700-tallet med en mængde rofartøjer og mindre skibe. Københavns Museum.

25. september var der for sidste gang retsmøde i den Combinerede Ret vedrørende sagen. I mellemtiden havde Sø-etatens øverste leder, Grev Frederik Danneskiold-Samsøe, den 10. september forelagt dommen for kongen. Kongen lavede en påtegning på dommen, som formildede den straf, som den Combinerede Ret havde idømt alle fire løjtnanter – nemlig ubetinget kassation. Kongen havde formildet straffen således, at det kun var Morgenstjerne og Hviid, der blev kasseret.²⁰ Morgenstjerne fik dog yderligere ordre til også at forføje sig ud af landet. Fischer og Schmith slap derimod begge med at blive degraderet til matros i et år. Det var disse domme, der blev oplæst for de fire officerer ved retsmødet den 25. september. Samme dag omtalte Peter Schiønning domfældelsen i sin dagbog, og dagbogsoptegnelsen viser, at han godt var klar over, at rettens indstilling havde været, at alle fire officerer skulle kasseres. Schiønning skrev også nogle generelle betragtninger om hele sagen i dagbogen: “Saa skammelig og nederdrægtig især for Officerer dette end var, saa synes mig man dog gik for vidt og offentlig til værks ved denne

Sag, Etaten til Vanære. Ieg har hverken været til stede ved Forhøret hvortil Pigen endog ofte maatte møde, heller ikke da Dom blev fældet, da det ikke var min Maaned i Retten, men hørt Sagen saaledes fortælle af de som havde været der.”²¹ Det skal forstås på den måde, at en fast del af alle søofficerers landtjeneste var at sidde som assessor i Combinerede Ret i en måned ad gangen. Derfor kunne Schønning i princippet godt have været til stede. Faktisk havde han siddet i retten i maj måned, men ikke på de dage hvor de mange vidner var blevet afhørt.

Straffene

Det var egentlig et mærkeligt fænomen, at man som straf kunne degradere en officer til menig matros i en periode. Peter Schønning mente, at det var en uskik. Ifølge ham vænnede man blot officererne til skam og devaluerede dermed fremtidige straffe. Men først og fremmest underminerede man officerernes autoritet, når de havde overstået straffen og igen blev officer.²² Han beskrev, at han i praksis havde håndteret det sådan, at hvis en sådan degraderet løjtnant havde vagt, når han selv var vagthavende, så havde han indbudt ham til at opholde sig og spise med sammen med sig i officerernes vagtstue. “Jeg har haft saadanne iblandt paa Vagt med mig, som jeg da bestandig lod være og ligge i min Vagt, samt spiise med mig, hvor ved de aldeles ingen cumunication havde med Folkene eller Under Officererne, hvilke sidste paa den tiid virkelig har dem at Commandere”²³ Disse udsagn viser, at degraderingen kun delvist var en effektiv straf. Den blev idømt relativt hyppigt, og også f.eks. underofficerer blev degraderet til menige, hvilket på tilsvarende vis undergravede deres autoritet.

Forvisning til udenlandsk tjeneste eller landsforvisning var to forskellige straffe, som ganske vist mindede om hinanden, men var ret forskellige i deres karakter og konsekvenser. Kassation og landsforvisning var en meget hård straf, mens forvisning til udenlandsk tjeneste mere var en måde at få de dømte officerer ud af cirkulation, så støvet kunne lægge sig, og folk på gaden beskæftige sig med andet end dem i den daglige sladder. Tre ud af de fire dømte løjtnanter gik i udenlandsk tjeneste. Men det var kun Morgenstjerne, der kom relativt hurtigt af sted, mens de andre to gik i over et år, før de rejste. Man kan nok konkludere, at det at sende straffede løjtnanter i udenlandsk

tjeneste var en ret mild straf, som på sin vis hjalp officererne væk fra den stigmatiserende atmosfære i det sladdervorne København.

En kaptajnløjtnant Laub var i 1766-67 i farezonen for at blive kasseret og landsforvist.²⁴ Han havde været ved Middelhavet og studeret galejbygning. Her var han uheldigvis blevet omvendt til katolicismen, hvilket betragtedes som en meget alvorlig forbrydelse – apostasi. Ifølge Danske Lovs 6. Bogs 11. kapitels 1. artikel var denne brøde ensbetydende med landsforvisning og afsked fra Sø-etaten.²⁵ Da han på trods af regelmæssige besøg og belæringer af biskop Hee stadig ikke ville indse, hvor farlig og forkert hans omvendelse var, skulle han ifølge krigsartiklerne kasseres. Men han blev benådet og fik lov at fortsætte i dansk tjeneste – samtidig med at det blev indskærpet, at så var det også sidste gang, Sø-etaten ville acceptere noget sådant. I 1767 søgte Laub dog i fransk tjeneste, og så var dette religiøse problem ude af verden.

Den meget hårdere straf, at kassere og landsforvise en officer, blev idømt enkelte gange i midten af 1700-tallet. Faktisk var der en sag i juni 1766, som blev afgjort samtidig med at retssagen mod de fire løjtnanter blev ført. Det var kaptajnløjtnanten Sølling, der den 2. juni havde været fuld, da han havde været vagthavende officer på Gammelholms Hovedvagt. Schiønning omtalte sagen udførligt i sin dagbog, da han også havde været til stede i vagten og syntes, Sølling var blevet dårligt behandlet. Han skrev om Søllings “Tilstand, som dog ikke var anderledes, end at han vel kunne gaa og havde sin Forstand”, og han antyder, at de øvrige officerer lagde en fælde for den fulde Sølling ved at prøve at lokke ham fra vagten med en mundtlig ordre, hvilket Sølling gjorde ret i at nægte. Men da der blev sendt en anden officer for at afløse ham, og han stadig nægtede, så blev han arresteret. I denne sag handlede Sø-etaten særdeles resolut, og da der var tale om en sag vedrørende insubordination – altså nægtelse af at parere ordre – behøvede man ikke at føre retssag. Schiønning skrev tørt i dagbogen “Næste ekspeditionsdag blev han ved en Kongelig Resolution kasseret. Han rejste til Holland og døde der strax efter.” Hvad Schiønning måske ikke vidste var, at den stakkels Sølling fra Holland sendte et bønsskrift om hjælp fra Admiralitetet, da hans rejsepenge var blevet stjålet, og han lå syg. Admiralitetet svarede, at han ingen hjælp kunne vente fra dem, og kort efter døde Sølling.²⁶

Et kuriøst aspekt ved domfældelsen over de fire løjtnanter var, at den ene af de ti officerer, der sad som assessorer i deres sag i den Kombinerede Ret, selv havde siddet anklaget ved retten i 1765. Det var premierløjtnant

Samtidig gengivelse af en dobbeltstabelafløbning, der fandt sted i 1758 viser det åbne vand ind mod Holmen, som robåden med den ulykkelige pige måtte passere på sin vej tilbage til den anden side af havnen en sen natte-time. Original på Københavns Museum.

Friderich Christian Køster.²⁷ Hans temperament og alkoholforbrug havde i den grad præget hans tjeneste som chef for flådens vagtskib i Vestindien, brigantinen Jægeren. Her havde han behandlet sin besætning urimeligt, idømt arbitrære straffe og f.eks. slået sine chaluproere med tamp og stok. Da han en sen aften som så ofte før kom fuld om bord på skibet og kom i skænderi med en ligeledes beskænket bøsseskytte, endte det med en bizar straffeceremoni på dækket midt om natten, hvor ikke blot bøsseskytten, men også en anden menig konstabel fik tamp – den sidste fordi han havde råbt af kaptajnens hund, at den skulle tie stille! Hunden var blevet vækket af den usædvanlige natlige afstraffelse og tilsyneladende blevet ophidset over den uvante aktivitet midt om natten. Som om dette ikke var nok, havde Køster også fuldstændig

åbenlyst opkrævet ulovlige toldpenge af passerende skibe og stukket pengene i egen lomme. På trods af at der var klare beviser på alkoholisme, magtmisbrug og underslæb, modtog Køster kun en reprimande og en bøde og fik lov til at fortsætte i tjenesten. Denne sag er interessant som parallel til affæren på Christiansholm i 1766, idet den bl.a. viser, at der var ganske vide rammer for, hvad Sø-etaten i visse tilfælde kunne tolerere. Køsters opførsel i Vestindien var ikke forbilledlig, men det var foregået langt væk fra hovedstaden, og der var ikke den samme atmosfære af rygter og sladder omkring den. Også på anden måde er sagen interessant, idet den viser, at menige søfolk godt kunne vidne imod deres foresatte, hvis de mente at deres rettigheder var blevet krænket.

Officerernes videre skæbne

Der var nu statueret et eksempel. Dommen var afsagt, og livet kunne fortsætte. Men sagen udviklede sig stadig, og de fire løjtnanter behøvede ikke at ærgre sig alt for længe over deres skæbne.

Den 23. december 1767 skrev Peter Schiønning bl.a. i sin dagbog “Morgenstjerne og Hviid kom nu og i Tienesten igien, med Ancinitet, da Laurvig aldrig var streng med den slags forseelser.” Den omtalte Laurvig var Christian Conrad Danneskiold-Laurvig, som havde overtaget ledelsen af Søetaten samme år. Når Schiønning konstaterede, at Laurvig ikke tog den slags forseelser alt for tungt, var det nok bl.a. på baggrund af Laurvigs egen forhistorie. Grev Christian Conrad Danneskiold-Laurvig havde nemlig i 1765 været hovedpersonen i årets store skandale, da han i marts havde bortført aktrixen jomfru Rose fra Det Kgl. Teater. Laurvig som var kongelig ætling og greve havde i sin magtfuldkommenhed åbenbart ikke helt kunnet overskue konsekvensen af sin stormfulde forelskelse og bortførsel af den smukke og populære jomfru, som alle kendte fra hendes sceneoptrædener. Jomfruens far var også skuespiller ved teatret og klagede offentligt over Laurvigs opførsel. Først efter tre dage og nætter lod Laurvig pigen gå, og han blev herefter arresteret. Der blev gjort kort proces og allerede den 11. april blev der fældet dom i sagen. Den formuende greve skulle betale 10.000 rigsdaler til de fattige, 200 rigsdaler årligt til jomfru Rose indtil hun skulle giftes, og da skulle han give hende 3.000 rigsdaler. Pigens far skulle han betale 300 rigsdaler årligt, indtil hans død. Yderligere blev Laurvig bortvist fra hovedstaden

og måtte straks forføje sig til sit grevskab i Norge og forblive der, til han blev kaldt tilbage. Laurvig havde haft hjælp med bortførelsen af nogle andre sø-officerer. Den ene af dem, Falkenskiold, blev degraderet til matros i tre måneder. De højere rangerende officerer Hooglandt og Stephansen, som også havde haft del i sagen, modtog mundtlige advarsler. Stephansen fik sin reprimande offentligt ved et møde i Admiralitetskollegiet, hvor admiral Hoppe blandt andet havde sagt til ham, at han havde fortjent at kasseres. Laurvig fik lov at køle af i Norge i et par år, indtil den nye konge Christian 7. kaldte ham tilbage for at overtage ledelsen af Sø-etaten i oktober 1767. Kort tid efter dette var det altså, at kvindebedåreren Laurvig benådede de to officerer, der ligesom han var blevet straffet for at have været lidt for ivrige i behandlingen af en ung kvinde. Man kan ikke lade være med at tænke på, at også den unge konge skulle blive kendt for sine voldsomme eskapader, der involverede både prostituerede og ligesindede officerer og hoffolk, der mere end villigt deltog i løjerne. Hele miljøet omkring den forstyrrede Christian 7. havde tilsyneladende ingen moralske kvaler med denne type forseelser.

Den officer, der havde modtaget den hårdeste dom, Schmith von Munthe af Morgenstjerne, fik ændret sin kassation til en afsked i nåde den 15. april 1767, lige under et år efter hændelsen på Christiansholm havde fundet sted. Den 23. december samme år blev han benådet og tilladt at træde i sit tidligere nummer – dog foreløbig uden gage. Til gengæld skulle han forblive udenlands i to år. Han fik rejsepas den 27. januar 1768, og fra 5. juni fik han atter gage. Den 31. marts fik han tilladelse til at træde i russisk tjeneste, så han kunne “habilitere sig”, altså en slags videreuddannelse i udlandet. 29. marts 1770 mens han stadig var i russisk tjeneste, blev han forfremmet til premierløjtnant, og han fik lejlighed til virkelig at opleve søkrig på nært hold, da han deltog i det russisk-tyrkiske søslag ved Cesme samme år, hvor russerne vandt en overvældende sejr over den tyrkiske flåde. Han forblev i udlandet helt til 1778, hvor han atter gik i dansk tjeneste med rang af kaptajn-løjtnant. I mellemtiden var han blevet italiensk gift i Livorno i 1775. Samme dato, som han genindtrådte i dansk tjeneste, den 18. maj 1778, fik han sin afsked fra Sø-etaten og en udnævnelse som overlods på St. Croix og havnemester i Christiansted. I modsætning til så mange andre, der led under tropesygdommene og det varme klima, trivedes Morgenstjerne i Vestindien, og han døde først i 1810. Slægten fortsatte i øvrigt med at levere søofficerer til den danske marine helt frem til det 20. århundrede.

Hans Hartmann Hviid fik som sagt den 23. december 1767 ophævet sin kassation og indtrådte i sit nummer igen, dog på den betingelse at han trådte to år i udenlandsk tjeneste. Han havde åbenbart ikke travlt med at komme af sted, og først i 1769 gik han i hollandsk tjeneste, hvor han forblev indtil 1771. I 1772 var han tilbage i dansk tjeneste og blev forfremmet til premierløjtnant. I 1775 fik han tilladelse til at sejle med en kinafarer, og i 1779 døde han på Trankebar af en sygdom, han havde pådraget sig på langfarten. Den unge Hviid havde flere gange før hændelsen på Christiansholms Vagt været i konflikt med loven. Allerede i november 1765 var han blevet arresteret for en forsømmelse på Holmen. Han var dårligt nok kommet ud af denne sag, før han den 1. februar 1766 – blot et par måneder før den aktuelle sag – også havde kedet sig netop på Christiansholms Vagt og derfor havde sendt bud til byen efter gevær, krudt og flintesten. Han havde været så uforsigtig i sin omgang med skydevåbnet, at krudtet var blevet antændt, og en mand var blevet forbrændt i ansigtet. Herefter var han igen blevet sat i arrest i Nyholms Hovedvagt, hvor han sad i hvert fald til marts måned, hvor han flere gange søgte om løsladelse herfra og om tilladelse til at gå 4-5 år i russisk tjeneste. Man fornemmer, at det ikke var noget tilfælde, at det var den vilde Hviid, der forestod “undersøgelsen” af Agatha Moronsdatter. Han var åbenbart komplet uegnet til tjeneste i et militært system – eller for den sags skyld et hvilket som helst andet system, hvor han skulle underordne sig en autoritet.

Fischer og Schmith blev begge benådet på kongens fødselsdag den 29. januar 1767. Det skete ved kongelig resolution på en indstilling fra Sø-etatens chef Frederik Danneskiold-Samsøe, hvori der blev henvist til, at de to havde deltaget i den uorden, der var fundet sted på Christiansholms vagt “i deres Ungdoms Ubetænksomhed”, og at de i øvrigt var blevet forblændet og forført dertil af løjtnanterne Hviid og Morgenstjerne. Især det sidste er noget af en tilsnigelse, når man læser sagens akter igennem. Tværtimod synes det ret oplagt, at netop Fischer ikke blot havde ladet sig rive med, men også havde været ganske initiativrig i forbindelse med aftenens udskejelser. Derfor er det nok mere relevant, når der i indstillingen henvises til Fischers fortrydelse og til “Lieutenant Fischers Fader Vice Admiral Fischer, der var bekiendt at have tient Eders Mayestæts Forfædre med Distinction”. Fischers og Schmiths degradering til matroser blev derved reduceret fra et år til blot fire måneder. Olfert Fischer blev allerede den 9. december samme år forfremmet til premierløjtnant og avancerede herefter i de følgende årtier op gennem rækkerne for i 1801 med rang

af kommandørkaptajn at blive udpeget til chef for den danske defensionslinje ved Slaget på Reden, hvorved han erhvervede sig sin heltestatus. Han døde som admiral i 1823. Historien om “bassessen” på Christiansholm er det eneste, der kendes til Fischers forhold til det smukke køn. Han forblev ugift og efterlod hele sin formue til den tyske reformerte kirke i Gothersgade, hvor han også ligger begravet. I 1920 blev graven udstyret med kanoner og kæder og blev en slags monument for søhelten, som endnu kan ses på kirkens bagside. Affæren på Christiansholms vagt har været kendt og omtalt i litteraturen om søhelten Olfert Fischer. Både i Topsøe-Jensen og Marquards autoritative opslagsværk om danske søofficerer og i de forskellige biografiske værker om søhelten, har forfatterne været tvunget til at forholde sig til, at han blev degraderet til matros i en periode som ung løjtnant. Da kommandør Emil Briand de Crèvecoeur i 1943 skrev biografien Olfert Fischer, Københavns Modige Forsvarer, skrev han i en samtid, der var præget af Danmarks besættelse. Bogen kan bedst beskrives som et stykke beredskabslitteratur, der skulle besjæle ungdommen med patriotisme og opflamme den til patriotisk handling. I denne form for nationalistisk litteratur var der ikke levnet plads til beretninger, der kunne bidrage til at nuancere billedet eller ligefrem kaste smuds på den nationale helt. Crèvecoeur omtalte derfor ikke de nærmere omstændigheder i sagen og slog dem hen som en overtrædelse af tjenestereglementet. Den opvoksende ungdom skulle ikke læse om nationalheltens grænseoverskridende seksuelle eskapader!

Schmith gik i årene 1770-76 i russisk og engelsk tjeneste. Han fik sin afsked fra Sø-etaten i nåde i 1780 med rang af kommandørkaptajn! Det var et meget fornemt advancement, og i lighed med de øvrige tre løjtnanter er der intet der tyder på, at hændelsen på Christiansholms Vagt i 1766 satte ham tilbage i advancementet. Hans udlægning af begivenhederne den aften tyder på en vis følelsesmæssig umodenhed og naivitet, hvis hans ord da står til troende.

Ordene

Vidneudsagnene i retssagen giver et spændende indblik i periodens dagligdags mere vulgære sprogbrug. I 1700-tallet var det ellers almindeligt, at sætninger blev konstrueret med stor omhu og ofte er svære at læse for de fleste

Olfert Fischer tilhørte den reformerte menighed i København, og da han i 1827 døde som viceadmiral, blev han begravet i slægtes gravsted på Reformert Kirkes Kirtegård ud mod Åbenrå. Her lod Marineforeningen i 1920 og på initiativ af kontreadmiral Thomas Wilhelm Garde arkitekt G.B. Hagen opstille et nybarokt mindesmærke "Olfert Fischer, Københavns heltedige Forsvarer til Minde" med søheltens profilrelief ved billedhugger Hans W. Larsen. Begivenhederne i 1766 lå da langt tilbage. Fotografi: BWD, 2018.

moderne læsere. Det var ikke et ideal at fatte sig i korthed, og glæden ved at bruge fremmedord var stor. Men der var formentlig stor forskel på det skrevne og det talte sprog, og den daglige tale har nok mindet mere om vores egen tids. Dette kommer til udtryk ved de direkte citater i forhørene. Og da forhørene er så omfattende, at ti forskellige menige matroser alle giver udtryk for, at de har hørt udsagnet, at "om de vilde kneppe, da kunne de faa puule frit?", så kan det fastslås, at ordene med stor sikkerhed faldt nogenlunde sådan.

“Kneppe”, “pule” og “kusse” er ikke ord, man normalt støder på i 1700-tallets snirklede og opstyltede sprog. Disse ord var omfattet af en tabuisering, der bl.a. gjorde, at de ikke forekom på tryk. Men som det fremgår af sagen, levede de i dagligsproget ganske som i dag. Konstablen Giestedts omtale af sin kone som “ungt Lammekiød” viser også en forbløffende grad af kontinuitet i danske slangudtryk, idet et tilsvarende udtryk sagtens kunne have været brugt i vores egen tid. Kvindens kønsorgan omtaltes i mere formelle sammenhænge med en række eufemismer. Der refereredes til hendes “gemächt”, som er det tyske ord for (mandens) kønsorgan. Men det omtales også som hendes “hemmelige Lem”. Disse ord er til gengæld i mellemtiden gledet ud af sproget. Ordene “luder” og “hore” havde derimod helt samme betydning som i dag. De antyder, at der var et betalingsforhold imellem pigen og løjtnanterne. Og løjtnant Hviid nævner da også, at pigen, før han lå med hende, havde bedt ham om betaling, og at han havde lovet hende, at løjtnanterne ville samle noget ind til hende, men at han bagefter havde nægtet at give hende noget. Ordet “Tøs” gav anledning til en lille semantisk overvejelse i løjtnant Hviids indsigelse over Foghs anklageskrift. Hviid bekræftede, at løjtnanterne i fællesskab havde besluttet at lade hente en “Tøs”. Men hvis Hviid havde vidst, at Morgenstjerne ved ordet “Tøs” havde forstået en “Hore eller et liiderligt Fruentimmer”, så ville han sandelig have protesteret! Han mente, at mænd undertiden i venlig mening godt kunne finde på at kalde et “artigt og honett Fruentimmer” for “min Tøs”.²⁸ Hvis Hviid virkelig i alvor havde troet, at det var en sådan tøs, de havde besluttet sig for at invitere ud på vagten, så viste hans senere handlinger, at han i den grad reviderede sin opfattelse af pigen.

Det ord, som hele affæren blev sammenfattet med, “bassesse”, er et fransk ord, som kan oversættes til noget i retning af “nedrigheden” eller “den nedrige hændelse”. Nu om dage klinger dette ord måske mærkeligt og gammeldags. Men det indtryk, som det gengiver – en forargelse over at en ung pige var blevet nedrigt behandlet og over at unge løjtnanter havde fornedret sig ved at handle sådan mod hende – virker fuldt forståeligt og genkendeligt selv på århundreders afstand.

1. RA, Admiralitetet, Sø-etaten, Den Kombinerede Ret, Sager til Justitsprotokollen, 1766.
2. Elling Chr. Holmens Bygningshistorie, s. 72.
3. Forhørsekstrakten fra den Kombinerede Ret. Hvor intet andet er anført henvises til forhørsekstrakten.
4. Krigsartikelsbrevet for Landtjenesten ved Sø-etaten (KALTS), 1756 § 24.
5. Foghs Anklageskrift s. 1.
6. I Foghs anklageskrift står fejlagtigt fredag den 22.
7. KALTS 1756 § 288.
8. Memoirer og breve, udgivne af Julius Clausen og P. Fr. Rist XXVIII, En islandsk eventyrer, Arni Magnussons optegnelser, oversat fra islandsk af Pall Eggert Olason, August Bangs Forlag, København 1970.
9. KALTS 1756 § 322. Se også Sørensen, Janus, *Bidrag til Søunderofficerernes og Flaadens Underofficersskolers Historie* s. 51.
10. KALTS 1756 § 319.
11. KALTS 1756 § 322.
12. RA, Sø-etaten, Mønsterskriveren ved Sø-folket, Resolutionsprotokol 1750-60 s. 275f.
13. Seerup, Jakob, "Druk og druknede chalu-proere" Siden Saxo nr. 1, 2004 s. 34.
14. Petersen, Karsten Skjold, *Geworbne Krigskarle – Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, Kbh. 2002, s. 136.
15. Forhørsekstrakt s. 40 og lægeattest dateret 28. maj, bilag i sagen.
16. Forholdsordre af 15. november 1765, omtalt i Foghs anklageskrift s. 13.
17. Rangen som schoutbynacht svarer nogenlunde til senere tiders kontreadmiral.
18. KALTS 1756 § 644.
19. KALTS 1756 § 653.
20. RA, Søkrigskancelliet, Kgl. Resolutioner, domme, 1766.
21. KB, Håndskriftssamlingen, Peter Schønnings dagbog for 25. september 1766.
22. KB, Håndskriftssamlingen, Pensees Detachees, Schiøn. 57. 4to, s. 70 "Lieutenanterne burde ikke degraderes til matros".
23. KB, Håndskriftssamlingen, Pensees Detachees, Schiøn. 61. 4to, s. 940 "Om adskillige Straffe i Søe Etaten".
24. RA, Søkrigskancelliet, Kgl. Resolutioner, Resolution nr. 39, dateret 5. februar 1767. Se også Topsøe-Jensen og Marquard, *Officerer i den dansk-norske Søetat* bd. II s. 76. Sagen er omtalt i Schønnings dagbog for 2. juni 1766.
25. Ibid.
26. KB, Schønnings dagbog for 2. juni 1766. Topsøe-Jensen og Marquard, *Officerer i den dansk-norske Sø-etat* bd. II s. 587.
27. Topsøe-Jensen og Marquard, *Officerer i den dansk-norske Sø-etat* bd. II s. 63.
28. RA, Sager til Justitsprotokollen 1766, brev fra Hviid, dateret 5. august 1766.

Efter redaktionens slutning er Agatha Fundel Moronsdatters dåbsindførsel dukket op i Garnisons Kirkes kirkebog. Den viser, at hun var født i 1747, og hun var således 19 år gammel, da begivenheden på Christiansholm fandt sted. Hendes navn angives her som "Agatha Adelgunde Morang". Navnet kan dog ikke yderligere verificeres, og artiklens navneformer følger derfor retsakterne.

Scholtens kapel på Assistens Kirkegård i København

■ Af Jens Villumsen og Hanne Fisker

På den tysk reformerte kirkes del af Assistens Kirkegård i København findes i et hjørne et gravsted forsynet med en gulmalet bygning med kamgavl. Bygningen indeholder de jordiske rester af generalguvernør over de dansk vestindiske øer Peter von Scholten og hans hustru. Den korrekte betegnelse er derfor mausoleum, men da bygningen i folkemunde ofte omtales som Scholtens kapel, og Peter von Scholten selv i de skrevne kilder udelukkende benyttede betegnelsen kapel, vil i denne artikel konsekvent blive benyttet betegnelsen kapel. Tidspunkt for og anledning til etableringen af Scholtens kapel har i mange år været usikkert, og mangelfulde registreringer i kirkegårdens gravstedsprotokoller har heller ikke kunnet give et fuldstændigt overblik over, hvor mange, og hvem, der har været gravsat i kapellet. Ved at sammenholde en lang række kilder, har det været muligt at skabe et mere detaljeret billede af kapellets historie og de personer, som har været gravsat deri.

De forudgående begivenheder

Historien om Scholtens kapel på Assistens Kirkegård i København tager sin begyndelse et helt andet sted i verden. Næmlig i Dansk Vestindien i 1804.

Den 22. november 1804 opstod der ved syttiden om aftenen brand i et hus ved siden af toldboden i Charlotte Amalie på St. Thomas. Branden bredte sig meget hurtigt fra hus til hus, da de lå meget tæt, og næsten alle var bygget af træ. På ganske kort tid var over halvdelen af byen omspændt af flammer, og da branden endelig var slukket, kunne man konstatere, at ud af

Scholtens kapel hedder mere korrekt Scholtens mausoleum, men da det i folkemunde omtales som Scholtens kapel, og det var denne betegnelse, som Peter von Scholten selv benyttede om det, vil der i denne artikel konsekvent blive benyttet betegnelsen kapel. Fotografi: Simon Nørlev.

byens 1.116 huse var de 634 brændt. Tabet af menneskeliv blev begrænset til 3 personer. Af byens kirker brændte både den katolske kirke og den reformerte kirke samt den jødiske synagoge.¹

I kommandantboligen i Charlotte Amalie boede den danske kommandant Casimir Wilhelm von Scholten og hans hustru Catharine Elisabeth de Moldrup og deres syv børn. Kommandantboligen lå umiddelbart over for huset, hvor ilden opstod, og Casimir von Scholten udsendte efterfølgende en bekendtgørelse om brandens direkte følger for familien. Bekendtgørelsen blev i slutningen af februar 1805 bragt i flere af de danske aviser.²

“Skrækken over den rædsomme Ildebrand, der ulykkeligviis udbrød og ødelagde en stor Deel af St. Thomas Bye den 22de Novbr., havde den høist bedrøvelige Følge, Dagen efter, om Aftenen Kl. 10, at foraarsage min Kones, Cathrine Elisabeth født Moldrups Død. Hun havde været 4 Dage syg af den sædvanlige vestindiske Feber, og var allerede i Bedring, da hun, ved det at Commandantboeligen stod i Fare at antændes, om Natten maatte bæres bort, hvorved hendes Sygdom saaledes tiltog, at ingen Redning var tilbage. Enhver, som kiender min Stilling her med 7 efterladte Børn, hvoraf den yngste er en Pige paa 8 Maaneder, vil føle det uoprettelige Tab jeg har lidt. Dette bekiendtgjøres for Slægt og Venner, frabedende alle Condolence-Skrivelser. C.W. v. Scholten, Commandant paa St. Thomas i America.”

Dermed havde bybranden kostet sit fjerde dødsoffer.

Hun blev stedt til hvile på den danske kirkegård i Charlotte Amalie, hvor resterne af hendes gravsten stadig findes. Da Casimir von Scholten begravede sin hustru, har det formodentlig været i bevidsthed om, at han skulle begraves samme sted, når tiden kom til ham.

Hos sig havde han sine børn, af hvilke de to ældste sønner, Jost Gerhard og Peter Carl Frederik von Scholten, begge gjorde tjeneste ved de vestindiske tropper. Den yngste datter, Louise Elisabeth Henriette var kun 8 måneder gammel. Trods det smertelige tab fortsatte Casimir von Scholten i sin stilling som kommandant for St. Thomas og St. Jan. Netop i sin egenskab af kommandant faldt det derfor i Casimirs lod den 21. december 1807 at overgive øerne til englænderne, der besatte Dansk Vestindien.³ Casimir von Scholten og sønnen Peter von Scholten måtte derfor, som alle andre danske militære personer på øerne, drage med til England som “krigsfanger”. Alle de danske officerer blev indkvarteret i byen Reading under meget frie forhold, og efter knap et år fik de lov til at rejse til Danmark, men der kunne ikke være tale om at de kunne komme tilbage til øerne, så længe disse var besat af englænderne.

Da Casimir von Scholten kom til København, indkvarterede han sig

først i Boldhusgade 223, og siden som logerende hos Madam Hoskiær på Sankt Annæ Plads 60, i håb og forventning om at skulle tilbage til Vestindien, når den engelske besættelse ophørte.

Casimirs død og begravelse

Den 13. maj 1810 var Casimir om formiddagen i Holmens kirke, hvor han var fadder til ligbærer Jørgen Petersen og hustru Dorothea Daldorfs datter, der blev døbt Caroline Margrethe. Under en del munterhed underholdt Casimir sig med de øvrige tilstedeværende over oldingen Junge, graver ved kirken, der netop samme dag fyldte 95 år og forrettede sit embede med samme raskhed og liv som i en yngre alder.⁴

Om aftenen skulle Casimir von Scholten i Hofteatret, men ved foden af trappen op til teatret faldt han om med et apoplektisk tilfælde og afgik ved døden samme aften.

Dødsfaldet kom ganske bag på alle, hvilket børnene da også gav klart udtryk for i den notits, som de indrykkede i en københavnsk avis: “Ved en meget pludselig Død forlod den 13de Mai vor elskede Fader os, Oberst Casimir Wilhelm von Scholten, i sit 57 Aar. En Datter og 5 Sønner sørge over dette uventede Tab, og frabede sig mundtlig eller skriftlig Bevidnelse. Den kierlige Faders Amindelse vil desuden ikke udslette hos hans Børn, ligesom den ædle, daadfulde Mand vil mindes længe, af hver den, der kiendte ham og hans Vandel. Paa egne og Sødskendes Vegne – Emil v. Scholten.”⁵

Da ingen vidste, hvor længe den engelske besættelse af Vestindien ville vare ved, eller om der var tale om en permanent annektering af øerne, var muligheden for at begrave Casimir sammen med hustruen på St. Thomas helt udelukket. Så man måtte se at finde en anden værdig løsning på begravelsen.

Den kirkelige handling blev forrettet i Garnisons Kirke i København 21. maj 1810.⁶ Men hvad der umiddelbart herefter skete med kisten, er der ikke fundet nogen oplysninger om. Et bud kunne være, at han er blevet placeret midlertidigt i Garnisonskirken krypt, lige som hans farfar Henrik og farmor Louise blev kryptbegravet her 7. august 1750 og 27. august 1744.⁷

Da familien tilhørte den tysk reformerte kirke, fik man oprettet et familiegravsted på denne kirkes del af Assistens Kirkegård i København. Det drejede sig om gravsted nr. 14, 15, 16, 17, 18 og 19. I Peter von Scholtens testamente

skrev han, at familiegravstedet her skal fornys i 1860, hvilket stemmer fint med, at det er oprettet i forbindelse med Casimirs von Scholtens død i 1810.⁸

Executorerne i skiftesagen efter Peter von Scholten skrev ganske vist til presbyteriatet ved den tysk reformerte kirke om fornyelse ud fra, at gravstedet skulle være købt af Peter von Scholten 13. december 1813 for 60 år, og beder dem om at få udstedt en afskrift af gravbrevet. Presbyteriatet svarede imidlertid tilbage, at de ”ei er i Stand til at meddele en saadan, da det ei findes optaget i Kirkens Bøger”. Men de anerkender general Peter von Scholtens ejendomsret, og samtidig at ”Begravelsen uden Fornyelse er ham tilhørende til 1873.”

I Assistens Kirkegårds begravelsesprotokoller står der ud for Casimir von Scholten, at hans lig blev flyttet til familiegravstedet 13. juni 1811, altså lidt over et år efter hans død. Det må derfor formodes, at de på dette tidspunkt har fået færdigbygget kapellet.

Fra begyndelsen vakte kapellet, som er det eneste private kapel på Assistens Kirkegård, en del opsigt. I et følgeblad til Aarhus Stifts Adresse-Contoires Tidende fredag den 3. juli 1818 kunne man således læse:

“Hvad Smagfuldheden og Ordenen angaaer, da er Assistentskirkegaarden nu den skønneste af alle Kirkegaarde her til Lands. Den ligner mere en Hauge med de herligste Anlæg end en Kirkegaard. Af særdeles kostbare Mindestene er ingen komne her i de sidste Aar, formodentlig fordi de vare alt for bekostelige. Men dog er der ved Muren opført et mærkværdigt Kapel med Straatag paa, for den afdøde Oberstlieutn. og forrige Kommandant paa St. Thomas v. Scholten. Det har ordentlige Dørre og Indgang, og Vinduesruderne ere af et Slags kouleurt Glas, der falder i det Rødlige.”

Det fremgår af artiklen, at kapellet fra begyndelsen har været stråttækt, og vi kan af skiftesagen efter Peter von Scholten se, at stråtaget blev fornyet i 1856, idet der foreligger en regning af 17. april 1856 fra konstitueret graver H.P. Milo på istandsættelse af taget med ny rørtækning m.m.⁹

Det er sket i forbindelse med, at Garnisonsskolevæsenet overtog ansvaret og forpligtelsen til fremtidig vedligeholdelse af kapellet.

I Peter von Scholtens testamente ses det, at det var afgørende for ham at sikre sig, at kapellet fortsat ville blive vedligeholdt. Han skrev således i § 4: “Til vedligeholdelse og Istandsættelse, naar fornødent gjøres, af mit Familiegravsted No: 14, 15, 16, 17, 18 og 19 paa reformeerte tydske Kirkegaard udenfor Staden, skal en Sum af 1500 Rbd udsættes, og det saaledes, at det af den

Scholtens kapel blev bygget, da Peter von Scholtens far, Casimir Wilhelm von Scholten pludselig døde mens han var i København. Som følge af, at englænderne 21. december 1807 besatte De Dansk Vestindiske øer, var han udelukket fra jobbet som kommandant over St. Thomas og St. Jan. I dag opbevares kun Peter von Scholtens (t.h.) og hustrus kister (t.v.) i kapellet. Fotografi: Simon Nørlev.

aarlige Rente, som ei er fornødent, vil være at opspare og henlægge for at benyttes til inden d 13 December 1860 at indkjøbe disse Lodder til vedvarende Gravsted i endnu 100 Aar, saa at de altsaa blive min Eiendom til 1960, siger Eet Tusinde Ni Hundrede og Tredsindstyve, og til naar en større Reparation bliver nødvendig. Efter disse 100 Aars Forløb tilfalder Capitalen tilligemed dens mulige opsparede Rente Garnisonskirkens militaire Drengeskole under den Betingelse, at samme indtil den Tids Forløb vaager over Gravstedets Vedligeholdelse. Undlades dette, har min Familie Ret til at paatale dette, og bestemme hvilken anden offentlig Stiftelse Capitalen paa de angivne Vilkaar skal tilfalde.”

Efter en del korrespondance mellem executorerne og “Directionen for Garnissionsskolevæsenet”, der først måtte forhøre sig hos Krigsministeriet,

faldt aftalen på plads, og 17. marts 1856 kvitterede Garnisonsskolens regnskabsfører, krigsråd A. Jacobi for modtagelsen af legatkapitalen på de 1.500 rigsdaler, og dermed forpligtelsen til fremtidig vedligeholdelse.

Garnisonsskolen blev nedlagt i 1868 og legatkapitalen blev overført til Den Classenske Legatskole året efter. I 1919 overtog Københavns Kommune Den Classenske Legatskole, hvorved legatet overgik til Magistratens legatkontor, der senest i 1966 fornyede gravstedet for en 10-årig periode. Gravstedet er siden da blevet vedligeholdt af Københavns Begravelsesvæsen (i dag Københavns Kirkegårde) som et historisk gravsted.

Kapellet har været renoveret adskillige gange i årenes løb, både i det ydre og interiøret, og blandt andet er tagbeklædningen ændret til fast tag. Hvornår ændringen fra stråtag til fast tagbeklædning er sket, er der ikke umiddelbart nogen optegnelser om, men det er muligvis sket i forbindelse med, at arkitekt Valdemar Schmidt renoverede kapellet i 1894.

Retten til begravelser

Da Garnisonsskolevæsenet skulle overtage vedligeholdelsespligten, stillede det som en betingelse, at blive underrettet om "hvordigt Testators Familie maatte have nogen fremtidig Brugsret eller anden Rettighed til Gravstedet, fex: til deri at gravlægge Liig, og da hvem og i hvilket Omfang, medens der da i saa Tilfælde forudsættes, at de derved foranledigede Bekostninger bliver det her omhandlede Legat aldeles uvedkommende, og maae bæres af de Paagjeldende, der forårsage dem." Herpå svarer skiftets executorer: "Med Hensyn til Generalens Familie, da vil denne fremtidig have Ret til i Gravcapellet at gravlægge Liig af Familien, saavidt dertil Plads haves, dog at de dermed forbundne Omkostninger maae bæres af Vedkommende selv, og er det derhos en Selvfølge, at Familien maa have Adgang til Capellet, deels for at besøge samme og deels for efter Testamentets Bestemmelser at paasee sammes Vedligeholdelse."

Executorerne uddyber svaret til Garnisonsskolevæsenet, og fortsætter: "Spørgsmaalet om hvo der vil være at regne til Familien med Hensyn til dennes Ret til i Capellet at nedsætte Liig, ere vi ei i Stand til at afgjøre, da en Brodersøn af den Afdøde Capitain Jost v: Scholten, for sit Vedkommende har gjort Paastand paa en saadan Ret, men ligesom vi have tilkjendegivet

ham, at vi til en saadan Paastand intet Hensyn kunne tage, med mindre han godtgjør at have nogen Eiendomsret til Gravstedet, saaledes formene vi, at Directionen ei kan være berettiget eller pligtig at tilstæde ham i givet Tilfælde nogen Brugsret, med mindre han til samme enten forskaffer Samtykke af General Peter Scholtens Arvinger i lige nedstigende qvindelige som mandlige Linje – thi disse maae ansees som den egentlige Familie – eller erhverver en Dom for den af ham paastaaede Ret.”

Det omtalte brev fra kaptajn Jost Gerhard von Scholten, som var søn af Peter von Scholtens storebror, Jost Gerhard von Scholten, var dateret Helsingør d: 29 Juni 1854 og stilet til Dhrr: executores testamenti i afd: Generalmajor P: v: Scholtens Bo. Brevet lyder:

“De ærede herrer executores testamenti i afd: Generalmajor P: v: Scholtens Bo tillader jeg mig at henvende mig til i efteranførte Anliggende.

Paa tydsk reformeert Assistentskirkegaard udenfor Nørreport i Kbhvn befindes en Begravelsesplads med Kapel, til hvilket Generalmajor P: v: Scholten efter Sigende ved Testament skal have skjænket en Sum, hvoraf Renterne skulle anvendes til Fornyse og Vedligeholdelse af bemeldte Begravelse.

Da dette ikke er uden Interesse for mig, saavelsom flere af Familien, hvis nære Paarørende der ere hensatte, dog uden at nogen af samme, saavidt vides, kjender nøiere til Oprindelsen eller Eiendomsretten til denne Begravelse, der efter Traditionen skal være kjøbt og indrettet i Aaret 1810 af 3de Brødre, nemlig Jost, Emil og Peter, Sønner af Oberst og Commandant paa St: Thomas Wilhelm Casimir Scholten, saa synes det rette Tidspunkt nu at være for Haanden til at klare enhver Tvivl i saa Henseende, og saafremt det maatte være Tilfældet, at flere af Familien ere Medinteressenter, en Overenskomst da maa træffes om den fremtidige Anvendelse af foranførte Begravelse.

Mit ærbødige Andragende er derfor at komme til Kundskab om de Oplysninger og Documenter, der desangaaende forefindes blandt afd: Generalmajor P: v: Scholtens efterladte Papirer, og hvis et tilfredsstillende Resultat deraf ei opnaaes, om der fra Boets Side da muligen kunde være Foranledning til at ordne denne Sag, da samme let kunde foraarsage Forviklinger, og hvis Afgjørelse nu sikkerligen vilde være samtlige Vedkommende meest kjærkommen. ærb: J. Scholten, Cpt: i 2det Jægercorps.”

Executorerne forespurgte Peter von Scholtens svigersøn, oberstløjtnant, senere general Claude du Plat, om hans syn på ejendomsretten til gravstedet, og han afgav sit svar dateret Altona d: 16 October 1854:

“I Anledning af Deres Velbaarenheds Skrivelse af 26 Septbr: har jeg corresponderet med min Svoger, Kammerherre Bülow i Frankfurt, ligesom jeg har talt med min Kone derom. Resultatet er, at Ingen af os med Bestemthed kan opgive Noget om Generalen alene eller i Forening med sine Brødre har ladet Capellet bygge. Generalens Yttringer angaaende dette, og han omtalte det oftere i de senere Aar, vare stedse som om det var hans udelukkende Eiendom, ligesom han stedse, i det Mindste i mange Aar har baaret alle Omkostningerne. Vi erindrer ligeledes, at Generalen for nogle Aar siden talte om, at han havde fornyet Eiendomsretten til Pladsen, hvorpaa Capellet staar, for en lang Aarrække, som ogsaa synes at maatte fremgaae af den betydelige Reparation, som for faa Aar siden foretoges, og den Capital, der er udsat til Vedligeholdelsen.

Det synes, at der i vedkommende Kirkes Bøger maa findes Oplysninger om Sagforholdet, dersom Intet findes, forekommer det os, at det maa være den ikke fra Generalen nedstammende Families Pligt at bevise deres Eiendomsret, da Begravelsen factisk i lang Aarrække er anseet som Generalens Eiendom, og han alene har baaret Omkostningerne.

Saavidt mig bekjendt er der ikke Plads i Capellet til flere Kister, og Hvælvingen nedenunder erindrer jeg at have hørt, var saa fugtig, at ingen Kister der kunne hensættes; forholder det sig saaledes, saa finder jeg, at al Discussion maa bortfalde.

Af Testamentet fremgaaer ved Udtrykket “mit Gravsted”, at Generalen har troet at være den eneste Eier, og at Ordet “sin Familie” ikkun angaaer hans directe Descendanter. Skulde derfor nogen anden Linje udi gjøre Fordring paa Deelagtighed i Gravstedet, finde vi, at det bliver til dem

1. at bevise deres Ret, samt at denne endnu er gyldig,
2. bevise, at Generalen var forpligtet til alene at vedligeholde det, da de i modsat Fald maa erstatte deres Deel af O kostningerne,
3. om der endnu er Plads til flere Kister, maa Følgen af Afbenyttelsen fastsættes.

Dersom den hele Families Ret til Afbenyttelsen bevises, vil det vel blive Executores testamenti der ville have at bestemme dette sidste Punkt, ligesom de maae tage Bestemmelser, der ere nødvendige for at overholde Testamentets § 4.

Jeg har her meddeelt Deres Velbaarenhed hvad vi vide om Sagen, samt vore Anskuelse, beklagende ikke at kunne give mere bestemte.

Med Høiagtelse Deres Højvelbaarenheds ærb: C du Plat.”

Hvilken praksis der har været gældende med hensyn til, om det var alle eller enkelte af de danske linjer af Scholtenfamilien, der blev gravsat i kapellet, vil vi i det følgende prøve at danne os et overblik over. Derfor vil vi se på de enkelte af disse personers familiemæssige tilknytning.

De i kapellet gravlagte

Som det er nævnt i indledningen, må kapellet anses som oprettet for gravlægning af Casimir Wilhelm von Scholten. Denne opfattelse bestyrkes af den ovenstående korrespondance om ejendomsrettighederne til familiegravstedet og kapellet.

Ejerskabet af kapellet er som nævnt efter familien overgået til Københavns Kirkegårde, der i dag vedligeholder det som et bevaringsværdigt gravminde. I kapellet findes bevaret 7 kisteplader og af synlige gravlæggelser er de to kister med de jordiske rester af Peter von Scholten og hans hustru Anna Elisabeth født Thortsen.

Under kapellets gulv er en krypt, som på grund af fugt ikke kan benyttes, og der er ingen viden om, hvilke gravlæggelser, der er flyttet hertil. Måske findes heri de jordiske rester af flere af de personer, der ikke er registreret som flyttet fra kapellet.

De konstateret gravlagte er i kronologisk rækkefølge:

Casimir Wilhelm von Scholten

Casimir Wilhelm von Scholten blev født den 19. september 1752 som søn af Jost Gerhard von Scholten og hustru Adelgunde Elisabeth Amalie von Kleist. Faderen blev i 1766 adlet på livstid.¹⁰ Da slægten nogle år senere blev naturaliseret, kom adelskabet til også at omfatte hans efterkommere og dermed hele Scholten familien. Casimir Wilhelm von Scholten blev døbt 21. september 1752 i Garnisons kirke i København.¹¹ Gift 17. maj 1783 med Catharine Elisabeth de Moldrup ved en vielse i brudens hjem i Vestervig.¹² Hun blev født 5. februar 1764 på Brantlund som datter af Peter de Moldrup og hustru Mette Marie Lucie de Moldrup, og døbt 19. februar 1764 i Skærup kirke.¹³ Familien fik de to første børn i Vestervig, flyttede derefter til København og boede ved folketællingen 1787 i Skindergade 25 (hvor nu ligger Skindergade

Billede af Casimir Wilhelm Scholtens kisteplade med teksten: Her lagdes Legemet af Casimir Vilhelm Scholten. Oberst af Infanteriet. Commandant paa St Thomas og St Jan. fød d: 19de Sept 1752. død d 13de Maj 1810. Den almindelige Stemme siger han var en retskaffen Mand, en duelig og driftig Statsborger. Hans efterladte 7 Børn bevidne han var en om, Kiærlig og omhyggelig Fader. Fotografi: Simon Nørlev.

2). Ved folketællingen 1801 var familien flyttet til Nyegade 147 (nu Hyskenstræde 16), men på dette tidspunkt var Casimir rejst ud til Vestindien som kommandant på St. Thomas og St. Jan. Familiens videre skæbne fremgår af artiklens begyndelse.

Casimir Wilhelm Ulrich Christian von Scholten

Den første gravlæggelse, som er registreret i Gravstedsprotokol for Assistens Kirkegård, er Wilhelm von Scholten, der er noteret til at være begravet under gulvet i kapellet den 6. marts 1813, 1 $\frac{3}{4}$ år gammel. Men hvem er denne Wilhelm? Ifølge Danmarks Adels Aarbog skulle det dreje sig om den første-fødte søn af Peter von Scholten og Anne Elisabeth (kaldet: Lise) Thortsen.¹⁴ Han skulle således være født omkring juli 1811, men da Peter von Scholten og Lise får en datter, Elisabeth Catharine 4. september 1811 i København er der noget, der ikke kan stemme.¹⁵ Det er ikke lykkedes at finde optegnelser om hverken fødsel, dåb eller død, der skulle antyde, at Peter og Lise har fået et drengbarn, Wilhelm, der kan passe med den anførte gravlæggelse. Men hvem er han så?

En af de bevarede kisteplader er over Ulrich Christian Scholten, som ifølge kistepladen skulle være født 28. juli 1811 og død i juli 1814.

Denne gravlæggelse gør sig bemærket ved tilsyneladende ikke at være anført i gravstedsprotokollen. Kunne der være en sammenhæng mellem den anførte Wilhelm og Ulrich Christian? Ulrich Christian finder vi født 28. juli 1811 som søn af Peter von Scholtens bror, Frederik Carl Emil von Scholten (kaldet Emil) og hustru Marie von Schmidten. Drengens fulde navn er Casimir Wilhelm Ulrich Christian von Scholten.¹⁶ Denne dreng dør 3. juni 1813 ifølge en annonce i Kjøbenhavns kongelig alene privilegerede Adressecomptoirs Efterretninger den 5. juni 1813: "Dødsfald. Torsdagen den 3die Junii om Morgen Kl. 8 en halv, berøvede Døden os vor inderligen elskede og eneste Barn Ulrik Christian 1 treqvart Aar gammel. Marie Scholten, fød von Schmidten. Emil Scholten, DivisionsAdjutant."

Da kistepladen på grund af den manglende anførsel af dødsdagen giver indtryk af at være lavet på et senere tidspunkt, kan det forklare, at dødsmand og -år er unøjagtige. Dødsannoncen viser med tydelighed, hvornår Ulrich Christian døde.

Da Ulrich Christian, hvis fulde navn var Casimir Wilhelm Ulrich Chris-

Billede af Ulrich Christian Scholtens kisteplade med teksten: Her lagdes Legemet ag Ulrich Christian Scholten. fød d: 28de Jul: 1811, død d. Jul 1814. En Søn af Kammerjunker og Divisionsadjutant Friderich Carl Emil Scholten og Frue Anne Marie Scholten fød Schmidten. Fotografi: Simon Nørlev.

tian, døde 3/6 1813, 1 $\frac{3}{4}$ år gammel, og den i gravstedsprotokollen anførte Wilhelm er noteret som død/gravlagt 6/3 1813, 1 $\frac{3}{4}$ år gammel, er der overvejende sandsynlighed for, at der i virkeligheden er tale om én og samme person, og at datoen i gravstedsprotokollen er en fejlskrivning.

Datter af Emil von Scholten og hustru Marie født von Schmidten

Efter at have mistet sønnen Casimir Wilhelm Ulrich Christian von Scholten i juli 1814 fik Frederik Carl Emil von Scholten og hustru Marie von Schmidten den 2. december 1815 en datter, som de desværre mistede samme

Billede af Datter af Emil von Scholten og hustru Marie født von Schmidens kisteplade med teksten: Her lagdes Legemet af En Datter af Kammerjunker Friderich Carl Emil Scholten og Frue Anne Marie Scholten fød Schmidten. fød d: 2d Dec: 1815, død samme Dag. Fotografi: Simon Nørlev.

dag. Hun blev også gravlagt i kapellet. Der bemærkes, at hendes kisteplade har nøjagtig samme udformning som den foregående for Ulrich Christian, og da det drejer sig om to søskende, søn og datter af Emil (Peter von Scholten's bror) og hustru, er det tænkeligt at de er udført på samme tid. Dermed kan det bestyrke forklaringen om de unøjagtige oplysninger på Ulrich Christians kisteplade.

Karen Gleerup Holst von Scholten, født von Schmidten

I gravstedsprotokollen er gravlæggelsen 7. marts 1816 anført som "Fru Marie Elisabeth v. Scholten". Kistepladen viser imidlertid, at det drejer sig om Karen

Billede af Karen Gleerup Holst von Scholten, født von Schmidts kisteplade med teksten: Her gjemmes de jordiske Levninger af Frue Karen G.H. Scholten, fød Schmidten. Ved Hjerlets Godhed og huuslige Dyder fortrinlig elskværdig Datter, Kone, Moder og Menneske. fød d: 27 Octb: 1793, givt d: 10 Juli 1811 med Capitain: Iost Gerh: Scholten død d: 1te Mar: 1816, efterladende 1 Søn og 2de Døttre, hvoraf den sidste blev fød d: 25de Febr: 1816! Fotografi: Simon Nørlev.

G.H. Scholten født Schmidten. Der kendes ingen personer med navnet Marie Elisabeth von Scholten. Men to søstre Maria og Karen von Schmidten var gift med Peter von Scholtens to brødre Emil og Jost von Scholten, og kan have givet anledning til misforståelsen.

Karen Gleerup Holst von Schmidten blev født 27. oktober 1793 på Urup.¹⁷ Hun blev gift med Jost Gerhard von Scholten, ifølge kistepladen 10. juli 1811, men vielsen er ikke fundet i nogen kirkebog. Dødsannoncen lyder: “Min inderligen elskte Kone forlod denne Verden i Gaar Aftes, efter at være i Søndags nedkommet med en Datter, som befinder sig vel; de, som kiendte den Hengangne, og vor huuslige Lykke, vil vist skiænke mig og 3de Børn Deeltagelse uden al Bevidnelse derom. Kiøbenhavn, den 2den Marts 1816. Jost Gerh. Scholten, Capitain.”¹⁸

Begravelsesprotokollen omtaler hende som Fru Karen Elisabeth Scholten, 20 år, død 2. marts 1816 og gravsat 7. marts 1816, men den rette dødsdag må efter annoncen og kistepladen være 1. marts 1816.

Søkadet Wilhelm von Scholten

Wilhelm blev født 12. juli 1799 ifølge kistepladen, mens kirkebogen siger 12. juni 1799.¹⁹ Han var Peter von Scholtens yngste bror. Dødsdagen 25. marts 1819 er både kistepladen og kirkebogen enige om, og begravelsesprotokollen oplyser desuden dødsårsagen, nervefeber, som var den tids betegnelse for tyfus.²⁰ Ifølge gravstedsprotokollen blev Wilhelm gravsat 29. marts 1819 i Scholtens kapel under gulvet.

På kistepladen omtales et “udviist raskt Forhold” 29. juli 1817, der resulterede i, at han blev benådet med “Medaillen For ædel Daad”. Om baggrunden fortælles i en avis, at det nybyggede 74 kanoners orlogsskib Nyholm skulle løbe af stabelen. Stabelafløbningen blev overværet af den kongelige familie, udenlandske ministre og andre høje personer. “Det halve Kjøbenhavn var næsten der forsamlet og desværre indtraf det Uheld, at i den stærke Trængsel paa Flydebroen blev et af Rækværkerne sprængt og imellem 20 og 30 Personer, hvoriblandt nogle Børn, faldt i Vandet. Men adskillige raske Søkadetter og andre Menneskevenner, blandt hvilke Kammerjunker v. Scholten og Sølieutenant Graah, styrtede sig strax ud i Søen, og frelste de Ulykkelige, paa et ungt Fruentimmer, et Mandfolk og et Barn nær. En Underofficeer af 3die jydsk Infanterie-Regiment, som ligeledes var sprungen

Billede af søkadet Wilhelm von Scholtens kisteplade med teksten Her lagdes Legemet af Wilhelm Scholten, Søkadet. En Søn af Oberst C.W. Scholten, fød d: 12 Jul. 1799, død d: 25. Marts 1819, elsket og savnet af hans efterladte Sødskenne. For udviist raskt Forhold d: 29d Jul. 1817, var den Afdøde af H. M. Kongen benaadet med Medaillen For ædel Daad! Fotografi: Simon Nørlev.

ud for at komme sine ulykkelige Medmennesker til Hjælp, blev, efterat have reddet 2 Personer, et Offer for sin ædle Iver.”²¹

Frederik Christian von Scholten

Frederik Christian von Scholten var søn af Jost Gerhard von Scholten til Ødstedgård og hustru Adelgunde Elisabeth Amalie von Kleist, og dermed Peter von Scholtens farbror. Han blev døbt 24. marts 1757 i Garnisons kirke i København, og fadderne ved hans dåb var kong Frederik 5., dronning Juliane Marie, kronprins Christian og prinsesse Charlotta Amalia.²² Ved folketællingen i 1787 var han logerende hos en familie på Gråbrødre Torv i København, med titel af kammerjunker og auscultant (bisidder) i Rentekammeret. 13. august 1791 blev han i Odense St. Knuds kirke gift med Anne Sophie von Bentzon.²³ Han var toldkasserer og toldkontrollør i blandt andet Odense og Horsens. Familien flyttede til Slagelse, hvor hustruen døde 12. januar 1837 og blev begravet fra Sankt Peders kirke. Herefter flyttede Frederik Christian til Peder Hvidtfeldts Stræde i København, hvor han 22. april 1840 døde af alderdom, og blev fra Tysk Reformerte kirke begravet i Scholtens familiegravsted ved muren den 29. april 1840.²⁴

Adelgunde Eline Marie von Scholten

Adelgunde Eline Marie blev født 2. marts 1813.²⁵ Forældrene var Peter von Scholten og hustruen, som nævnt kaldet Lise. 16. februar 1840 blev Adelgunde gift med kammerjunker Carl Ernst Johan von Bülow.²⁶ Vielsen foregik i hjemmet med kongebrev af 13. februar 1840. Hun døde 21. december 1841 af brystsyge (tuberkulose) i hjemmet i Bredgade 186 (nu gadenummer Bredgade 45A) i København og blev 27. december 1841 gravlagt i Scholtens kapel på Assistens Kirkegård.²⁷

I forbindelse med hendes mand Carl Ernst Johan Bülows død 6. oktober 1890 i København og hans begravelse på Vejlø kirkegård 18. oktober 1890, blev Adelgundes kiste 17. oktober 1890 flyttet til Vejlø, hvor de blev begravet sammen.²⁸

Ved Adelgundes død sendte kong Christian 8. dette private brev til hendes fader, Peter von Scholten, i Dansk Vestindien:²⁹ “Hr General major Scholten! Jeg kan ikke tilskrive Dem officielt idag uden at gelejde den Skrivelse med

nogle deeltagende Yttringer i Anledning af den store Sorg der har rammet Dem – Usigelig meget have den arme Mand, Moder og Sødskende lidet ved den elskelige Adelgundes lange Sygdom og ved omsider at skulle miste den Kiere, Døden udrives af Deres Arme; men hvor grusom maae den ængstelige Forventning, de foruroligende Tidende i den lange Forstand og endeligen Sorgens Budskab have været for Dem; mit første Udraab ved at modtage dette var: den arme Fader! og dette gientager jeg her med beskjemmet Hierte! Dog De vil som Mand, med sand hengivent Sind væbne Dem mod denne store Sorg og tænke: Guds Villie skee den er altid til det bedste for os Mennesker! De af Deres Nærmeste som have seet den elskede lide og som have seet Hendes Fatning med hvilken Hun foregav sig i Guds Villie og selv ønskede en Overgang til det Bedre hvor ved den haarde Skilsmisse, her i finder dends Trøst; maatte De kiere Scholten ogsaa finde den i Forvisningen om at den elskede Datters frigiorte Siel nu er langt lykkeligere end forinden stædet i svære legemlige Lidelser. Saa gierne viede Jeg Bidrag til at trøste til at berolige Dem, men det formaaer De ikkun selv og Gud lade Dem finde denne Trøst. Jeg forbliver med oprigtig Deeltagelse Kiere Generalmajor v Scholten Deres velvilligste Christian R. Kiøbenhavn d. 27 Decbr. 1841”

Francisca von Scholten

Francisca blev født 6. juni 1821 i København, og døbt 4. april 1822 i Garnisons kirke.³⁰ Forældrene var Peter von Scholten og hustruen Lise. Den 26. april 1840 blev hun i Garnisons kirke viet til ritmester Frederik Vilhelm Dannemand.³¹ Den 5. maj 1840 er de nygifte ankommet til Hamborg for at sende Peter von Scholten afsted til Vestindien.³² De flyttede 1842 til Aastrup Hovedgård (nu Aastrup Kloster), hvorved Frederik Vilhelm Dannemand fik titel af lensgreve, da han var blevet adlet i 1830. Francisca døde 9. februar 1844 af brystsyge (tuberkulose) og blev 17. februar 1844 gravlagt i Scholtens kapel. Francisca blev senere flyttet til Soderup kirkegård, hvor hun blev begravet sammen med sin mand.³³

Ved Franciscas død omtaler kong Christian 8. også dødsfaldet i et privat brev dateret 24. februar 1844 til Peter von Scholten.³⁴ Han skriver bl.a.: “... denne længere Udsættelse af skriftlig Meddelelse vilde ej samstemme med mine Følelser i et Øjeblik hvor de atter ved Modtagelsen af et Sørge Budskab vil finde Trøst i Bevidnelsen af en Vens Deeltagelse. Levende kan Jeg

forestille mig hvad De maae lide ved at modtage Tidende om Deres yngste Datters Fru Dannemands Død. Hendes Tilstand forværredes pludseligen og en rolig og blid Overgang til det bedre Liv sparede Hende for de Lidelser som Hendes Søster Adelgunde bortreven af lignende Brystsyge, maatte friste paa et længere Sygeleje. For saavidt maae man takke et naadigt Forsyn der frelste Hende fra svare Lidelser men Savnet er ikke mindre stort for Hendes Efterladte, for Dem, Deres Frue og Børn. Med Vor inderlig Deeltagelse Jeg tænker paa Dem og ønsker at kunne bidrage til Deres Trøst det vil De ej omtvivle, dog indsees at den udfordrer ald den F. (*papir itu*) ..ing der.. (*papir itu*) ..en Mand af Deres Karakterstyrke og Religiositet til at overvinde en saa stor Hiertesorg, og at det er dobbelt tungt i slige Tilfælde at være saa langt fiernet fra sine Nærmeste. Jeg tilføjer endnu at Major Dannemand har været hos mig og at jeg nu efter hans Sangs første heftige Udbrud fandt ham fattet.”

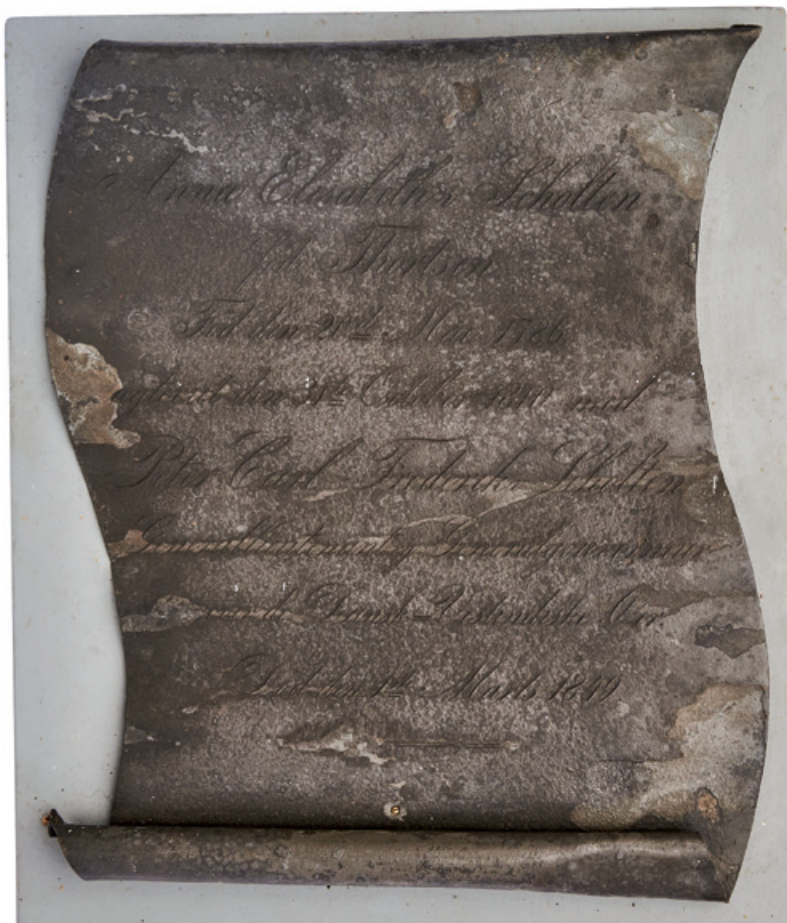
Frederich Jost Gerhard von Scholten

Frederich Jost Gerhard von Scholten var søn af Peter von Scholtens farbror, kammerjunker Frederik Christian von Scholten, som blev gravlagt i Scholtens kapel 29. april 1845. Han blev født 14. april 1797 i Segeberg.³⁵ Ved folketællingen 1834 boede han som adjungeret toldinspektør i Bredegade i Slagelse. Han blev gift 26. juli 1835 i Vemmelev kirke med Johanne Ida Mathilde Christensen.³⁶ Efter vielsen flyttede de til Peder Hvidtfeldts Stræde i København. Han var indtil sin død toldkontrollør i Vedbæk. Han døde 23. oktober 1845 på Frederiks Hospital i København, og blev gravlagt 28. oktober 1845 i Scholtens kapel på Assistens Kirkegård, men blev 23. december 1845 flyttet til eget gravsted G 54 på Vor Frue sogns afdeling på Assistens Kirkegård.³⁷

Anna Elisabeth von Scholten født Thortsen

Anna Elisabeth Thortsen blev født i København 20. maj 1786 og døbt i Vor Frelsers kirke.³⁸ Hun blev gift 31. oktober 1810 i Garnisons kirke med Peter Carl Friderich von Scholten.³⁹ Så vidt vides var Anna Elisabeth med, da hendes mand i 1814 rejste til sit nye job i Dansk Vestindien. Men hun kunne ikke holde klimaet ud, og rejste hjem over London, hvor sønnen William Casimir blev født og døbt i 1816. Familien boede i Danmark i Bredgade 186 (nu Bredgade 45A) i København. Efter hjemrejsen så hun kun sin mand, når han

Billede af Anna Elisabeth von Scholten fød Thortsens kisteplade med teksten: Anna Elisabeth v: Scholten fød Thortsen Fød den 20de Mai 1786, ægteviet den 31te October 1810 med Peter Carl Frederik v: Scholten Generallieutenant og Generalgouverneur over De Dansk Vestindiske Øer. Død den 1ste Marts 1849. Fotografi: Simon Nørlev.

var hjemme fra Vestindien, indtil han i august 1848 vendte nedbrudt hjem efter at have givet slaverne fri. Herefter forblev von Scholten i Danmark.

Anna Elisabeth døde af en sygdom i underlivet 1. marts 1849 i hjemmet i

Bredgade og blev gravlagt 7. marts 1849 i Scholtens kapel, hvor hendes kiste stadig står.⁴⁰

Peter Carl Frederik von Scholten

Peter Carl Frederik von Scholten blev født 17. maj 1784 i Vestervig og døbt i Vestervig kirke 11. juli 1784.⁴¹ Forældrene var Casimir Wilhelm von Scholten og hustru Catharine Elisabeth, født de Moldrup af Vestervig kloster. Familien flyttede efter de to ældste børns fødsel og dåb fra Vestervig til Skindergade 25 (nu Skindergade 2) i København.⁴² Peter blev få uger gammel indskrevet på Landkadetskolen i København sammen med den ældste bror Jost.⁴³ Efter at have afsluttet Landkadetskolen kom han til Vestindien, hvor familien 23. november oplevede den store tragedie ved bybranden, hvor Peters mor blev et af ofrene. I december 1807 blev han, sammen med faderen, Casimir, interneret i England som krigsfange i forbindelse med den engelske besættelse af Dansk Vestindien, og i eftersommeren 1808 kom han tilbage til Danmark. 1814 var han med i kongens følge under forhandling af Kieler-freden på Hindsgavl Slot, og på hjemvejen over Storebælt frøs de inde på Sprogø. Det var under denne indefrysning på Sprogø, at Peter von Scholten, ifølge eget udsagn, fik lovning på jobbet som vejermester på St. Thomas i Vestindien. Han rejste i begyndelsen af november 1814 med fregatten Perlen ud til sit nye embede i Dansk Vestindien.⁴⁴ Gennem en række hurtige advancementer blev han fra 1827 generalguvernør for Dansk Vestindien. Han bestred hvervet indtil hjemrejsen 14. juli 1848, efter at han 3. juli 1848 ved Fort Frederik i Frederiksted havde proklameret slavernes frigivelse, hvorved slaveriet blev ophævet i Dansk Vestindien. Anstrengelserne i de hektiske dage resulterede i, at han fik et sammenbrud og måtte afgive generalguvernørposten. Han rejste hjem som en nedbrudt mand og måtte gennem en kommissionsdomstol, hvor han i 1850 blev dømt for at have frigivet slaverne uden tilladelse fra moderlandet, og dermed blev han også fradømt sin pension, men i 1852 fik han delvis oprejsning ved Højesteret, så han kunne beholde sin pension. Da hustruen døde i 1849 flyttede han over gaden til Bredgade 197 (nu nr. 19) hvor datteren Elisabeth Catharine og svigersønnen major, senere general du Plat boede. I 1850 købte han ejendommen Kongens Nytorv 209, som lå lige bag Hovedvagten (hvor Hovedvagtsgade nu munder ud i Kongens Nytorv). Datteren og svigersønnen flyttede til Altona, og sammen med tjeneren

Billede af Peter Carl Frederik von Scholtens kirsteplade med teksten: Peter Carl Frederik v: Scholten. Født d: 17 Mai 1784, død d: 26 Januar 1854. Forhenværende Genral-Gouverneur over de Dansk Vestindiske Øer. Kongelig dansk Excellence, Kammerherre og Generalmajor, Storkors af Dannebrogen og Dannebrogsmænd, Storkors af Æreslegionen, Ridder af Ordenen-pour le Merite Militaire, Storkors af Guelphe Ordenen og af Isabelle den Catholskes Orden. Fotografi: Simon Nørlev.

Lauritz Mortensen rejste Peter 2. juni 1853 til Altona for at besøge dem. Han blev syg under besøget, og i november måned 1853 meddeles det i avisen, at han er meget syg.⁴⁵ Han døde hos datteren og svigersønnen den 26. januar 1854. I et brev til svigersønnen skrev han fire dage før sin død: "At mit afsjælede Legeme bliver lagt i en tynd Blykiste, der overdækkes med en simpel hvid Kiste, og heri transporteres til Kjøbenhavn for at lægges i en Kiste, lig min afdøde Kones, og begravnes i vor Familiebegravelse."

Fra lejligheden i Altona blev han efter sin død bragt til den lutherske kirkes kapel, hvorfra kisten senere blev kørt med damptog fra Altona til Kiel, og herfra videre med dampskibet "Slesvig" til København. Kisten ankom hertil 5. marts, og blev anbragt i Holmens Kirkes kapel, indtil den 7. marts blev bragt ud og gravlagt i familiens kapel på Assistens Kirkegård. Pastor Bruun, som også ved tidligere lejligheder havde bistået familien Scholten, holdt en tale ved graven.⁴⁶ Og her står hans kiste stadig, ved siden af hustruens, nu som de to eneste.

Frederikke Adolphine Louise Jensine von Scholten, født Holst

Frederikke Adolphine Louise Jensine blev kaldt Fritze. Hun blev født 21. juni 1832 i Horsens.⁴⁷ Hun blev gift 11. december 1852 i Garnisons Kirke med Peter von Scholtens søn, kammerjunker William/Vilhelm Casimir von Scholten.⁴⁸ De nåede at få to børn sammen, inden Fritze døde 2. juni 1858 i Itzehoe (Slesvig-Holsten) af en tærende sygdom.⁴⁹ Hendes afsjælede legeme blev bragt til København, hvor hun 12. juni 1858 blev gravlagt i Scholtens kapel.⁵⁰

Jost Gerhard von Scholten

Jost Gerhard von Scholten var Peter von Scholtens brorsøn. Forældrene var Peters ældste bror, Jost Gerhard von Scholten og hustru Karen Gleerup Holst von Scholten, født von Schmidten. Han blev født 28. januar 1814 og døbt 29. marts 1814 i Garnisons Kirke.⁵¹ Han blev gift 6. april 1851 i Garnisonskirken med Nicoline Magdalene Petersen.⁵² Jost Gerhard havde, som de fleste af familiens mandlige medlemmer, gjort karriere inden for militæret. Det var med rang af oberstløjtnant, at han 18. april 1864 deltog i kampene ved Dybbøl, hvor han faldt på slagmarken. Han blev bisat ved en stor sørge-

højtidelighed i Garnisonskirken 27. april 1864 for mange af de ved slaget om Dybbøl 18. april 1864 faldne officerer.⁵³ Herfra blev hans kiste samme dag gravlagt i Scholtens kapel.⁵⁴ På 50 års dagen for slaget ved Dybbøl, 18. april 1914, lod kongen og enkedronningen en krans nedlægge ved hans kiste⁵⁵ 2. december 1932 blev hans og hustruens jordiske rester flyttet til Scholtens familiegravsted D-1-6 på Vestre kirkegård.⁵⁶

William/Vilhelm Casimir von Scholten

William/Vilhelm Casimir von Scholten er søn af Peter von Scholten og hustru Anna Elisabeth, født Thortsen. Han blev født i London 27. juni 1816 og døbt 16. august 1816 i den danske kirke i London. Han blev gift 11. december 1852 i Garnisons Kirke med Frederikke Adolphine Louise Jensine Holst.⁵⁷ Han havde opnået rang af oberst, da han 12. december 1876 døde af en hjertesygdom og 19. december 1876 blev bisat i Scholtens kapel.⁵⁸

Nicoline Magdalene von Scholten, født Petersen

Nicoline Magdalene Petersen blev født 25. oktober 1813 og døbt 14. november 1813 i Sankt Maria kirke i Helsingør.⁵⁹ Hun blev gift 6. april 1851 i Garnisonskirken med Jost Gerhard von Scholten.⁶⁰ Hun døde 3. august 1899 på Klampenborg Badehotel og blev 9. august 1899 bisat fra Kongens Lyngby kirke og samme dag gravlagt i Scholtens kapel.⁶¹ Den 2. december 1932 blev hendes og hendes mands jordiske rester flyttet til Scholtens familiegravsted D-1-6 på Vestre kirkegård.⁶²

Peter Frederik Christian von Scholten

Peter Frederik Christian von Scholten blev født 17. februar 1856 i Jægersborg og døbt 3. maj 1856 i Gentofte kirke.⁶³ Han var søn af William/Vilhelm Casimir von Scholten og hustru Frederikke Adolphine Louise Jensine (kaldet Fritze). Han blev gift 24. juni 1881 i Sankt Nicolai kirke i Vejle med Karen Anna Alvilda Thisted.⁶⁴ Han døde 27. september 1900 i Boppard (Slesvig-Holsten) af en hjernebeskadigelse og bisat 9. oktober kl. 11 fra Assistens Kirkegårds kapel og samme dag gravlagt i Scholtens kapel.⁶⁵

Oversigt over alle personer, der har været placeret i Scholtens kapel

Nr	Navn	Født
1	Casimir Wilhelm von Scholten	19/9 1752
2	Casimir Wilhelm Ulrich Christian von Scholten	28/7 1811
3	Datter af Emil von Scholten og hustru Marie von Schmidten	2/12 1815
4	Karen Gleerup Holst von Scholten, født von Schmidten	27/10 1793
5	Wilhelm von Scholten	12/6 1799
6	Frederik Christian von Scholten	Døbt 24/3 1757
7	Adelgunde Eline Marie von Bülow født von Scholten	02/3 1813
8	Francisca Dannemand, født von Scholten	06/6 1821
9	Frederich Jost Gerhard von Scholten	14/4 1797
10	Anna Elisabeth von Scholten, født Thortsen	Døbt 16/6 1786
11	Peter Carl Frederik von Scholten	17/5 1784
12	Frederikke Adolphine Louise Jensine von Scholten, født Holst	21/6 1832
13	Jost Gerhard von Scholten	28/1 1814
14	William/Vilhelm Casimir von Scholten	27/6 1816
15	Nicoline Magdalene von Scholten, født Petersen	25/10 1813
16	Peter Frederik Christian von Scholten	17/2 1856

De gravsatte

Af de gravsatte i kapellet tilhører 14 ud af de 16 gravsatte Casimir von Scholtens linje af familien, mens de to sidste tilhører Casimirs bror, Frederik Christian von Scholtens linje af familien.

Af Casimir von Scholtens efterkommere i kapellet er Peter von Scholten og hans familie dem, der er stærkest repræsenteret.

Men der lader ikke til i praksis at have været vanskeligheder om rettighederne, for Jost Gerhard von Scholten, som forespurgte hos skiftets executorer, blev selv gravsat i kapellet, da han faldt i slaget ved Dybbøl 18. april 1864.

Død	Indsat/-begravet	Bemærkning
13/5 1810	13/6 1811	Begravet under gulvet
3/6 1813		
2/12 1815		
2/3 1816	7/3 1816	
25/3 1819	29/3 1819	
22/4 1840	29/4 1840	
21/12 1841	27/12 1841	17/10 1890 flyttet til Vejlø kirkegård
9/2 1844	17/2 1844	Flyttet til Soderup kirkegård
23/10 1845	28/10 1845	23/12 1845 flyttet til eget gravsted Vor Frue G 54
1/3 1849	7/3 1849	
26/1 1854	7/3 1854	
2/6 1858	12/6 1858	
18/4 1864	27/4 1864	2/12 1932 flyttet til Vestre kirkegård D-1-6
12/12 1876	19/12 1876	
3/8 1899	9/8 1899	2/12 1932 flyttet til Vestre kirkegård D-1-6
27/9 1900	9/10 1900	

Som et ejendommeligt tilfælde forenedes netop de to personer, der korresponderede om rettighederne til begravelse (Se afsnit: Retten til begravelse i kapellet), Peter von Scholtens nevø Jost Gerhard von Scholten og Peter von Scholtens svigersøn Claude du Plat, da de begge faldt i Slaget om Dybbøl 18. april 1864, og blev bisat ved den samme sørgehøjtidelighed 27. april 1864 i Garnisonskirken i København. Jost blev som tidligere nævnt gravlagt i Scholtens kapel, mens Claude du Plat blev begravet sammen med sin i 1859 afdøde hustru, Elisabeth Catharine, født von Scholten, på Soderup kirkegård.

Noter:

Denne artikel er blevet til i et samarbejde mellem forfatterne, som undervejs har fået meget stor hjælp fra kirkegårdsvejleder Stine Helweg og gravminderegistrator Marianne Linnée Nielsen ved Københavns kirkegårde. De væsentligste, benyttede kilder er de to gravstedsprotokoller for Assistens Kirkegård, Assistens Kirkegårds begravelsesprotokoller 1805-1862, begravelsesprotokoller for københavnske kirkegårde fra 1-861 og frem, diverse kirkebøger, samtids aviser og de i kapellet eksisterende kisteplader. Disse informationer er sammenholdt med oplysningerne i Danmarks Adels Aarbog 1961, og hvor der ved denne undersøgelse er konstateret divergenser eller fremkommet supplerende oplysninger, er disse viderebragt til redaktionen af Danmarks Adels Aarbog.

1. *Fyens Stifts Kongelig allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissements-Tidende*, 6 marts 1805. *Kongelig allernaadigst privilegerede Aarhus Stifts Adresse-Contoires Tidender*, 3. april 1805. *Den Kongelige privilegerede Viborger Samler*, 4 marts og 8. april 1805. m.fl.
2. *Kjøbenhavns Kongelig allene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger*, 23. februar 1805, og *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kjøbenhavnske Tidender*, 25. februar 1805, m.fl.
3. *The London Gazette, extraordinary*, 9. februar 1808.
4. *Den Kongelige privilegerede Viborger Samler*, 24. maj 1810.
5. *Kjøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger*, 15. maj 1810.
6. *Garnisons kirke, kirkebog 1805-1829, begravelser*.
7. *Garnisons kirke, kirkebog 1706-1807, begravelser*, folio 372b og 393a.
8. Rigsarkivet. *Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission, Ekskutorboer*. Løbenr. 1-565, Indhold 34 31 – 34 34.
9. Rigsarkivet. *Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission, Ekskutorboer*. Løbenr. 1-565, Indhold 34 31 – 34 34.
10. Ifølge kistepladen i Scholtens kapel.
11. *Garnisons sogn, kirkebog 1749-1772 fødte og dødsattest i Den almindelige Enkekasse, police nr. 5711*.
12. *Vestervig sogn, kirkebog 1770-1809 copulerede*.
13. *Danmarks Adels Aarbog*, LXXVII 1961. *Skærrup sogn, kirkebog 1704-1775 fødte, og dødsattest i Den almindelige Enkekasse, police nr. 5711* viser, at dødsdatoen er 19. februar 1764.
14. *Danmarks Adels Aarbog*, LXXVII 1961.
15. *Garnisons sogn, kirkebog 1800-1814, fødte*.
16. *Hørsholm sogn, kirkebog 1784-1819, fødte*.
17. *Østbirk sogn, kirkebog 1751-1799, fødte*, hvor dåben foregik 13. december 1793.
18. *Dødsannoncen i Den til Forsendelse med de Kongelige Rideposter privilegerede Danske Statstidende* 4. marts 1816
19. *Garnisons sogn, kirkebog 1784-1810, fødte*.
20. *Det kongelige Frederiks Hospitals sogn, kirkebog 1813-1823, døde*.
21. *Fyens Stifts Kongelig allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissementstidende* den 5. august 1817
22. *Garnisons sogn, kirkebog 1749-1772, fødte*.
23. *Odense Sankt Knuds sogn, kirkebog 1742-1797, copulerede*.
24. *Assistens Kirkegård, gravstedsprotokol. Den Tysk-Reformerte Menighed i København, kirkebog 1834-1894, døde. Slagelse Sankt Peder sogn, kirkebog 1813-1838, døde*.
25. *Garnisons sogn, kirkebog 1810-1816, fødte*.
26. *Garnisons sogn, kirkebog 1838-1844, copulerede*.
27. *Den Tysk-Reformerte Menighed i København, kirkebog 1834-1894, døde og Assistens Kirkegård begravelsesprotokol*.
28. *Assistens Kirkegård, gravstedsprotokol. Vejlsø sogn, kirkebog 1870-1891, døde*.

29. Rigsarkivet, *Scholten, Peter, generalguvernør: Breve til Peter von Scholten (1830-1844)* 1: m.m.
30. *Garnisons sogn, kirkebog 1818-1851, fødte.*
31. *Garnisons sogn, kirkebog 1826-1847, copulerede.*
32. *Den til Forsendelse med Brevposterne Kongelig allernaadigst (alene) privilegerede Aarhus Stifts-Tidende*, 11. maj 1840.
33. *Den Tysk-Reformerte Menighed i København, kirkebog 1834-1894, døde og Assistens Kirkegård begravelsesprotokol.*
34. Rigsarkivet, *Scholten, Peter, generalguvernør: Breve til Peter von Scholten (1830-1844)* 1: m.m.
35. Dåbsattest i *Den almindelige Enkekasse*, police nr. 20224. Dåben foregik i Segeberg kirke 18. april 1797
36. *Vemmelev sogn, kirkebog 1835-1857, copulerede.*
37. *Det Kongelige Frederiks Hospitals sogn, kirkebog 1840-1857, døde. Assistens Kirkegård, begravelsesprotokol.*
38. *Vor Frelser kirke, kirkebog 1763-1796, fødte.*
39. *Garnisons sogn, kirkebog 1769-1815 og 1799-1814, copulerede.*
40. *Den Tysk-Reformerte Menighed i København, kirkebog 1834-1894, døde kvinder og Assistens Kirkegård begravelsesprotokol.*
41. *Vestervig sogn, kirkebog 1770-1809, fødte.*
42. *Folketælling 1787, København, Klædebo kvarter, Skindergade.*
43. Rigsarkivet, *Landkadetkorpset: G. Dåbs-, vaccinations- og sundhedsattester (1772-1859) G-16 og 17.*
44. *Kiøbenhavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger*, 1. november 1814.
45. *Kongelig privilegeret Aarhus Stifts-Tidende*, 20. november 1853.
46. Rigsarkivet. *Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission, Eksekutorboer. Løbenr. 1-565, Indhold 34 31 – 34 34.*
47. *Horsens Vor Frelses sogn, kirkebog 1829-1846, fødte. Døbt 21. august 1832.*
48. *Garnisons sogn, kirkebog 1848-1854, copulerede.*
49. *Den Tysk-Reformerte Menighed i København, kirkebog 1834-1894, døde.*
50. *Assistens Kirkegård, begravelsesprotokol.*
51. Rigsarkivet, *Landkadetkorpset: G. Dåbs-, vaccinations- og sundhedsattester (1772-1859) G-16 og 17. og Garnisons sogn, kirkebog 1800-1814, fødte.*
52. *Garnisons sogn, kirkebog 1847-1856, copulerede.*
53. *Holstebro Avis og Avertissements-Tidende*, 10. maj 1864.
54. *Assistens Kirkegård, begravelsesprotokol.*
55. *Holstebro Avis*, 20 april 1914.
56. *Assistens Kirkegård, gravstedsprotokol.*
57. *Garnisons sogne, kirkebog 1848-1854, copulerede.*
58. *Den Tysk-Reformerte Menighed i København, kirkebog 1834-1894, døde.*
59. *Sankt Mariæ sogn i Helsingør, kirkebog 1733-1814, fødte.*
60. *Garnisons sogn, kirkebog 1847-1856, copulerede.*
61. *Kongen Lyngby sogn, kirkebog 1898-1902, døde. Assistens Kirkegård, gravstedsprotokol.*
62. *Assistens Kirkegård, gravstedsprotokol.*
63. *Gentofte sogn, kirkebog 1839-1860, fødte.*
64. *Vejle Sankt Nicolai sogn, kirkebog 1865-1891, copulerede.*
65. *Københavns begravelsesprotokol 1900, begravelse 5869. Assistens Kirkegård, gravstedsprotokol.*

Mine Kjøbenhavnerdage

■ Af Thomas Herløv Barfoed

I 1868 ankom den unge student Thomas Barfoed til København fra fødebyen Bogense, og her opholdt han sig frem til sin afsluttende eksamen som læge i 1877. Mange år senere erindrede han sine ungdomsår i hovedstaden, der i disse år undergik store forandringer.

Introduktion ved Niels Barfoed

Sidst i januar 1934 fik den gamle dr. Barfoed i Svendborg – han var da 84 – et brev fra litteraturforskeren, professor Vilh. Andersen. Denne havde på en af sine rejser gennem landet besøgt den kendte fynske læge og mindes i varme toner “Aftentimen i Deres Stue”. Med sig hjem til låns og læsning havde han fået doktorens nyskrevne erindringer om sin ungdom i København – der følger her – og dem returnerer han nu med nogle store ord: “For mig er der ingen Tvivl om, at De har haft Kræfter til en større Virkekreds; men De er ikke blevet en mindre Mand ved at Virkekreds kan dog næppe kaldes “mindre””. Den var muligvis geografisk begrænset, men i al fald uhyre mangfoldig – fra han som ung læge foretog sine første hjemmeoperationer i Kjellerup på Viborgeggen i 1880'erne, til han som æresborger i Svendborg i 1928 ved en storstilet banket bød digteren Johannes Jørgensen velkommen hjem til hans fødeby fra det frivillige eksil i det katolske Italien.

Thomas Herløv Barfoed er født d. 29. august 1850 i Bogense og er en af de såkaldte fynske Barfoeder. Hans far Christian Quist Barfoed var købmand i byen, og det var ikke fra fremmede sønnen havde sin lyst til at deltage i samfundslivet, hvor han befandt sig. Eksempelvis var Christen Quist

Silhuet af Thomas Barfoed som ældre. Privateje.

Barfoed kun 30 år gammel, da han blev medlem af – og siden i flere omgange formand for borgerrepræsentationen.

Thomas blev student i 1868 fra Odense Katedralskole og studerede siden først romansk sprog på universitetet i København, men afbrød sprogstudierne

Thomas Barfoed har selv komponeret sit exlibris. Privateje.

efter godt et års forløb. Han kastede sig i stedet over medicinstudiet, blev kandidat i 1877 og var læge resten af sine dage.

I 1877 blev han gift med sin to år ældre kusine Marie Elisabeth Barfoed, som døde fire år før ham. De fik seks børn, alle drenge hvoraf den yngste Erik blev min far.

Efter kandidattiden på Frederiksberg Hospital var Barfoed i 1877 en kort overgang praktiserende læge i Faaborg og overtog derpå en praksis i Kjellerup ved Viborg, som han drev i de næste 12 år. Her indrettede han et lille "hospital" i sin bolig og foretog med held flere hjemmeoperationer. Han har skrevet om det anstrengende og brogede liv som læge i Blichers Jylland, der bød på hestetransporter fra gård til gård og akutte kirurgiske indgreb i staldlygtens skær. Han var stedlig politilæge og medstifter af det lokale teater.

I 1889 slog Barfoed sig blivende ned i Svendborg, hvor han snart var både klosterlæge, skolelæge, konstitueret distriktslæge og læge ved alderdomshjemmet. Han deltog fra begyndelsen aktivt i byens liv både socialt, kulturelt og humanitært med sit arbejde som lærer i sundhed på Navigationsskolen og sit sæde i byrådet såvel som i talrige bestyrelser, f.eks. for biblioteksvæsenet. Han virkede for bevarelsen af byens gamle bygninger, for “børnenes vel”, for jordemødrenes kår og turismens trivsel.

Besøgende kunstnere af mange slags, ikke mindst musikere, fandt et samlingssted i lægehjemmet i Svendborg; på sine sygebesøg i byen og dens omegn var han opmærksom på talenter blandt børnene og blev således en væsentlig anledning til, at billedhuggeren Kai Nielsen (1882-1924) fik en uddannelse i København.

I 1890 foretog han en studierejse til Berlin, og i 1907 en rundrejse på Nordsøen med fragtdamper. En anden sørejse havde i 1905 bragt ham til Skt. Petersborg. Ridder af Dannebrog blev han i 1924; da var han allerede æresborger i Svendborg.

Thomas Barfoeds virkefelt var med andre ord mangfoldigt og vidtrækkende. Han var tillige en overlegent dygtig og flittig tegner i den skolede, akademiske stil. Især dyrkede han blyantsportrættet og brugte gerne sine mange drenge som modeller.

De sidste år var han svag og boede halvt blind som enkemand hos sønnen Magnus, der var handelsmand og var forblevet i Svendborg. Jeg var seks år, da min bedstefar døde. Mit forældrehjem var i København, og det var udelukkende ved familiebegivenheder, generationerne mødtes. Og da den gamle ikke rejste til København, var det fra besøg hos min onkel i Kedelsmedestræde, at jeg husker den gamle som en høj, statelig, ja imponant skikkelse – en anelse farlig og temmelig tavs. Øjenbrynene var buskede og fuldskægget patriarkalsk.

Han døde d. 9. april 1937.

Hans ældste søn Harald Barfoed, der blev en fremtrædende apoteker i København, efterlod et slægtsarkiv med blandt andet talrige oplysninger om faderen, herunder dagbøger om hans liv i Kjellerup.

Thomas Barfoed boede i sine første år i København hos familien Bøcher, der havde lejet sig ind på 3. salen i ejendommen Tornebuskegade 7. Huset var opført i 1857, muligvis med udnyttelse af en ældre ejendom, afsnedkermester Josias Jöhnke, og facaden har ikke siden undergået større ændringer. Fotografi: BWD, 2018.

Mine Kjøbenhavnerdage

1868 blev jeg Student fra Odense Kathedralskole (under Professor Henriksens Rectorat) og kom efter Sommerferien til Kjøbenhavn – for første Gang i mit Liv – og kom i Huset hos Familien Bøcher, hvor jeg boede under hele min Studentertid og snart følte mig som og blev behandlet som Søn af Huset.¹ Det var ellers ikke rigtigt efter den almindelige Studenteridé – man skulde ikke drukne sig i en Familie, men bo som Ungkarl i eget, leiet Værelse, fryde sig over sin Fritid, selv bestemme sin Middagsmad paa en – i Reglen saare tarvelig – Restauration, være glad ved at have sluppet de paatvungne Klassekamerater, selv vælge sin Omgang blandt Kamerater og “solde” i sin Fritid uden generende Control – men jeg kom nu ved mine Forældres Omhu som sagt i Huset hos Bøchers. Allerede før jeg kom, havde Familien haft Bogenseforbindelser – først P. Brandt, Søn af Enkefru B. i Bogense,² senere min Fætter N. Chr. B., Søn af Onkel Harald B.,³ som boede hos Bøchers endnu, men som i alle de første Aar kun i ringe Grad sluttede sig til Familien udenfor Maaltiderne.

Familien Bøcher bestod af Hr. B., forhenværende Vinhandler og Major af det borgerlige Artilleri, R. af Dbg., og Fru B., født Bayer – Datter af den nu meget gamle botaniske Tegner Bayer, som også boede i Familien, Døtrene Emilie og Thora – lidt ældre, unge Piger og Sønnen Carl, som vilde studere Medicin – lidt ældre end jeg; endvidere den ældre Datter Marie, gift med Boghandler Aug. Lassen, og den ældste Søn, Ulrich – Grosserer – baade han og Lassen med Hamborgeropdragelse, men han blev, sørgeligt nok, tidlig sindssyg og døde senere paa St. Hans Hospital.

“Majoren” en pæn ældre Mand med hvidt Haar og Rundskæg, lidt duknakket, havde tidligere efter sin Fader drevet Vinhandel paa Hjørnet af Adel- (eller Borgergade) og Gothersgade;⁴ men det var gaaet tilbage for dem, og nu var han Bogfører i Löweners Fabrik, Christianshavn, hvor han hver Dag gik hen og førte Bøgerne. Han var fra det kgl. Theaters Storhedstid lige fra Frydendal – og Ryge – den Gang, da det kgl. Theater var Byens kulturelle Centrum og endnu dramatisk- musicalsk interesseret, skønt han mere selv ikke gik i Theatret, medens Damerne og Carl endnu skiftedes [?. læsning usikker] til en Abonnementsplads i anden Etage, naturligvis i det gamle (Harsdorff-Haldske) Teater.⁵ Han fortalte mangfoldige Historier fra gamle Dage, medens han om Aftenen gik op og ned ad Gulvet, røg sin Cigar og drak sit Krus Øl.

Thomas Barfoeds kollega og lidt ældre studiekammerat lægen Carl Bøcher, i hvis hus han boede i sin studietid. Fotografi af Ludvig Grundtvig, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Fruen, "Trine", var lille og buttet, ret bevægelig, ægte Kjøbenhavnnerinde fra det gl. Voldkvarter med Hængler i Kappen, blaa, klare runde Øine, sød og rar, ægte og tro, virksom og dygtig Husmoder.⁶ Emilie var endnu præget af en tidligere Forlovelse med en bekendt Læge, noget vemodig blid med dybe blaa Blik og lidt rørende affekteret. Thora mere naturlig af Væsen, ligetil, muntrere af Sind, naiv og godtroende, men ret hyggelig, fornøjelig at passiare med, ligesom Broderen Carl, der var en flittig og stræbsom, rar Fyr, musicalsk, sang og phantaserede paa Claveret i lange Baner. Det store taffelformede Klaver skrev sig fra Koleraaaret 1852 [skal være 1853], som gav Vinhandlerne gode Indtægter.⁷ Over det hang en smuk Pastel af Hornemann, et Brystbillede af Majorens Fader.⁸ Thora Bøcher lignede sin Bedstefader opad Dage: den buede Næse, Øjnene, Munden – langt mere end nogen af sine Forældre!

Men alle var de kjærlige Mennesker, elskværdige og jevne, dannede og eens i daglig Omgang, Tonen udmærket, aldrig Scener eller Rivninger, hensynsfulde mod hinanden og alle flittige, samarbejdende for Husets Opretholdelse og pæne, dannede Væremaade. Meget snart kom jeg paa en naturlig, hjemlig Fod med dem alle og befandt mig som i et nært Hjem og var ellers "Thomas" med De – ikke Du – undtagen med Carl.

Torsdag kom August og Marie til Middag Kl. 3½ – almindelig borgerlig Spisetid den Gang og saa kom Chr. B. og P. Brandt hver Dag, men gik i Al-[mindelighed] senere. Gl. Bayer, nu en Olding (født før 1789, hvorfor vi kaldte ham Revolutionsmanden) sad i sin Lænestol inde i Dagligstuen om Aftenen, og den gamle Mand gjorde hver Gang hans Datter, Fru Bøcher gik forbi Stolen, en lille komplimenterende Bevægelse for "Damen" – ja, det var hine Tider.

Døttrene var altid zirligt, men beskedent klædte, endnu med lidt Crinoline og Alexandrakrøller og broderede for Handlende flittigt og nydeligt, hver ved sit Sybord, naar Husgerningen var endt og gik en Gang om Ugen paa Besøg hos en gift Veninde "hele Dagen". Overtøiet ofte et alt dækkende Slag med Galoscker og Capothe.⁹ Mille er hos Jeannine, hed det. Carl [var] ofte i Studentersangforeningen. Mit Værelse, "Sømkassen" benævnt paa Grund af sin Form, smalt lavt, laa ovenpaa en Slags Kvist – i Begyndelsen yderst tarveligt møbleret, lidt efter lidt completeret med Sofa, Gyngestol, lidt beskedne Billeder paa Væggene og senere, da min Broder Lauritz kom til at bo sammen med mig hos Bøchers, med fælles Soveværelse. Vi boede jo i 3. Sal (jeg 4de) i Tornebuskegade. Fra Dagligstuen kunde vi se over til den gamle Nørre Vold og Gothersgades Mølle, og lige over for i Gaden laa en rigtig gammel

Gæstgivergaard med Køreport ind til Gaardspladsen med Stalde og Vogne.¹⁰ I Kælderen var der en Beværtning, som besøgte meget af “Livvagtskarlene”, som Fru Bøcher kaldte dem.

Et Par Gange om Aaret kom Fruens 2 Brødre om Aftenen, to smaa, ganske ens Mænd, smilende og bifaldende, begge Possementmagere i Løvstræde, faste Indbyggere i det gamle Voldkvarter, som vistnok rummede hele deres Livsindhold, ja, og saa Majorens Broder, Admiral Bøcher¹¹ med Frue og Datter, en fyrig Mand af C[hristian] 8-Typen [jf. udtrykket] “et Folk kan ikke regere sig selv”. Familiens Glanspunkt var deres selskabelige og venlige Forhold til “Fru Sødning”, den berømte Skuespillerindes Hjem. Mig skaffede han [Admiralen] Adgangskort til Orlogsværftet og dets interessante Modelsamling; senere kom ogsaa Carls Svigerfader, Oberst Wittrock, men der var ellers ingen Vaabenraslen i dette Selskab. Tiden gik fortroligt og muntert med Sang, Musik, Passiar og ældre Theater- og Byhistorier.

I “Sømkassen” samlede efterhaanden en Kreds Kamerater, hvoraf en fast Stab trolig holdt sammen i mange Aar, ikke mindst de gamle Skolekamerater: Thomas Meldal, Th. Lund, Krüger, G. Møller, C.A. Hansen, Wandahl. Den sidste var Poet allerede fra Skoletiden. Han arbejdede tungt, dybt, verdensfjernt og mørkt, og en Del af os havde lidt svært ved at vurdere hans Oplæsning af nyt Stof, men det var vist meget bedre, end vi mere spøgefulde Fyre fortjente. Vi fyldte det lille Rum med Tobaksringe fra lange Piber, lavede os Toddy, varm med Rom (fra Bogense), og snakkede løs om alt mellem Himmel og Jord – undtagen Politik, som aldeles laa udenfor Kredens Interesse.

Mor besøgte min Vadsk hjemme i Bogense. Den bekendte brune kasse vandrede trolig (pr. Dampskibet “Vejle”) frem og tilbage, og der var altid noget Mundgodt med det smukke, friske Vadsketøi til Drengene (Lauritz kom jo senere med). Af og til drog vi i Skoven nogle Stykker, Charlottenlund, Dyrehaven, ofte til Fods, undertiden med Kapervogne (Kaffemølle) fra Østerport og ofte vandrede vi paa Voldene og Bastionerne – der var jo frit ud over Kærlighedsstien, Gravene og Glaciet! Bag dette vidstrakte Fæstningsterrain med de store statelige Møller paa Bastionerne, med rig afvexlende Bevoxning, Gravene med Broerne over – Alléerne ud til Forstæderne, laa Byen – Kongens Kjøbenhavn. Mod N. Ø. endda Fæstningen ved Castellet og Langelinie, som dengang kun naaede til Norgesporten og fortsattes i

Gæstgivergården Tre Kroner i Tornebuskegade 4 lå lige over for Thomas Barfoeds logi. Gården blev nedrevet i 1898, men nåede året forinden at blive fotograferet af Fritz Benzen, Københavns Museum.

Strandpromenaden forbi Rosenvænget. Udsigten var ganske fri forbi Kalkbrænderierne helt ud til Taarbækspynten, og mod Øst laa ganske isoleret Trekroner og Lynetten, saa kom Batteriet Sixtus – Refshalen var kun nogle flade Grunde ellers fri Udsigt imod Sverrig (Landskrona) hele Veien. Det hele aabnede sig for ens Blik, naar man havde passeret Toldbodporten. Castellet og Partiet omkring Søerne var endnu ganske “Købke”, og ved Nøisomhedsvej hørte al Bybebyggelse op. Store Strækninger af Strandveiens østre Side var aabne Marker med fri Udsigt.

Selve Portbygningerne Vester-, Nørre- og til Dels Østerport var nedrevne, over Frederiksborggadegabets var lagt en spinkel Jernkonstruktion, ellers kunde man gaa fra Østerport til Rysensten.¹² Det hele Terrain var meget smukt og karakteristisk og om Sommeren beboet af utallige Nattergale. Også Vesterpaa stod de smaa Alléer ud forbi Frihedsstøtten. Frederiksborg Allé begyndte ved “Jernporten” og langs Alléen laa mange Steder ubeboede Marker med Korn og Krat, strækkende sig over mod Gl. Kongevej.

Og hvad laa der saa inden for Voldene? Det var jeg jo som ung Provinssstudent meget nysgerrig efter at lære at kende. Universitetet og Studenterforeningen dannede jo strax Centrér, som daglig besøgte. Jeg skulde jo tage Filosofikum, men det toges jo ikke saa høitideligt og ud over dette Maal havde jeg endnu ikke nogen Livs- eller Studieplan og der var saa meget andet, som skulde ses efter og opleves!

Men for at blive ved Universitetet: størst Indtryk gjorde paa mig Indgangen med Ørnen [med indskriften]: “Coelestem adspicit lucem” og Aulaen, som endnu stod temlig velbevaret efter den færdige Dekoration af Constantin Hansen og Hilker. Rummenes rolige kubiske Form, Væggenes smukt inddelte dekorative Felter saavel i Farveholdning som de udfyldende Fresker. Allerede den Gang følte jeg, at jeg stod over for et Storværk, som krævede Ærbødighed, Respekt for ikke at sige Beundring. Festsalen havde endnu ingen Malerier, men Talerstolens Indskrift synes jeg var ophøiet og ærefrygtvækkende.¹³

Studenterforeningen, som den Gang laa paa Gammelholm, blev jeg aldrig noget virksomt Medlem af, heller ikke følte jeg mig tiltrukken af det førte Studenterliv, ei heller begejstredes jeg af de førende Aander, saa rigtig Foreningsmand – jeg havde nær sagt der saa lidt som andre Steder – blev jeg aldrig. – Paa Universitetet hørte jeg Rasmus Nielsen; han var berømt for sit

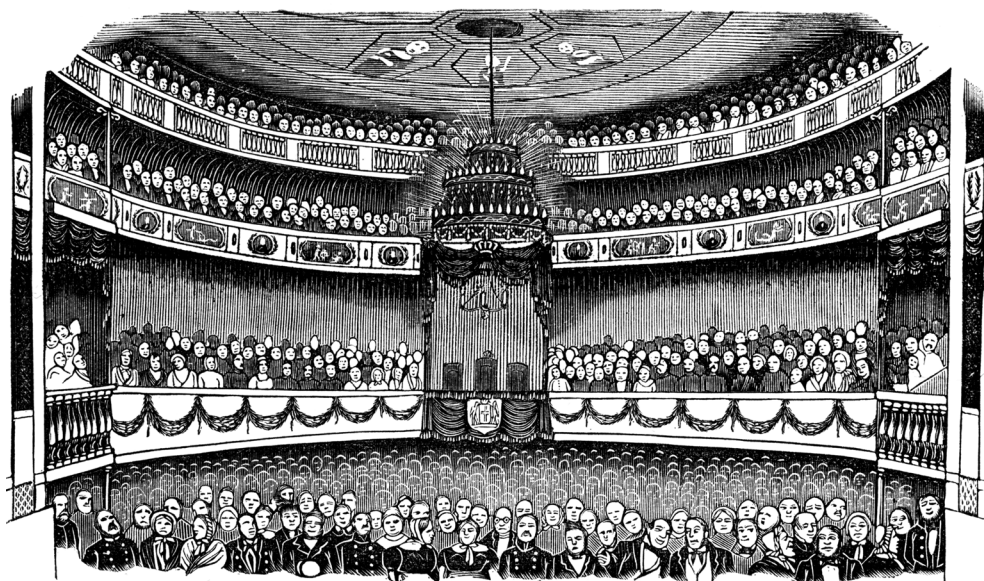

Admiral Mathæus Bartholomæus Bocher. Han virkede særligt i søopmålingens tjeneste og nåede at kortlægge næsten alle danske farvande. I Dansk Biografisk Leksikons 1. udgave fremhæves hans "humane, elskværdige Karakter". Fotografi af Ludvig Grundvig, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

springende aandfulde Foredrag, men jeg syntes ikke, at der var videre Hold i Undervisngen. Heegaard var roligere, mere systematisk, men jeg saa, hørte, iagttog, spurgte mig selv og andre mere, end jeg lærte Pensum systematisk, men jeg fik en anstændig Examen; men hvis jeg havde udviklet mig i mit Rusaar, var det dog neppe meget directe knyttet til min Eksamenslæsning og mine Universitetslærere.

Snarere virkede Hovedstaden som den var den Gang forholdsvis stor i Modsætning til Provindsbyerne, stimulerende. Den rummede jo næsten alt inden for sine vel snævre Grænser af Kunstsamlinger, særlig det kgl. Theater, som jeg i øvrigt besøgte, og særlig den kgl. Malerisamling. Theatret, som jeg blev en meget hyppig Gæst i. Theatret var endnu Intelligensens og den borg-erlige Kulturs faste Centrum. Billetpriserne varierede fra 8 Mark i 1. Parket til 3 Mark og mindre i Balkonen, hvor jeg snart fandt mig hjemme og som sagt var en opmærksom og flittig Gæst – til alle 3 Kunstarter. – jeg kunde ikke se mig mæt eller høre Opera nok; Skuespillet var Heiberg, Hostrup, Hertz og anden Romantik – fremmed Skuespilkunst beherskedes af Schibes Skole. Ipsen [!] og Bjørnson kom ogsaa frem. Desuden var der 2 “Sekund-theatre”: Folketheatret muntre Lystspil og Farcer – og Casino: Folkekome-dier og store franske Dramaer, men der kom jeg kun forholdsvis sjældent. Disse Theatre begyndte Kl. 7, og andre Steder var der i Grunden ikke at gaa hen – kun Sangerindebuler: “Kalkballen”, ”Kisten”, ”Valhalla” og hvad de alle hed; men det var kun Kameratsjov, naar vi af og til slog en lystig Aften af.¹⁴

Jeg gik lige hjem fra det kgl. Theater, spiste mit Smørrebrød og drak min The, og ofte passiarerede jeg saa med Majoren om gamle Theaterdage og hans Minder fra den Tid. Af Operaer gik “Den stumme i Portici”, ... – men den enkelte Figur, der har gjort stærkest Indtryk paa mig i en Opera, tror jeg nok, var Nyrop, som Mazaniello – hans Person, fremtrædende Spil – særlig i Vanvidsscener, var fuldstændig betagende, jeg ser ham endnu, det var aldeles betagende.¹⁵ Desværre mistede han hurtigt de høieste Tenortoner, men ogsaa hans Faust var smuk at se og høre. Jastrau var Tenor af italiensk Til-snit, Christoffersen af dansk. Schram, meget yndet og betydelig baade som Sanger og Skuespiller. Ingen enkelt Sangerinde overstraalede alle andre; det gamle Theater havde en udmærket Akustik og Scenen en passende Størrelse for Skuespil, hvilket i høi Grad kom Stemmeføringen tilgode. Phister var en ypperlig Comiker, fin, intelligent, mangfoldig, altid uhyre perfect. Mester i Faget, vittig og skarp, kunde ogsaa være rørende og godmodig, og han og Fru

Det kgl. Theater ved Gratis-Forestillingen.

Det Kongelige Teaters tilskuerrum fyldt med forventningsfuldt publikum til en gratisforestilling engang mellem 1855 og 1874. I den særlige anledning var der opbygget en kongeloge midt i publikumsrækkerne, for denne loge befandt sig normalt til højre for scenen (set fra denne). Københavns Museum.

Sødring dannede det vidunderligste Par, man kunde tænke sig. Hun faldt altid fuldkommen sammen i Illusionen med den Figur, hun fremstillede, var morsom, elskværdig, intelligent, fuldkommen indtrængt i Rollen og fuldstændig Herre over Situation og Sammenspil. Phisters Frue var ogsaa dygtig, men ikke saa umiddelbart indtagende, ikke saa sød og rar og kær som Fru Sødring. Fru Eckardt var en noget kølig Theaterskønhed, den fine Dame i franske Stykker var vel hendes Glansnummer. Af yngre Skuespillerinder gjorde vist Frk. Schnell mest Lykke, da hun ret tidligt forlod Balletten og gik over i Skuespillet. Hultmann var en uovertruffen Elsker i Lystspillet, elegant og charmerende, skønt han nu ikke mere var helt ung. Wilh. Wiehe var romantisk Ridderfigur med et meget smukt Organ, vi syntes næsten, det var Synd, naar han skulde optræde i almindelige borgerlige Klæder.

Tilskuerpladsen oplystes da i Mellemakten af den gamle Olielampe med mange lange Glas uden Kupler. Den hang oppe under Loftet under Forestillingen, og en Gang var [den] falden ned i Parkettet, underlig nok uden at anrette Ulykker.

Mellemakterne udfyldtes af den nydeligste Musik af Kapellet der i det hele taget lød meget smukt i det gamle Rum. Af og til udfyldtes Forestillingen af en Declamation f. Ex. af Wilh. Wiehe, der declamerede Chr. Winthers Murad, jeg mindes ogsaa, at denne Præstation havde en Konkurrent eller Persifleur andetsteds, som fortolkede en Strofe i Digtet: mig ser du aldrig mere, men Fa'en lyne mig hellere se din Hund, og gjorde stor Lykke.¹⁶ Ogsaa Violinisten Wieniawsky har jeg hørt udfylde en Pause.

“Valdemar” var den første Ballet, jeg saa;¹⁷ aldeles betaget, beundrende V. Price og Gade og var indtaget i Betty Schnell som Astrid. Min første Opera var “Den hvide Dame”.¹⁸

Nede i Parkettet sad Fru Heiberg, som nu var Sceneinstruktrice, med et underligt “sæt” paa Hovedet, hvorunder fremtonede det nu mørkladne, markerede Matroneansigt, overvaagende den yngre Slægts Præstationer. Olaf Poulsen endnu tydeligt præget af sin Phisteropdragelse, klein og vims, og Broderen Emil, som gjorde alle Kiøbenhavns unge – og ældre – Piger fuldkommen øre som Ambrosius.¹⁹ Men man havde i det hele Indtryk af, at det kgl. Theater saavel paa Scenen som paa Tilskuerpladsen var en sluttet Kreds med faste Traditioner gennem Aar – ja Generationer. Imidlertid var der over det hele Aandsliv en vis Aftensol, den store Aandslivsperiode gik paa Hæld. Romantikens Efterblomstring var ved at visne, Landet var lille og ret isoleret, men “Europa” var ved at vise sig og “Lucifer” eller var det “Aurora”, som stak sit Hoved op over Horisonten, Georg Brandes holdt sine bekendte Forelæsninger “Hovedstrømninger”.

Han vakte stort Røre og en egen Forargelse i mange førende Kredse, som sad på Flæsket (det aandelige), og Forargelsen var stærk et virksomt Middel til at vække Ørenlyd. Jeg overværede hans Doctordisputats, hvor efter Hauch hilste ham som sin Efterfølger som Professor i Æstetik, men det gik jo som bekendt ikke saa let. Paludan synes mig ikke at have havt Betydning udenfor sit Katheder.²⁰

Jeg var som sagt en flittig Besøger i den kgl. Malerisamling paa det gamle Christiansborg, ligesom paa Kobberstiksamlingen, hvor jeg lærte C.A. Jensen

at kende, nu en gammel, meget oldingeagtig Mand med sære Ideer. Imidlertid nød jeg godt af hans Samleviden i Sortekunst [grafik, red.], og han viste mig mange Skitsebøger af Lundbye, Marstrand o. a. Af Professor Ussing hørte jeg Forelæsninger over Grækenlands Oldtidsmonumenter (Pausanias Rejse i Grækenland), ligesom jeg erindrer at have hørt Foredrag af Høyen og Julius Lange, men hvorom, husker jeg ikke mere.

Hovedbegivenheden i Kunstens Verden var den aarlige Udstilling paa Charlottenborg, den Gang existerede Udstillingsbygningen ikke. Æresrummet var den gamle Antiksal med alle de tilstødende Lokaler, der til daglig var Skolerum. Her var det særlig Bloch, som brillerede: “er der noget af Bloch?” lød det, og her var saa de store Billeder, saasom “Samsom og Dalila”, “Grev Geert og Niels Ebbesøn”, og hvad de alle var. Billederne til Bedestolen, Genre: Munke, Fiskekoner, Dreng etc. Jerndorf kom frem, Gertner, Portrætmaler Jensen (med Træbenet), C.F. Sørensen og Neumann i Marine-maleri. Skovgaard den ældre og Rump, senere Kyhn, Fru Jerichau – endnu var der Kjærskov, Raadsig, Monies og Schleisner, de sidste temmelig paa re-tour, medens Krøyer, Henningsen og Zarthmann begyndte at stikke Hovedet op, de fik først rigtig Fart, da de havde været i Frankrig og benævnedes Klatmalerne. I Skulpturen Jerichau, og Bissen i Arkitekturen. Tegninger i Ramme, som ingen brød sig om – de gjorde samme Indtryk paa Publikum, som Udstilling af et Partitur til en Opera vilde have gjort. Men der var egentligt hjemligt og hyggeligt i de gamle Sale, og man traf der akkurat det samme tout Copenhague, som man saa i Theatret. Dem traf man derimod ikke i de andre Museer, det var mest Soldater og Tjenestepiger med store Børn, der drev om der i Oldnordisk Museum, Thorvaldsens Museum, Moltkes Samling²¹ o.s.v. –

Byen var ikke alt for pyntelig i gaderne, lidt grisset og fedtet. Først hele Sommeren støvet og Vinteren til Fedtlædersstøvler og Galoscher. Belysningen overalt Gas og ikke megen Butiksudstilling, kun paa Strøget var der 2 Rækker Fliser med et lille Mellemrum, ellers kun 1 Flise langs Rendestenen eller maaske slet ingen, og man holdt overalt strængt paa Fortovsretten. Færdslen bestod af roligt vandrende, promenerende Fodgængere, private Køretøjer, Landauere paa Strøget og Hestedroscher med “Lotte” for, og alle gik i roligt Luntetrav, man gik paa Gaden naar og hvor det passede een. Det mest oplivende i Gadebilledet var, naar der viste sig kongelige Eqvipager, særlig naar 2

røde Liberier viste, at der sad kongelige Personer i Vognen. Man gjorde saa Front, tog Hatten af, bukkede ærbødigt til Køretøjet var passeret, modtagende venlige Genhilsner og Smil. Hverken i Amalie- eller Bredgade var der Tale om Mylder eller Trængsel. Ved de store Fester – Brylluper, Barnedaab (f. Ex. C X' Barnedaab) i Slotskirken var den kgl. Cortege et sandt Pragtsyn med 8 Spand, Forridere, Løbere med Stav og Blomsterbuketter i Huen paa Hovedet.²² Damerne nejede dybt – jo, jo, vi havde Takt og Tone.

Naar Gaderne maatte betegnes som lidt mindre soignerede, er dette et alt for mildt Udtryk for Gaardene og de i disse værende Appartementer, der var over eller rettere under alt tilladeligt i Retning af Griseri og Uhumskhed, det behøver ingen videre Udmaling. Af Sporvogne var der Linien Frederiksberg Runddel – Kongens Nytorv – Østerbro og Linjen Kongens Nytorv gennem Gothersgade – naturligvis med Heste og de gamle Rumlekasser gennem Strøget. Det var alt. Derimod gik vi paa vore Bene. Efterhaanden havde der jo aabnet sig en Omgang for mig i Hovedstaden: Onkel Pouls Hus, først paa Nørregade 20 i Sal lige overfor Folketheatret, der var Onkel Poul, Tante Lise og Sønnen Christian. Onkel, en smuk, statelig, frisk, rask, dygtig Mand, Fars Broder, oprindelig Skibsbygger i Helsingør, dygtig arbejdsom, kyndig og klar, ubetinget loyal og redelig i sin Færd, nu Lloyd Export- og Veritasagent, knyttet særlig til 4. [1., Fjerde] Søforsikringsselskab og meget paa Reiser rundt omkring i Europas Lande, naar der var sket Havari for at paase Assurandørernes Interesser; naar han var hjemme holdende Opsyn med Skibenes Tilstand, som laa i Havnen og hver Dag vendende hjem fra Børsen, hvor han havde sit faste Stade for at kunne træffes af enhver og vendende hjem fra Børsen Kl. 3½ til sin Middag. Han var en høit respekteret Mand af alle, som havde med ham at gjøre, ubestikkelig, og ren, sundttænkende, reel og praktisk i al sin Færd, fin og sirlig i Klædedragt, rigtig en “Stadsmand”. Huset var under hans og Familiens Varetægt ført smukt og godt, rent og pænt, nydeligt og ordentligt, men ikke særlig elegant, men alt hvad de havde, var godt og solidt og uden nogensomhelst Spræl, Pynt eller forløren Gøgl og Væsen. Adfærd, Selskabelighed og Samvær var ægte, gæstfrit og naturligt; hans Kone, Tante Lise, var hans Kusine, Datter af den gamle Apotheker Barfoed i Stege og vistnok ret velsitueret, hendes Mor, Enkefru Barfoed, en gammel statelig Dame, var i Huset, men levede ret tilbagetrukket. Sønnen Christian var en lille tør Fyr uden mindste Ungdommelighed. Forststuderende, hvad han mindst af alt syntes at egne sig til. Han blev senere Forstcandidat, men kom

aldrig i Stilling, og for resten aldrig i nogen anden Stilling; men alligevel var dette gæstfri, velordnede, regelmæssige og velstiterede hjem i mange Aar et stadigt Tilholdssted for Familiens Ungdom, der i de Aar opholdt sig i København. Ungdom baade paa Onkels og Tantes Side, som mødtes her ofte til Familiemiddage om Søndagen, 2 Retter Mad og Dessert med Vin, fornøieligt og hyggeligt med Passiar og Familiesnak. Der kom Thomas Meldal, Christian "Bogense", de kønne Præstedøttre fra Baarse, Pastor Theissen gift med Tante Lines smukke Søster, Osvald Heilmann fra Frederiksværk og ofte flere paarørende; saa gik vi Tur om Eftermiddagen, kom igjen til The og brød op i god, borgerlig Tid. Dette Hus's solide borgerlige Præg, ført i rolige faste Former, holdt sig som et kært Tilholdssted for mig i mange, mange Aar. Først boede de som sagt paa Nørregade, senere i Tordenskjoldsgade, til Slut i Frederiksberg Allé 34, hvor alt, efter Onkels og Tantes Død (nu høit op i Christians 85. Aar), staa urørt til den mindste Tøddel, hans eneste Interesse var hans store Sommerfuglesamling, men han ved dog til Dato god Besked med alt, hvad der foregaar i Familien.

Og saa var der jo Professoren, den højt ansete Chemiker Professor [Christen Thomsen] Barfoed ved Landbohøjskolen. De boede paa Nørrevold 24, lige over for Volden i Nærheden af Teglgaardsbroen. Onkel Christian, Søn af Apotheker Barfoed i Stege, Svoger til Onkel Poul var en rigtig Professor, en rar elskelig Mand med det venligste Smil, af værdige Lader, langskødet Frakke, Silkehalsbind og Fadermordere og undertiden Overfrakken lidt kortere end Inderfrakken og altid med Paraply og Galocher. Rolig, værdig og venlig af Væsen overordentlig anset, og endnu en tro Veileder og Hjælper, det vil sige hans Lærebøger, i tvivlsomme analytiske Spørgsmaal baade her hjemme og i Udlandet. Tante Mathilde, f. Viborg, og Sønnen Christian (Vold) en ung Theolog af lidt lærd Tilsnit med Pult at staa ved, naar han studerede, og Datteren Anna (Vold). Ogsaa her var vi jævnlig Søndagsgæster til Middag og af og til en lille Svingom i Spisestuen med de kønne Frk. Delbanco [?, usikker læsning] og Serenia d'Aquilaruès og mange andre. Der kom ogsaa Svogeren, Kammerherre, Admiral Irminger [Indskud i margenen: Admiral Irminger var en Mand af høj ethisk Standard, en Mand, hvis Takt, Retsindighed og Dygtighed selv ofte i de vanskeligste Forhold aldrig fornægtede sig], han var en fin, værdig Mand, som bevægede sig med lidt langsomme, langstrakte Skridt og førte sig noget hofmandsmæssigt; men af og til kunde dog den gamle Sømand

Admiral Carl Ludvig Christian Irminger er bedst kendt fra en række eventyrlige rejser til Vestindien og senere Afrika, hvor han med held bekæmpede sørøvere og oprør, men han var også en dygtig videnskabsmand med speciale i havstrømme m.v. Han fik tidligt tæt forbindelse til kongehuset og ledsagede i 1866 prinsesse Dagmar på hendes rejse til Rusland. Han var kendt som en djærv og alment agtet embedsmand med stor betydning for den danske marine. Fotografi af Ludvig Grundtvig, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

uforvarende komme frem. Han sad en Aften hos Professorens ved Siden af en ung, pæn Mand, og spørger ham: “Hvad er De nu, min unge Mand?” “Jeg er Præst, Hr. Admiral!” “Det var Fanøens!” kom det sotto voce fra Admiralen. “Prædiker De ogsaa?” – “Ja, Hr. Admiral!” – “Det var Satans” sagde Admiralen stadig sotto voce – og uden at bevæge en Mine. Han havde staaet Frederik VII nær, og jeg ved, han har efterladt Memoirer, som først skulle udgives 50 Aar efter hans (eller Kongens) Død, de er ikke komne endnu, maaske er de ikke alle sotto voce.²³

En Dag, mens jeg læste til Cantussen [Forberedelseseksamen, red.], bad Onkel Christian mig se op, han vilde “føle mig paa Tænderne” for at erfare, om det var rigtigt, at han skulde stille større Fordringer til de unge på Landbohøjskolens Forberedelsesexamen i Chemi, end Professor Jul. Thomsen til os. “Tak Skæbne!” Men det gik nu meget tilfredsstillende for begge Parter, det var de unge Herrer, sagde han, som ikke lagde Energi nok i Arbeidet (Det var én til dig, Osvald!) Saa spurgte han, om Prof. Jul. Thomsen havde udtalt sig og hvorledes om et bestemt Emne? Nej, det havde han ikke, svarede jeg: Jo, hvis han skulde komme ind paa det tilfældigvis under Examinationen, kan Du svare ham, at Besvarelsen vil komme i næste Hefte af “Videnskabernes Tidsskrift i Chemi!”. Ak!, desværre fik jeg ikke Anledning til at komme med denne Salut, men jeg halede dog mit ug i Land, som endogsaa galdt dobbelt, da den praktiske Prøve det Aar af en eller anden Grund maatte bortfalde.

Ogsaa hos Enkefru Majorinde Wesseltoft,²⁴ som boede i Store Kongensgade, kom jeg. Sønnen Premierløjtnant W.²⁵ “min Thomas”, som hun sagde, var forlovet (fra 64, da han laa i Svendborg) med min Kusine Christine Barfoed, en livlig, fornøjelig Person. Hun [Fru W.] havde været gift med afdøde Major W., som, da Prinsen af Nør paa Paradepladsen i Rendsborg opfordrede Dragonregimentet til at gaa over til Oprørene, med sin Eskadron svingede nordpaa og blev hos Danmark, hvis Konge han havde svoret Troskab, og var saa fornuftig at tage Regimentskassen med sig. Thomas W. blev Landkadet-officer, og var med i Krigen 1864 og i Ilden ved Jagel foran Dannevirke og ved Træfningen ved Dybbøl Kirke og var sin Mors Stolthed. Der var flere Døtre, den yngste Emilie, paa Christines Alder, og Huset nydeligt og fornøjeligt. Den gamle Fru W. var en meget zirlig aimabel og gæstfri Dame, Sydslesviger med stærkt Accent – ligesom Kongefamilien, alle de ældre Børn talte samme Sprog,

men de to yngste, Thomas og Emilie, purt Københavnsk. Her kom vi unge ofte til Middage og Baller, og der var altid fornøjeligt og hyggeligt, og Bekendtskabet udvidedes senere til flere af deres Kreds f. Ex. Skibsreder Carl, et stort gæstfrit Hus, ligeledes kom jeg hos Etatsraad Gudenrath, en høiere juridisk Embedsmand, og hos Enkefru Hansen, tidligere Kærsgaard, som med den ugifte Datter Caroline holdt Selvejerkøretøj og førte elegant Hus.

Jeg maa dog endnu omtale nogle Slægtninge paa Mors Side, som jeg traf i disse Aar, og da navnlig Tanterne Caroline og Laura Brinch, hvoraf navnlig Caroline var en særlig elskværdig og sjældent tiltalende Person. De var Døtre af Mors Tante, født Warløw, gift med Snedkermester Brinch²⁶ i Odense, men kom senere til København, hvor Tante Caroline i mange Aar var knyttet til Enkebaronesse Rosenkranz's Person, der var "den røde Barons" Mor og var en sjældent, tiltalende, nydelig Dame med et fint blidt Naturel, roligt, venligt Væsen, behersket, blid og formfuld, hjælpsom og overalt dæmpende og beroligende. Laura var mere den huslige Part i Optræden og Adfærd. De boede i en lille Sidebygning til det Thottske Palais med Indgang fra Bredgade og havde nogle faa Pensionærer. Ved dem lærte jeg ogsaa Tante Grethe at kende, en anden Søster til Mors Mor, en gammel ærværdig Kone i 90'erne, Enke efter afdøde Snedkermester Olesen, som havde drevet en stor og anset Virksomhed i Hovedstaden, men var gaaet i Stykker ved "Alhambras" Fallit, der var endnu Rester af Virksomheden.²⁷ Sønnen Emil var Student, Reserveofficer fra 64 og, tror jeg, var Leder af Forretningen, og et Par gifte Døtre. Tante Grethe var en karakterfuld, myndig, dygtig gammel Dame, endnu i sin høje Alderdom respecteret og overordentlig flittig Strickerske, som indleverede Haandgøringarbejde til forskellige Udstillinger. En af Døttrene var gift Albrethsen i Slægt med Anna A., som jeg kendte fra Bogense og Hjemmet der, hun [Anna] blev senere gift med Fætteren Overretssagfører Albrethsen, og var i mange Aar Mors gode Veninde – yngre naturligvis, men var nær knyttet til hende. Ogsaa i hendes og Mandens Hjem kom jeg, senere blev hun mærkværdig nok ked af ham, og, tror jeg, skilt fra ham, men i mange Aar hørte jeg til Husets Venner.

Landinspektør Rings, som nu boede gl. Kongevej 21 for Enden af Sct. Jørgensø, hørte til mine Forældres gamle Venner og Genboer i Bogense, og ogsaa der var jeg hyppig Gæst og Du Dus? med Fruen og Datteren fra Drengaaarene i det gamle Hjem; jeg mindes altid Dagligstuens smukke Dekoration af mange

udmærkede Kobberstik i gamle Damborgrammer.²⁸ Her kom den gamle højtidelige Onkel, Etatsraad Dr. med. Larsen – en af Kjøbenhavns berømte Læger med Døttre. Den ene høj og smuk, den anden tyk og med en god Stemme, gamle Skuespiller Mantzius og Frue.

Familien Engelstofft fra Rørbæk og Enkefru Trirmansky [?, usikker læsning] og mange andre, ikke at forglemme Rings Søster Oline med et Mundtøi, som jeg aldrig har set eller hørt Mage til. Ogsaa hos Enkefru Neergaard og Datter kom jeg (Kronprinsessegade overfor Kongens Have), særlig musikalsk med udmærket Sang – ja, vel flere endnu, ogsaa faldt der jo af og til nogle Baller af i Kameraternes Familie og af og til en rigtig gammeldags Skovtur med Charabanc og Madkurv og Sværmerier, naar vi kørte hjem langs “det deilige Øresunds mørkeblaa Kyst [tilføjet: Natdunkle blaa]” – Et yndet Udflugtssted var Helsingør, hvor Onkel Magnus, Fars yngste Bror, boede, han var gift med Thora Unmack af den bekendte Tømrerfamilie, og de havde en stor Børneflokk, ligesom Forældrene kunne, rare, gæstfri; Navnlig Thomas Meldal, senere Lauritz og jeg tog derud. De boede i Strandgade og Haven gik i de Tider lige ned til Sundet (før Jernbanen kom til at spærre). Den Gang var der Masser af Seilere i Sundet, saa de formelig kunde spærre Udsigten helt ned til Hven, naar de laa for Modvind og ikke kunde komme Sundet ud.

Han var Skibsbygger og drev Træskibsværftet ude ved Grønnehavn i Compagni med Rohmann, da var der deiligt frit ved Helsingør – fri Udsigt til Kronborg, og vi frydede os, fik af og til en Seiltur i Sundet og gik lange Ture i den over alt skønne Omegn, Teglstrup Hegn med de mange Damme og Søer, som jeg tænker er gamle Lerudgravninger til Mursten til Kronborg, og dets Kassemater. Onkel Magnus var yngste Søn fra Jordløse Præstegaard, han blev antaget som Lærling af Onkel Poul paa Skibsværftet og blev Chef for dette, da Onkel Poul tog til København – Forholdet var snarere sønligt – Aldersforskellen var jo stor – end broderligt, hvad jo nok engang vil give sig Udslag, og Christian, Onkel Pouls Søn, fandt det ogsaa latterligt, at vi kaldte dem Onkel og Tante – han var jo snarere deres jævnaldrende. Vi fandt det morsomt og interessant at færdes paa Værftet med dets friske Spaanelugt og Virksomheden med Skibsbygningen, og Opholdet derude i Kusine- og Fætterflokken og de elskværdige Forældre var hyggeligt og fornøieligt i den herlige Natur og statelige By med de mange Minder fra Sundtoldens Dage – ogsaa i Form af de smukke Consulater og Contorbygninger. En Dag var

Christian den 4.s Knippelsbro blev fornyet i 1816 og den ganske smalle klapbro blev udstyret med fire skulpturer af F.C. Willerup, forestillende de fire hovedvinde. Disse er endnu bevaret på Københavns Museum. Broen ses her fra øst mod den daværende fine bebyggelse på havnefronten med Hages Gård mellem Brogade og Lille Torvegade og Halberstads Dampmølle til højre. I baggrunden ses Christianskirken. Bro afløstes i 1869 af en tosporet jernbro, udfærdiget på Burmeister og Wain. Fotografi ca. 1865, Københavns Museum.

vi nede i Kassematterne – Holger Danske var der ikke, der laa lidt Tobak og flød paa Bordet – maaske var han ude i et nødvendigt Ærinde.²⁹

Christianshavn var den Gang et Slags Terra incognita [ukendt land, red.] – naturligvis havde jeg været derovre. Den Gang stod Chr. 4's gamle Træbro med de rødmalede Træfigurer og Broklapperne endnu, men det var elles ikke et Sted, man kom for sin Fornøjelse, ikke en Gang Frelserens Kirke har jeg besøgt, hverken indeni eller oppe paa Spiret før mange Aar efter sammen

med Professor Hans J. Holm og det øvrige Amager var ganske ukendt til Trods for “En Søndag paa Amager”, men København var, som jeg har sagt, meget begrændset.³⁰ Skulde vi uden for Byen, drog vi altid nordpaa, maaske højst regnet en enkelt Gang til Roeskilde og mærkværdigt nok en Gang ad den lange Allé til Ledreborg.

Naa, saa fik jeg altsaa Philosophikum, og som Belønning fik jeg Lov til at deltage i Studentertoget til Christiania.³¹ Jo, det var en Oplevelse vel nærmest en Rus i forskellige Stadier. Vi skulde til Lund og holde Fest med Studenterne. Jeg kom til at bo i et meget fint Hus med høist elegant Sengeudstyr, Silketæpper og Silkydner, og da jeg vaagnede om Morgenen, opdagede jeg, at jeg laa med en lille Silkepude midt paa Maven oppe oven paa Tæppet - jo, vi havde moret os godt om Aftenen. Hostrup var Topfigur og Sangforeningen lededes af Kammermusiken, dvs. Kammermusicus Hansen ... .. [?, to manglende ord] ved Fr. 7 og maaske særlig Grevinde Danners Hof. (Se Holtens Erin- dringer).³²

Turen gik til Göteborg, hvor vi sang for Carl XV, og på Skib til Christiania, hvor Modtagelsen var storartet. Alle druknede i Blomster, og Borgernes Gæstfrihed var overstrømmende, ja de vaade Varer kom nu ikke alle sammen uden paa. Der var Køretur over Krogskoven [Krokskogen] til Tyrifjorden og Drammen og Bal hele den lyse Sommernat paa Akershus og hjemtur over Arvika – nej, et andet Navn. – ad en nyanlagt Kørselsvej, som endte nede ved Karlsstad ved Venern. Vi kom ogsaa om ad Trolldhättan og endte i København paa en eller anden Maade, henrykte og glade, men vel nok lidt trætte – og saa hjem til Bogense at holde Sommerferie.

Ja, disse Ferier staar for mig i et Lys af Fred og Lykke, hjemlig Hygge og uskyldig Glæde, som ingen anden. Det gamle Hjems velsignede Renhed ude og inde, i Sjæl og Sind var vidunderlig. Vi var hjemme hos Mor og Far og Lauritz – blot det at gaa i Stuerne, Haven og Gaarden var Lykke og Fred. Det var ikke Halløi og evigt Sjøv med Fester og evig Uro, som den velsignede Følelse af at være hjemme, som var aldeles ... [?, ulæseligt ord]. Og saa Besøgene af Slægt og Venner. Familien og Kameraterne Th. Meldal, Theodor Lund, G. Møller og Krüger, Spadsereturene, en Køretur i den lille Vogn med “den lyse”, Badningen i den friske Strand, Besøg hos Familierne i Omegnen, af og til et Skovbal i Fredsskoven,³³ Sommerballerne paa Gaardene i Omegnen, alt indhyllet i en lykkelig, sorgfri Atmosfære uden Bekymringer, og Sorger for

Dagen i Morgen. Den yndige Have, Mors Eden, Fredsskoven liggende ganske nær, Besøg paa Christianslund, Kurtisiren og Flaneren, planløst Driveri og en Omsorg for En, som fjernede enhver Bekymring.³⁴

Ogsaa andre Familier havde deres Sønner med Kamerater hjemme, saasom Præsten, Pastor Lassen, hvis Søn Niels senere blev Justitiarius i Højesteret, og unge Damer var der alle Vegne. Af og til større Skovture til Langesø, Hindsgavl, Einsidelsborg og Æventyrøen Æbelø, hvortil vi har gjort mange Ture. Den Gang var disse ret besværlige, man maatte leie en Jagt eller større Baade, være velforsynede med Fetallie. Veiret var lunefuldt, passerede Vinden den ene Vei, var det contrairt den anden. Søsysten kunde kræve sine Ofre, og Damerne, navnlig de ældre, var ikke nemme at tumle og de mærkeligste Ting blev glemte derovre, forlorne Tænder forsvandt i Søens Dyb under Søsystens Kvaler, Paraplyer og Parasoller blæste over Bord eller glemtes; men bagefter glemtes alt Besvær, og Turen stod som en Æventyrtur – kan Du huske – og kan Du huske – ja, jeg har altid senere misundt Enhver, som jeg hørte havde været paa Æbelø og syntes at han havde gjort Indgreb i mine private Rettigheder og hellige Enemærker.

Turene til Svendborg og Faaborg spillede en stor Rolle. Onkel Christians store gæstfri Hus med alle Fætrene og Kusinerne var fuldt af Liv og Lystighed og blev af stor Betydning for mig i Fremtiden, da jeg der fandt hende, som til nu skulde blive min Livsledsagerinde, Svendborgegnen aabnede al sin Skønhed for os under de fornøieligste, muntreste Forhold, og det idylliske Faaborg med Chr. Vedels Hjem genopvakte Minderne fra Mors og Fars Ungdom.

Men alle Ferier faar jo Ende, og hvad saa? Oprindeligt havde det naturligvis været mine Forældres Mening, at jeg skulle have fulgt Familietraditionen og studeret Theologi, og jeg lærte ogsaa Hebraisk i VII Klasse, men det kom jeg snart paa det rene med, at jeg ikke vilde. Noget bestemt Studium eller andet Livsformaal havde jeg egentlig ikke, og som en Slags Udvej besluttede jeg mig da at studere romanske Sprog med Fransk som Hovedfag og tage Magisterconference heri, naar Tiden kom. Jeg begyndte Studiet, fik til Sproglærer den daværende franske Præst K[r]eyenbühl³⁵ ved den reformerte Kirke og hørte Forelæsninger hos Prof. Bjerring paa Universitetet, men jeg forandrede ellers ikke synderligt hele min glade ungdommelige Studenterlevevis, og Kameraternes muntre Flok tog snarere til end af, og Sammenkomsterne paa “Sømkassen” fortsattes som før. Juleferien gik glad og lystig med Baller og Skøiteløben paa

de vidtstrakte Strandbredder ved Bogense og det næste Semester ligesaa. Nu var jeg jo gammel Kjøbenhavnner og dyrkede Kjøbenhavnnerlivet mere rutineret end før; men med Studiet havde det ingen rigtig Art, jeg havde ogsaa faaet en Studiekammerat, den senere bekendte Sproglærer Barrüel, men jeg syntes ikke rigtig, jeg kunde hamle op med ham i faglig Interesse og Dygtighed. Der opstod Tvivl hos mig, om jeg havde grebet rigtigt, jeg syntes ikke rigtigt, Studiet fyldte mig helt, og Udsigten til at blive Lærer og muligvis litterair Virksomhed lokkede mig ikke, men nogen bestemt Virksomhed stod ikke for mig, som det eneste saliggørende – Architect nei, Jurist afgjort ikke og saa fremdeles. En Prøve paa hvad Fremtiden skulde bringe, fik jeg. En Mand, der ledede Velgjørenhedsskolen, cand. theol. Jacobsen, kom en Dag op til mig og fortalte, at han havde 3 flinke elever, Realister, som vilde have Artium til Sommer, skulde jeg lære Fransk, de havde aldrig lært et Muk der af, og vi var midt i Efteraaret. “Det er umuligt!” svarede jeg. “Prøv!” sagde han, det er flinke Folk, – og jeg tog fat; det var den senere Justits- og Trafikminister Høgsbro, Søn af den gamle Folketingsmand, Paulsen, som senere blev Overlæge paa Sundby Hospital og den 3. Hornemann, som jeg ikke ved, hvad blev. De kom saa op til mig om Morgenen, nogle Gange om Ugen, og det var ikke altid jeg var oppe. “Løb over paa Volden i 20 Minutter!” raabte jeg og kom saa. Ja, mærkværdig lykkedes det ved Examen paa Universitet næste Sommer, i 9 Maaneder i alt, bestod de særdeles flinkt med mg, mg og godt, jeg tror, det forbausede næsten mig mere end dem. Mange Aar efter traf Lauritz en Gang Trafikminister Høgsbro i Bogense til en Jernbanefest [?, usikker læsning]; han spurgte da Lauritz, om han kendte noget til en Th. B., som en Gang havde læst Fransk med ham, og hvad han da var blevet til? Jo, det gjorde Lauritz da, det var hans Broder, og han var Læge. “Ja,” sagde Ministeren, “det var en farlig Karl, sikke han kunde skælde ud, og en Bog i Hovedet var heldigvis ikke saa sjældent, men dygtig det var han.” Trods denne heldige Prøve paa mine Evner som Lærer lurede der stadig en vis Utilfredshed med Beskæftigelsen;

Jeg syntes, jeg skulde komme Menneskene nærmere paa Livet, og jeg begyndte at tænke paa, at dette dog vist bedst kunde naas i Lægevirksomheden. Flere af mine gamle Klassekamerater var allerede i fuld Gang i Faget, og endelig en Dag, jeg husker det grant – det var ét Hundredeaaret dagen d... [uudfyldt dato] November 1870 for Thorvaldsens Fødsel, tog jeg den faste Beslutning at vilde studere Medicin og blive Læge. Jeg mindes tydeligt det skønne Syn foran Museet om Aftenen, alle Portene opslaaede og det Indre

oplyst – Hans Christus direkte ...værende [?, delvis ulæseligt ord] velsignende over Graven, jeg tog det som en Indvielse til det nye Afsnit i mit Liv.

Næste Dag gik jeg ud til min gamle Ven og Klassekamerat C.A. Hansen, som havde taget Cantussen om Sommeren og bad laane mig sin Kemi og Zoologi. “Hvad vil du med dem?”, spurgte han. “Tage Cantussen til Sommer!”, svarede jeg. Himmelfalden svarede han “Det kan Du ikke naa!”, “Jo, jeg vill!”, svarede jeg, og efter nogen Snak drog jeg hjem med Bøgerne og satte mig til at læse i Kemien. Jeg læste og læste, men snart stod alt i et Virvar for mig, Kameraterne bankede paa Døren, men jeg lukkede ikke op. “Jeg snakkede atter med Carl A., og Enden paa Visen blev, at jeg tog en Manudukteur i Kemi, for at faa en Slagplan lagt. Men det var ikke let. Det var længe siden, jeg havde været rigtig flittig og energisk. Som Dreng – 10-12 Aar gl. – havde jeg været en flittig og dygtig Dreng hjemme i Bogense, hvor vi havde haft Huslærer, som med Omhu havde forberedt mig til Latinskolen i Odense. Jeg var egentlig forberedt til 4de studerende Klasse, men da jeg havde været syg en Tid, blev det bestemt, at jeg skulde optages i 3die, og det medførte, at jeg uden synderlig Anstrengelse kunde hævde en pæn Plads i Klassen, og kom af Vane med energisk Arbeide og efterhaanden gled ind i en lettere Arbeidsmethode, som jeg egentlig ikke kom ud af i hele Skoletiden. Jeg fik min Studenterexamen med 1. Karakter, og drog som sagt til Kjøbenhavn, hvor jeg som man har set ogsaa tog Livet temmelig let, og nu stod jeg ligeoverfor et Krav om den yderste Anspændelse af mine Evner og Arbeidsevne, men nu vilde jeg, jeg vilde vise mine Forældre, hvad jeg vilde og kunde – ja, og endnu En som jeg havde betroet mig til i Sommerferien – og jeg gik paa med krum Hals.

Lidt efter lidt kom der Gang i Tingene, og jeg mærkede, at det gik, saa jeg efterhaanden kunde naa op paa Samarbeide med et Hold, som ogsaa skulde op om Sommeren. Jeg var hjemme i Julen en kort Ferie og vendte tilbage til København og klemte paa. Fader vilde over til København i Paasken, hvor jo Alt er lukket og utilgængeligt; men jeg besluttede at vise ham, at nu kunde jeg gøre Vei. – Jeg gik ind paa Thorvaldsens Museum og fik efter nogen Parlamenteren med Custoden, Wilkens,³⁶ Thorvaldsens gamle Tjener Lov at vise Fader Museet ganske alene. Det samme gentog sig næste Dag, hvor jeg havde skaffet extra Adgang til den kongelige Malerisamling og endnu til zoologisk Museum i Krystalgade, hvor Prof. Stenstrup viste om til Faders store Glæde, da Stenstrup ved Afskeden fortalte ham, at det havde været ham kjært at vise

Kommunehospitalet blev indviet i 1863, og lå da ved den endnu landlige Farimagsvej. Fotograf fra ca. 1865, Københavns Bymuseum.

hans flinke søn denne Velvilie. Jeg havde nemlig med Iver deltaget i Stenstrups Cursus i Zoologi i Studiesamlingen og erhvervet mig hans Interesse og Velvilie og vovet at udbede mig denne Gunst, uden at det kunde falde mig ind, at Professoren selv vilde føre os om. Men som sagt, jeg tror, jeg forskaffede Faderen en glad Paaske, og det var jo Hensigten.³⁷

Jeg naaede ogsaa mit Maal: Cantussen med Udmærkelse om Sommeren, og kunde nu drage hjem paa Sommerferie, "stolt med opreist Pande". Botanicum tog jeg om Efteraaret fra den gamle botaniske Have bag Charlottenborg. Morbærrene var fristende, men forrædderiske. Saa begyndte det egentlige medicinske Studium. Jeg meldte mig som Volonteur paa Kommunehospitalet. Dette havde kun været i fuld Brug faa Aar. Det laa, hvor det ligger endnu,

men ikke i Farimagsgaden, men ved Farimagsvejen, en aaben Landevej med store aabne Strækninger og Tømmerpladser.

Man gik ad Frederiksborggadebroen over Voldgraven, og ad forskellige Stier over Glaciet til Hospitalet. Det var, da de rev Voldene ned, et stort Arbejde, hvis Tab for hele Byens Fysiognomi var langt lettere at faa Øie paa end de mulige Fordele. Skulde man slutte fra det i Tredserne fuldførte Gammelholms Omdannelse, var der ikke meget at vente sig. End rædsommere og mere aandsfattigt skulde man lede efter, men jeg tror egentlig ikke, den almindelige Befolkning følte det, det var vist rigtigt pænt, omtrent paa Høide med, hvad Skønhedsaand og i det hele Bykultur krævede. Men inden Volden blev revet ned, havde vi dog spadseret dér adskillige Gange Storebededags-aften og hørt Klokkerne ringe (se Hunæus' Billede), før vi gik hjem og spiste "varme Hveder". Det var som første Indvielse i den Verden, som i Fremtiden skulde blive vort Virkefelt: Patienterne og vi mødte i enhver Henseende fuldstændig uforberedte, baade i praktisk og theoretisk Henseende. Vort væsentligste Udstyr bestod af en aflagt, fedtet Hospitalsjakke og, hvad der var det vigtigste, en Forbindingstaske forsynet med en Saks, Pincet, Joed [jod] og nogle Smaating, som vi naturligvis paraderede med saa synligt som muligt, ligesom vi ogsaa nød Tiltale "Hr. Doktor" som lød til os fra Hospitalets Betjening. Denne bestod den Gang af "Stuekoner" og deres Medhjælpere. Konerne, Kvinder af den jævne Befolkning, udelukkende med praktisk Uddannelse, i brunternede Kjoler, Forklæder og i Reglen Kappe.

Vi begyndte paa ... [?, ulæseligt ord] den chirurgiske Afdeling som lededes af Overkirurg Holmer med Reservelæge Philipsen, den senere Ophthamolog, med Assistanse af de faste Candidater. Den nye Verden med tilhørende Operation og dagligt Tilsyn og Forbinding af Patienterne gjorde et stærkt Indtryk paa de unge, friske Mennesker, og det varede naturligvis nogen Tid inden man overhovedet fandt sig til rette i de fuldstændig nye Forhold, og jeg maa sige, at der fra den lægelig Side af Ledelsen gjordes meget lidt for at bringe lidt System i Volontairernes Undervisning; der syntes intet System at være i denne, enhver maatte selv se at finde sig tilrette og finde sin Plads og sit Virkefeldt. Ikke Spor af veiledende Kursus eller systematisk Undervisning, Anvisning af Haandgreb eller Metoder, men efterhaanden mærkede man jo nok, at der herskede en vis Tradition, som lidt efter lidt meddelte sig ogsaa til os. Det var i Antiseptikens første, allerførste Aar. Holmer og Saxtorf havde været blandt i første europæiske Læger, som havde forstaaet dens Betydning

og personligt besøgt Lister og set, hvad han havde grundlagt; men som sagt, det var i sin første høist ufuldkomne Skikkelse. Karbolen var Hovedmidlet, anvendt i Spray og Forbindinger, men Grundlaget for hele den nyere Kirurgi – Aseptiken, med ét Ord Neglebørster og den grønne Sæbe og Kogningens Evangelium var endnu ikke forstaaet og forkyndt. Ved Operationer var den gamle Instrumentmager Olsen Haandlanger, Madam Rasmussen prima ballerina, og det kunde ikke undgaaes, at Methoden ofte svigtede, og man i sin Nød og Tvivl og Skuffelse gik over til den gamle Grødbehandling.

Som sagt, vi fandt os efterhaanden tilrette og blev hjemme i Hospitalsverdenen og dens ejendommelige Levevis, og efter et Aarstids Forløb havde man alligevel samlet sig en vis Opfattelse af Lægevirksomheden, et Grundlag, paa hvilket den hvilede og udøvede, og som jeg alligevel tror, havde sin store Betydning, kom ind i vor Bevidsthed, i Blodet paa os, saa tidligt, som muligt, mens vi var unge og upaavirkede af andre Grundopfattelser af Livets hele Formaal og Gerning. Samtidig hermed begyndte jo det theoretiske Studium af de store grundlæggende Fag: Anatomi, hvortil knyttedes Dissection, som den Gang var et stort Fag, Fysiologi, rent theoretisk uden praktisk Laboratoriumsarbejde, og Farmakologi, ligeledes rent theoretisk, og af mindre Omfang. Denne Undervisning foregik paa chirurgisk Akademi i Bredgade, og senere kom den kliniske Undervisning paa Frederiks Hospital.

Prof. Schmidt, vor Lærer i Anatomi, var baade elsket og æret af Studenterne. Hans Forelæsninger var tydelige, klare og velformede og velholdte. Han ledsagede dem med gode Tegninger med kulørt Kridt paa den store Tavle og af og til med anatomiske Præparater – men hvad vilde et virkeligt Sæt store papmaché anatomiske Figurer til at skille ad og sætte sammen, kort sagt, det hvad man nu om Stunder kunne hitte [?, usikker læsning], ikke have været. Panums Fysiologie var “ein gelehrter Mann”, forhen Kielerprofessor, hvis man ikke i Forveien nogenlunde vidste, hvad han vilde sige, fik man ikke stort ud af hans Forelæsninger, de var noget forvirrede og fulde af Feilsnak, men som sagt, havde man læst Pensumet igiennem i hans Erindringer i Forveien, kunde man nok have Udbytte deraf. De holdtes i et fuldstændigt bart Klasseværelse og saa vidt jeg erindrer uden nogensomhelst Demonstrationer eller Laboratoriumsværelse.

Farmakologien foredroges af Warncke; man laante en flittig Kamerats Collegiehæfte, læste det, og dermed er alt sagt. Dissektionen foregik paa Dissektionsstuen under meget lidt tiltalende Former, jeg tror ikke, det var

nødvendigt at vedligeholde saa macabre Forhold, som der herskede, men Faget interesserede mig, og jeg tror, jeg var ganske dygtig deri. Disse 4 store Fag affødte nogle Aar efter 4 blanke lauder [førstekarakterer, red.], og det var netop hvad jeg havde ønsket mig. Under hele Studiet havde jeg altid deltaget i alle Eksaminationer, hvad jeg i høj Grad havde Glæde og Fordel af, og som kom mig til god Hjælp ved senere Examinationer, hvor jeg følte mig sikker og rolig overfor Examinatorerne, som alle kendte mig og mine Kundskaber.

Andreas Herman Hunæus' berømte billede "På Københavns Vold Aftenen før Store Bededag" fra 1862 viser hvor søgt voldene kunne være som rekreative arealer få år før fæstningen blev nedlagt i 1870. Billedet er henlagt til Østervold ved Stokhusgade, som først blev sløffet ved anlægget af Boulevardbanen i 1913-14. Kunstneren har taget sig en del friheder i gengivelsen af motivet, således er den dobbeltrække af lindetræer, der stod på volden vist som fritstående træer nærmest bysiden.
© Statens Museum for Kunst.

Thomas Herløv Barfoed • "Mine Kjøbenhavnserdage"

Medens Volontairtiden fortsattes og fuldendtes gennem de forskellige Afdelinger paa Kommunehospitalet nærmest som Skrivertjeneste ved Stuegangen, gik jeg over til det theoretiske Studium af de mægtige Fag Chirurgi og indre Medicin, der stadig støttedes af klinisk Undervisning, Forelæsninger, Praktikantklinikken,³⁸ Examinatorier, hovedsagelig paa Frederiks Hospital, enkelte paa Kommunehospitalet, Holmer, Trier, Gædecken, og hvad der særlig interesserede mig Ophthamologi hos Edm. Hansen (Grut) – pathologisk Anatomi hos senere Veterinairfysikus B. Bang, Operations-øvelse hos Plum, hvor jeg var flink; men som jeg ved et Uheld skuffede lidt ved Examen, Fødselsvidenskab hos Stadfeldt, Retsmedicin hos Gædecken og vel mere endnu, hvilket alt sammen resulterede i, at jeg i Januar 1876 absolverede Embedsexamen med en meget smuk 1. Karakter (193 Points).

Disse sidste Aar havde vi kun været et mindre Hold, 14-16 Stykker, hvilket var meget behageligt ved mange faglige Øvelser. Min nærmeste Studiefælle, særlig i de sidste Aar, havde været G. Schirbæk, en noget ældre Mand, oprindelig Gartner, som derefter var bleven Student og havde studeret Medicin. Han var gift, og da han antoges at holde en lille Kone og “maaske” Børn skjult et eller andet Sted i Byens Udkant, var han ikke rigtig efter den almindelige Studentsmag, lidt misliebig, men ellers en rolig, velbegavet, solid Arbejder i Faget, som jeg kom godt ud af det med, som Studiefælle og i dagligt Samvær, men ellers ikke havde nogensomhelst Omgang med. Hans Familieforhold berørtes aldrig mellem os; han kom op til mig, og vi gennemgik vore Pensa sammen, sikrede os Forstaaelsen deraf og Tilegnelse deraf, og så gik han igen. Vi saas naturligvis dagligt, men vort Samliv strakte sig ikke videre. [Indskud:] (Han blev senere Landfysicus paa Island). Han var oppe Dagen efter mig, og fik 194 Point. Jeg havde ved Studiet indvundet 1 Aar og var saaledes i det hele kun ½ Aar bag efter mine oprindelige Kamerater fra min Klasse i Skolen. (Arctander, C. A. Hansen, Krarup, Langkilde, Møller og andre).

Saaledes gik altså Studiet i Hovedlinierne, jævnt og støt, uden Huller, hvad jeg anser for meget meget væsentligt, saa der var en god Sammenhæng i den enkelte Disciplin og i de forskellige Discipliners indbyrdes Forhold. Min Manudukteur i Anatomi var den bekendte Knud Valløe, i sine unge Dage en fremtrædende Studenterforeningsfigur, Forfatter til Emtejægerne. Han blev prosector anatomice, men fik, saa vidt jeg ved, aldrig “2den Deel”, men var som sagt hovedsagelig Manuduktøren i Anatomi saa at sige for alle

medicinske Studenter og en god Indterper. En Søn af ham blev Amtmand i Veile. Paa Dissectionsdagen til Examen hvortil man paa den kolde Vinterdag medbragte Stearinlys, Frokost osv. og blev lukket inde – separat – i et Eneværelse til man afgav sit Præparat, blev jeg anbragt i Professor Schmidts Arbeidsværelse paa Akademiet, hvor Professoren saa arbejdede ved et andet Vindue. Han sad og betragtede et Kranie og siger pludselig til mig: “Ved De, hvis Kranie, det er?”. “Nej!”, “Det er Dronning Berengareas, Valdemar Seiers 2. Dronning!”³⁹ og se, hvor smukt det er,” og han paaviste Hovedlinierne, den romanske Type. Jeg sled jo i det i lange Timer, og hen på Eftermiddagen sagde Professoren til mig: “Naar er De nu snart færdig?”. “Nei, ikke endnu”, svarede jeg. Noget senere gentog han Spørgsmaalet, “Ja”, sagde jeg “nu er det bedst, jeg holder op!, da havde jeg revet nogle fine Nervetraade over. Da jeg forlod Akademiet, traf jeg Onkel Poul og tror jeg, Captain C. Schmiegelow, som havde været ude at speide efter mig. “Ja, kom du ned med mig”, sagde han; “det er bedst, Du bliver ordentlig fodret af”, og saa gik vi hjem i Tordenskjoldsgade og fik et ordenligt Foder. Onkel Poul og Cpt. Schmiegelov arbejdede sammen i Assurancevæsenet, og jeg har ofte truffet Captain Schmiegelow og Frue i Onkels Hjem. Fruen var en meget særpræget, munter Dame med mørke, spillende Øjne, fulde af Historier, som hun fortalte med meget Lune og stor Humor. “Kom min Barfoed!”, sagde hun, “saa skal jeg fortælle Historier; men jeg maa have et Lommetørklæde for Ansigtet, ellers gaar det ikke an!” Captain Schmiegelow og Onkel Poul var en Dag oppe hos Schmiegelows Skræder, hvor Captain Schmiegelow bestilte sig et nyt Sæt Tøj. “Saadan et tror jeg ogsaa jeg vil have mig, sagde Onkel “Nei”, sagde Skræderen, “det gaar ikke, Captainen er en Verdensmand, vi maa finde noget andet til Dem.” Han var af en anden Type, maaske lidt mindre fin, men mere adstadig og værdig.

Captain Schmiegelow's havde flere Børn, deriblandt Sønnen Ernst, Hvidkaalshovedet, som hans Mor kaldte ham, den nuværende Professor, som blev en bekendt Ørelæge. Da var der i København kun den berømte Dr. Meyer, “de adenoide Vegetationer”s Opdager, og da senere Schmiegelow begyndte sin Klinik for Øresygdomme, rystede de lærde Herrer paa Hovedet.

Øresygdomme var ikke anerkendt som rigtigt Speciale, det var noget som man vist helst maatte lade passe sig selv. Ophthamologien repræsenteredes af Professor Edm. Hansen Grut og Christensen, hvoraf navnlig den første nød stort Ry, ogsaa ved udenlandske Congresser, en elegant Mand af noget engelsk Tilsnit; Jeg var hans ivrige Elev, baade som ældre Student og

Ørelægen Wilhelm Meyer blev tre år efter sin død i 1895 hædret med en bronzebuste af den finske billedhugger W. Runeberg. Busten modtager en palmegren af Hygæa, der er udført af V. Bissen. Monumentet blev opstillet ved indkørslen til den nyanlagte Strandboulevard fra syd, men blev senere flyttet til Amorparken ved Juliane Maries Vej, hvor den endnu står, ganske upåagtet af de fleste. Københavns Museum.

som Candidat og følte mig dybt beæret, da han en Gang ved Diktat af en Journal nævnte mit Navn ved siden af sit eget som Jagttager af de interessante Tilfælde: “Vil De skrive Barfoed, Hansen!” Jeg saa spørgende paa ham – “ja, som jeg siger!” Det var uhørt, at saadan en ung Fyr blev nævnt i samme Aandedræt som hans eget.

Chirurgien bares væsentligst af Saxtorff og Holmer, ikke alene for Hovedstadens Vedkommende, men for hele Landet, thi Provinsen var endnu ikke kommen med ud over det daglige Behov, alt andet maatte henvises til København. Enkelte havde forsøgt private Kliniker, uden videre Held, kun Howitz havde begyndt at vinde Navn som Gynækolog, en Branche som efter en betydelig Opløstning nu er gledet over i den almindelige Chirurgi. I indre Medicin, var C. With og lidt senere Reisz de førende Navne. With var nemlig med sin klare Forstand og Omtanke, ret rolige, faderlige og elskværdige Væsen baade meget respekteret og afholdt. Han kunde være lidt distrahit og uforbeholden i sine Ytringer om Sygdommens Natur og Forløb, glemmende, at Patienten ogsaa forstod Dansk, men han maatte da berolige vedkommende med, at det jo “muligvis” gjaldt en helt anden, alt sammen meget godmodigt og faderligt. Han havde indlagt sig stor Fortjeneste ved sin nye Betragtning af og Behandling af Blindtarmsbetændelse med Faste, Obstipation og Opium og forvandlet mangan truende alm. “Peri... [?, ulæseligt ord]” til en mere begrænset, aldeles tilgængelig god chirurgisk Behandling, hvor Forløbet ikke var gaaet helt glat, denne Behandling og Indførelsen af Salicyl ved Gigtfeber var store Fremskridt.

Reisz var mere skarp og sarkastisk, først som Lærer i alm. indre Medicin, senere som Overlæge ved Afd. B paa Frederiks Hospital. Senere blev han mere mild, venlig, godmodig, bon père, over for Studenterne ogsaa ved Examen. Saxtorff var i Almindelighed rolig, medgørlig, men hans Væsen dækkede vist over et oprindeligt mere kolerisk Indre, der i Tidens Løb flere Gange gav sig tydelige Udslag overfor de Unge. Han red jævnlig sin Tur ad Langelinie à la Palmerstone ikke i Sportsridedragt.⁴⁰ Sportsdragt var i det hele ukendte i København, og Damerne var “dameklædte” ikke i nogen Slags Sports- eller udpræget Spadseredragt.

I de forskellige Forelæsningsfag mærkede man egentlig overalt det store ubekendt X, der overalt spillede ind, men som endnu ikke var fuldtbaarent, endsige døbt: Bakteriologien, som jo snart skulde faa en saa uhyre Betydning for Forstaelsen af Sygdommens Natur og Behandling; et Område, hvor

Kirurgen Valdemar Holmers buste af Theobald Stein er endnu opstillet i en af det gamle Kommunehospitals gårde. den blev afsløret i 1885. Fotografi 2017, BWD.

Forskellen paa da og nu var uhyre. Hele den moderne Hygiejne laa i Svøbet, de smitsomme Sygdommes Forstaaelse og Forebyggelse var hyllet i Mørke, og man greb i Blinde paa store Omraader, hvor nu alt ligger klart belyst. Paa det sexuelle Omraade var Engelsted og Rudolf Berg Hovedmændene – men hvilken Forskel i Opfattelsen af disse Forhold, da og nu – Syphilis og Gonorrhø var uartig Ord, som ikke nævnes i ordentligt Selskab, endsige Dameselskab,

ja, utallige Emner, som nu er Genstand for indbyrdes Conversation mellem Kønnene baade under 4 og flere Øjne, var tabu.

Som en Nyhed i Chirurgien maa jeg omtale Massagen (ældgammel i Asien). Jeg husker Plum fortælle om en Danserinde, han havde behandlet for en Knælidelse, vel sagtens med Bandager og Ro; efter nogen Tids Forløb var hun kommen op til ham og slaaget Piroutter og staaet paa Tærne – ja hvad skal man ikke opleve, mine Herrer, det var Massagen, der havde giort Vidundere.

Sommeren 1874 aftjente jeg min Værnepligt som Underlæge i Leiren ved Hald.⁴¹ Efter nogle faa Dages Undervisning i militær Anstand, overførtes Holdet med 15. Bataillon paa Fregatten “Sjælland” (mit eneste Orlogstogt) til Aarhus, hvorfra vi med Bataillonon marcherede til Leiren. Her ansattes jeg med en Collega ved 12. Bataillon (Læssøes) og deltog i Feltøvelserne, til jeg senere ansattes ved Leirlazarettet – en Feltleir i Skoven ved Hald. Det var en morsom fornøjelig Tid, som ikke i mindste Maade overanstrengte mig. Mor forsynede os med deilig Mad i den bekendte brune Kasse, og en tro jydsk Bondekarl var vor gode Oppasser. Vi havde corporalsrang og Kvarter. Den skønne Egn blev giennemtravet paa Kryds og Tværs, vi holdt cantonnementsøvelser og uddannede Sygepleiere og nød Friluftslivet i fulde Drag; et Par vældige Tordenveir gjorde en Del Ravage, væltede Telte, gennemblødte os fra yderst til inderst, men alt taaltes med godt Humør. Ved Kongerevuen var der et uhyre Mandefald paa Grund af Marketendernes Feilordre og Udeblivelse til Maaltiderne, men inden Øvelsens Slutning og Hjemmarch, var alt atter bragt i Orden, og vi kunde paa Lazarettet modtage Kongen om Aftenen med fuldt Honneur. Leiren stod det Aar under Kronprinsens (senere Fr. 8's) Kommando. Rask og sund som aldrig før kunde jeg holde Sommerferie i Bogense, før jeg atter tog fat paa Studiet. Man traf endnu den Gang mange Navne fra den gamle Underofficersstand ved 12. Bataillon, stammende fra de gamle tyske Familier i Hertugdømmerne, og de reformerte Familier i Fredericia: Honoré, Deleuran, Devantier, et udmærket Korps med stærk Korpsaand. Da Skolebestyrer Haahr engang lod frivilligt Drengeforbund defilere forbi Oberst ? [således i manuskriptet], spurgte Obersten ham: “Hvor har nu De faaet Deres Uddannelse?” svarede han: “Ved Landets førende Bataillon, Hr. Oberst! “Naa, altså ved eget (Oberstens eget).” “Nei, Hr. Oberst, det var ved 12te, der har jeg tjent, og Dr. Barfoed – og saa Læssøe!”. Jeg gemmer

endnu en lille forgyldt Lap af den gamle Fane. Jeg har ogsaa senere staaet paa Høien, hvor Læssøe faldt, da han ledede Angrebet paa Grydeskov – ja, den Gang! Det var “Modet og den blanke Klinge – .

Men tilbage til det daglige Liv i det Bøcherske Hjem. Her var min Broder Lauritz kommen i Huset og boede i Værelset – nu nemlig ogsaa fælles Soveværelse, og det varede ikke længe, før han fuldstændig var optaget i den gamle Vennekreds, som stadig holdt til “Sømkassen” og dyrkede Kameratlivet om Aftenen, naar “Dagens Syssel var endt”. Den gamle Kreds holdt godt sammen af og til fornyet af nogle Enkelte, som traadte [?, usikker læsning] til og andre, som faldt fra, nemlig med en vis fast Stok, men holdt hans og min Tid ud. Vi røg og drak Toddyer, som forhen og passiarerede, men var egentlig ikke videre paa Sold. Lauritz var bleven ansat hos vor Fætter N. Chr. Barfoed, som havde etableret sig som Grosserer i Amaliegade 3, Stuen og giftede sig med sin kønne, statelige Kjæreste, Eleonora Falck, og i hvis Hus baade Lauritz og jeg blev stadige og meget gæstfrit modtagne Husvenner. Mellem Onkel Harald og Tante Stines Hus og Amaliegade 3 var der en meget livlig Forbindelse, besørget af Bogensedamperen “Vejle”, som fra den nærliggende Kvæsthusbro stadig bragte Forsyninger til Husholdning fra det velhavende Hjem i Bogense, og der var noget meget hjemligt for Lauritz og mig i stadig at kunne genkende “Jomfru Line’s” kulinariske Vidundere paa Spisebordet i Amaliegade. “Kan Du smage, det er Lines Inderlaar?”, lød det og så fremdeles, og Samlivet blev ikke mindre, da jeg selv kom til at bo i Amaliegade 8. Søndagsture foretoges i Nordsjælland, enten i Forening eller L. og jeg alene, og vor fælles selskabelige Omgang i Familierne fortsattes stadig, ligesom L. ogsaa blev en ivrig Theatergænger.

I det Bøcher’ske Hus indtraadte i Aarenes Løb selvfølgelig Forandringer. Den gamle Hr. Bayer gled roligt bort, og ogsaa Major Bøcher (min rare, kjære, faderlige Ven) hensov efter et apoplektisk Anfald. Men Damerne fortsatte Familielivet med vekslende Pensionærer omkring de faste. En Tid var Robert Henriques i Huset i Lømmelalderen. Hjemmet var for stort og selskabeligt til at give ham Ro til at samle sig; Carl Bøcher havde været hans Mentor, og tog ham nu med til sit Hjem, han var den Gang en lang, opløben Dreng af stærkt jødisk Præg, i hvis meget musikalske Hjem H.C. Andersen var en hyppig Gæst. R.H.’s Moder var født Eibeschutz, og Søster til Fru Melchior. H.C. Andersen saa jeg tit paa Gaden iført høi Hat, rummelig Overfrakke, vide Buxer, som

slængede sig ud over de store Fødder, krøllet og friseret med store Fadermordere, aabenbart mindst lige saa glad ved at være en fin Mand, som en berømt Mand. H.[enrik} Hertz saa jeg ogsaa tidt i Kvarteret omkring Rosengaarden og Phister, der boede i Rosenborggade. Ligesaa den populære Kammersanger Chr. Hansen, ikke saa faa af disse Folk optraadte i Kjole om Formiddagen.

Blandt andre Pensionærer var ogsaa Billedhuggeren Bøgebjerg, der begyndte sin Løbebane hos Bissen og ogsaa lavede Relieffer af Lauritz og mig. Ogsaa Fru Bøcher modellerede han. Busten stod anbragt paa Kakkelovnen; en Dag henledte hun en besøgende Slægtnings Opmærksomhed paa den, han kastede et noget blodsprængt, skelende Blik paa den “Kan Du ikke kende den”, sagde hun, “det er jo mig”. “Gud Trine”, svarede han, “er det dig! Jeg troede, det var Tordenskjold”.

Men som sagt, da Examen var endt, tog jeg efter tidligere tagen Bestemmelse Afsked med mit gamle Studentehjem og slog mig som Candidat ned hos nogle islandske Frøkener Jacobsen, som holdte Pensionat i Amaliegade 8 i Tagetagen. Huset, som var Nabo til Casino, beboedes ellers af den østerrigske Gesandt Prins Carolath. Her fik jeg et Par gode Værelser i Begyndelsen i Forening med cand. med. Jens Brun, som senere blev Læge i Fuglebjerg. Om Aftenen hørte vi stadig Klapsalverne fra Kasino, altid paa de samme Steder, i “Jorden rundt i 80 Dage”, som den Gang opførtes utallige Gange i Rad.⁴² Men da Thora Bøcher stadig hver Uge havde sin faste Dag hos Chr. og Eleonora stod vi i stadig hver Uge Rapport til det gamle Bøcher'ske Hjem.

Lauritz aftjente i den Tid sin Værnepligt som Intendant og var en Tid ansat i Husarerne, hvis Chef var den bekendte “Jernhenrik” Oberst Castenskjold, hvis vakre Døttre vi dansede med hos Majorinde Wesseltoft og andre Steder.

Efter Examen kom jeg paa Fødselsstiftelsen og derefter Kandidat (surnumerær [overtallig, red.]) paa Frederiks Hosp. til hen mod Nytaar og besøgte samtidig forskellige Klinikker (særlig Edm. Hansen [Grut]s) og perfectionerede mig efter bedste Evne til at begynde “for mig selv” som praktiserende Læge, hvortil min Hustru, som jeg før har sagt, for at komme Mennesker nær paa Livet og af forskellige Grunde, baade ydre og indre, tog jeg den Beslutning af nedsætte mig og valgte Faaborg som en By, jeg synes godt om, og som paa mange Maader var knyttet til Familieliv og Familietraditioner.

I disse Aar havde min Kjæreste flere Gange aflagt lange Besøg i Onkel Pouls Hjem, ligesom hun nogle Aar til Stadighed havde opholdt sig som

“Datter i Huset” hos mine Forældre i Bogense, som hun omfattede med den største Kjærlighed og Hengivenhed, selv om de mere rolige Forhold i Bogense nok af og til fremkaldte Længsel efter den store, muntre Søskendeflok i Svendborg.

Og nu Byen! Hvad var der sket med den i disse Aar? Ja, Hovedbegivenheden var jo, at Voldene blev revet ned, hele det vidtløftige Fæstningsterrain omreguleret. Gaar vi ud fra mit Nabolag, saa blev Frederiksborggade ført igiennem ud til Søtorvet med de afsluttende Karrier omkring Søtorvet, og Dr. Louisesbro blev udvidet og forstørret, saa Byen umiddelbart fortsætte sig

Dronnings Louises Bro fra 1887 og sammen med bebyggelsen omkring Søtorvet et tydeligt eksempel på en fransk påvirkning af dansk arkitektur. Broen ses her lige omkring 1897. Københavns Museum.

Den inderste del af Vesterbro Passage set mod den gamle bebyggelse på Halmtorvet (nuværende Rådhusplads). Til højre ses Industriforeningens stilfulde bygning. Efterkoloreret fotografi ca. 1880, Københavns Museum.

ad Nørre kvarteret og noget senere kom Gothersgades Forlængelse; Øst og Nord for denne kom Botanisk Have mellem Kommunehospitalet og Garderkasernen, derefter Ørstedsparken og Østre Anlæg, alt i sin første Vorden. Den Del af Volden, som gik fra Stokhuset til Østerbro Allé faldt først senere, men paa sydvest-Siden af Frederiksborggade kom Nørreboulevard og Vesterboulevard, triste, øde, kedsommelige, endende ud mod Aborreparken og Jarmers-taarnet. Vesterbros Passage førtes igennem og efterhaanden opførtes mod Vest National og Dagmartheatret, og lige overfor Industriforeningen, hvorved dog dannedes en Slags Begrænsning, der tydeligt følte som en Overgangstilstand.

Den gamle Herholdtske Hovedbanegaard, Nordbanegaarden og hele

det vidtløftige Jernbaneanlæg var endnu i fuld Brug, og Philosophgangen forvandlede lidt efter lidt til Vestervoldgade. Inde paa Kongens Nytorv var det nuværende kongelige Theater bleven opført, der hvor tidligere Gjethuset stod, hvorved Partiet ned mod Erichsens Palais var blevet bredere. Nationalbanken ved Holmens Kanal gav lidt Hold på Kvarteret, og d'Angleterres Ombygning samtidig med Nedrivningen af den gamle Hovedvagt og Regulering af de tilstødende Kvarterer – Ny Adelgade o.s.v. – fandt Sted.⁴³ I Bredgade laa endnu Marmorkirkens Ruiner paa den store, øde Plads, hvor mere eller mindre tilhugne Marmorblokke laa spredt i Græsset. Det hele dannede med enkelte Bygninger paa Pladsen en levende Illustration til visse Partier beskrevne i “Fra Piazza de Popolo”, hvilken Bog man ogsaa mindedes, naar man gik ud af Porten paa det gamle store Almindelig-Hospital i Amaliegade med vidtløftige Tilbygninger inde i Gaarden. Det var jo dem, som rummede alle de rædselsvækkende Minder fra Koleraaarene 1852-53. Nu var her vel nok barskt og trist i Stuerne, hvor alle Lemmerne boede, men inde paa Overlæge Brandes Sygestuer var der roligt og fredeligt, og den gamle elskelige Læge var sine gamle Patienters trofaste Ven. Det var ham, der grundede Sygehjemmet, hvis første Bolig laa ude ved Landbohøjskolen.

Efterhaanden forøgedes Sporvognsnettet, stadig Hestekøretøier, ud mod de nye Kvarterer; men ellers skete ingen Forandring i Færdselsmidlerne, ingen Cykler og ingen Biler, der var god Plads til dem, der vilde færdes. Sommeraftener gik man i Tivoli med sin gamle Concertsal, hvor gamle Lumbye dirigerede sine muntre Melodier. Harmoniorkestret i en lille Pavillon dirigeredes af Balduin Dahl og bestod af 6-8 Mand. Lige overfor paa den anden Side Gaden laa Kongens Klubs Sommerpavillon, der omdannedes til Tyrolerpavillon, med køn, ikke for oplyst Have ned mod en Stump Voldgrav, men hvad skulde man nyde paa disse Steder?⁴⁴ Ja, det nemmeste var jo en Bajer, men det var jeg aldrig kundet lide. Saa var Sodavand med Pomeranz kommen i Mode, og senere Soda med Cognac og endelig Soda med Whisky, en meget røget Whisky, som det kostede store Kvaler at få ned, endsige faa Smag for.

Byen, som nu er overfyldt med Plastik, havde den Gang 2 Heste, den paa Amalienborg Plads og den “rigtige” Hest, den paa Kongens Nytorv, og saa Fr. 6 i Frederiksberg Have, endnu noget af den bedste Skulptur, vi har. Saa sagde Folk, at Tycho Brahe stod uden for Observatoriet og en lille bitte Tordenskjold ved Holmens Kirke – ja, saa tror jeg ikke, der var mere.

Saa kom efterhaanden Bissens F VII,⁴⁵ Jerichaus H. C. Ørsted i Ørstedes-

Parken,⁴⁶ N. Juel⁴⁷ paa Gl. Holm, men dens egentlige Buste kom først senere. Alligevel var det i disse Aar, Forvandlingen foregik fra den lukkede til den aabne By, da F 6 og C 8's Kjøbenhavn og den gamle Fæstning⁴⁸ gjorde det første Skridt paa den Bane, der har fortsat til vore Dage for at blive Storsta- den København.

-
1. For verifikationen af enkeltpersonerne hen- vises generelt til personregisteret bagest i årbogen. Familien Bøcher boede i Tor- nebuskegade 7, 3. sal. Den bestod af fhv. vinhandler, major i det borgerlige artilleri Carl Emil B. (1807-1874); hans hustru Cathrine Charlotte (ca. 1808-1881); søn- nen Ulrich Bugge B. (f. ca. 1836-1883), grosserer; Carl Christian B. (1845-1909), læge; døtrene Caroline Emilie B. (1839- 1915), lærerinde; Thora Johanne Agathe (ca. 1847-1894); Cathrine Charlotte B.s far, fhv. botanisk tegner Johan Theo- dor Bayer (1782-1873). Desuden var en svensk tjenestepige Hanne Larsen ansat (Folketællingen pr. 1.2.1870). I folketællingslisten nævnes Thomas Her- løv Barfoed som logerende, han havde været bortrejst siden 23.12.1869, og opholdt sig midlertidigt i Bogense.
  2. Johan Peter Brandt (1842-1925), artilleriof- ficer; søn af købmand Johan Peter Brandt og enkefru Matthia Martine Thrane Brandt, f. Brünnich, Bogense.
  3. N. Chr. Barfoed (1845-1921), senere grosse- rer; han optræder ved folketællingen 1.2.1870 endnu som logerende hos Bochs- ers; Harald Barfoed (1814-1894).
  4. Matriklen lå på det sydøstlige hjørne af Bor- berggade og Gothersgade i en nu nedrevet ejendom.
  5. Det Kongelige Teater var opført af Nikolaj Eigtved i 1748 og ombygget af Harsdorff i 1773-74 Betegnelsen Harsdorff-Haldske Theater synes misforstået, idet C.C. Hall var kultusminister ved opførelsen af det nuværende teater i 1872-74.
  6. Hængsler i kappen: Nedhængende hoved- pynt af bånd og kniplinger, båret af især ældre, gifte kvinder.
  7. Datiden have opfattelsen af, at portvin var et virksomt middel mod koleraen.
  8. Et portræt af Chr. Hornemann forestillende Ulrik Bugge Bøcher (1774-1822) kendes ikke.
  9. Regnslag.
  10. Gæstgivergården Trekroner.
  11. Mathæus Bartholomæus Bøcher (1811- 1886), gift med Emilie Sophie Frederikke Kornerup (1810-1882), Vesterbrogade 90, 2. sal (Vejviseren 1872).
  12. Den omtalte bro blev senere flyttet til Ør- stedsparken, hvor den endnu findes.
  13. Hovedbygningens udsmykning blev udført 1844-1853, hvorimod Solennitetsalens malerier først kom til 1870-1895.
  14. Kalkballen: Oprindeligt teater, senere dan- sesal i Store Kannikestræde 1820-1918; Kisten: Sangerindeetablisement i Tivoli; Valhalla: ølhal på Frederiksberg Allé.
  15. Jens Larsen Nyrop (1831-1904) debuterede i 1862 som Masaniello i "Den Stumme i Portici".
  16. Murad var navnet på skuespillerinden Anna Niensens hund, som Chr. Winther omtalte i digtet "Fjælvdanding ved Badet",

- der siden blev et af W. Wiehes mest beundrede deklamationsnumre
17. Valdemar, ballet af August Bournonville, 1835.
  18. Den Hvide Dame, opera af François-Adrien Boïeldieu, 1825.
  19. Ambrosius, drama, uropført 1878, af Chr. K.F. Molbech (1821-1888), digter og kritiker.
  20. Her i betydningen: Lærestol.
  21. Privat malerisamling, udstillet i Thotts Palæ.
  22. Kongelige løbee havde en lang stav i hånden og på hatten en buket kunstige blomster, når de afleverede meddelelser og invitationer fra hoffet.
  23. Irmingers memoarer er kun delvis udgivet, se Personalhistorisk tidsskrift 11. række, 6. bind, 1945, s. 171-187 og 15. række, 5. bind, 1971, s. 1-31.
  24. Dorte Wedseltoft, f. Friedlieb (1805-1881), majorinde, Store Kongensgade 95, 3. sal. (Vejviseren 1872), enke efter major Simon (Søren) Wedseltoft (1792-1869).
  25. Thomas Wesseltoft (1841-1914), søn af Simon (Søren) og D. Wedseltoft, officer, senere bosat i Århus
  26. Brinch, f. Warløw, gift med snedkermester ... Brinch.
  27. Forlystelsesetablisementet Alhambra på Frederiksberg lukkede 1869.
  28. Udført af hofforgylde P.C. Damborg. I dag eftertragtede antikviteter. Se SMK: "P.C. Damborg var kongelig hofforgylde i 1800-taller for Frederik 6., for hvem han producerede rammer til bl.a. Christiansbord Slot og Slotskirke".
  29. Således ifølge et ældre sagn. Gipsformen til H.P. Pedersen-Dans bronzeskulptur fra 1907 blev først senere opstillet i kasse-matterne.
  30. Vaudeville af Johanne Luise Heiberg, 1848.
  31. 1869.
  32. *Generalmajor C. F. v. Holtens Erindringer*. Udg. W. Bloch. Kbh. 1899; Carl Holten: *Af en gammel Hofmands Mindeblade*. Memoirer og Breve XI. Kbh. 1909
  33. Fredsskoven i Skovby Sogn.
  34. Fredsskoven: Skovby Sogn, og Christianslund: Sandsynligvis gården Christianslund, Skovby Sogn, Skovby Herred.
  35. Emmanuel Rodolphe Kräyenbühl, præst 1851-1895 ved Reformert Kirke, København.
  36. C.F. Wilcken (1808-1877), kammertjener.
  37. Det var ikke usædvanligt at holde museer og samlinger åbnet for gæster langvejsfra, se: Kristoffer Schmidt: Bønder, borgere og turist på Oldnordisk Museum 1851-85, i: Nationalmuseets arbejdsmark 2017, s. 28.
  38. Praktikantklinikken... På Frederiks Hospital og Kommunehospitalet havde de studerende et halvt år i hhv. kirurgisk og medicinsk praktik, hvor de blev undervist og fulgte og assisterede overlæggerne ved stuegang.
  39. Dette er ikke korrekt, da Berengarias grav ikke har været åbnet siden 1855, se Nils Engberg og Karin Krüger: Valdemar Sej, Dagmar og Berengaria, i: Danske Kongegrave. Red. af Karin Krüger. Bind 1, 2014, s. 317. Derimod må det dreje sig om kong Hans' dronning Christine, hvis rester i Odense Sankt Knuds Kirke blev undersøgt i 1874 af netop Fr. Schmidt. Hendes kranie blev dog ikke ført til København, men genbegravet efter en kortere undersøgelse. Fr. Schmidt kunne dog i København fortsætte sine studier af det kongelige kranie ud fra en gipsafstøbning, der i dag stadig befinder sig i Københavns Universitets samlinger, jf. Danmarks Kirker 9. Odense Amt, 2. bind, s. 723.
  40. A la Palmerston: Nu forældet udtryk for noget, der gøres under dække eller forklædt. Refererer formentlig til den engelske Lord Palmerstons udenrigspolitik midt i 1800-tallet
  41. 1868-1880 afholdtes lejre og øvelser ved Hald ved Viborg. Kronprins Frederik deltog som øverstkommanderende i 1877.
  42. Skuespil af Erik Bøgh efter Jules Vernes roman af samme navn. Premiere 1876.

43. Saneringen foregik i området mellem Østergade og Ny Adelgade omkring Peder Madsens Gang, der afløstes af Ny Østergade.
44. Kongens Klubs sommerpavillon på nordsiden af Vesterbro Passage vis à vis Tivoli, hvor en af de mest populære forlystelser var tyrolermusik og tyrolersang opført af danske og udenlandske artister.
45. H.W. Bissens (1836-1913) rytterstatue af Frederik den 7. på Christiansborg Slotsplads, afsløret 1873.
46. J.A. Jerichaus (1816-1883) monument for H.C. Ørsted, 1871, afsløret 1876.
47. Th. Steins monument for Niels Juel blev i sin helhed afsløret i Holmens Kanal i 1881.
48. Originalen har en ufuldstændig sætning: "da det sidste Frø og C 8 Kjøbenhavn den gamle Fæstning".

Dampkøkken-Entrepreneur

Johan Frederik Johansen (1827-1866)

■ Af Kirsten Norn

Under arbejdet med artiklen om Foreningen for Københavns offentlige Dampkøkken til Historiske meddelelser om København, 2012, meldte spørgsmålet om forvalteren J.F. Johansens baggrund sig. Han blev præsenteret som mel- og grynhandler og blev hurtigt rådgiver for inden- og udenlandske besøgende, der ville oprette lignende dampkøkkener i danske, norske og svenske byer.

Med digitaliseringen af aviserne er det nu muligt at komme tættere på københavnerne og deres livsvilkår, i dette tilfælde J.F. Johansen, som synes at have haft en særlig opmærksomhed.

Barndommen

Johan Frederik Johansen blev født den 4. december 1827 i København og døbt den 24. februar året efter i Trinitatis Kirke. Forældrene var skomager-svend Lars Johansen og Ane Hansdatter, boende Helsingørgade 317, en forbindelsesgade mellem Borgergade og Adelgade tæt på Kongens Nytorv.¹

Ved folketællingen i 1834 var Lars Johansen 34 år, Ane Johansen 45 år og deres eneste barn Johan 7 år. Familien var da flyttet til Adelgade 230, 1. sidesal.² Adresserne lå i yderkanten af Trinitatis sogn, Københavns tættest befolkede sogn med stor dødelighed blandt børnene. Johansen omtalte senere sit hjem og sine barneår som en tilværelse, der ikke hørte til de bedste i livet. "Min eneste støtte var en god og retskaffen Moder, men som paa Grund af sin Livsstilling maatte være ude af Huset hele Dagen. Jeg var saaledes overladt til mig selv, og som det almindeligvis gaaer i 10 à 12 Aars Alderen, naar

man ikke er under Opsigt, fik jeg en Mængde Bekjendtskaber med andre Drengene uden at tænke paa af hvilken Kaliber de vare, og ved disse Bekjendtskaber blev Lysten fremkaldt til den første og maaske den største af alle Laster, Lediggang. Det ville vistnok ogsaa have taget en bedrøvelig Ende med mig, hvis ikke en af disse ædle Velgjørere, hvorpaa Danmark, Gud være lovet! er saa rigt, havde taget mig under Armene og sørget for at jeg kom herud”.³ Nærlig til opdragelsesanstalten Flakkebjerg Institut sydvest for Slagelse. Fra sit ottende til sit tolvte år måtte Johan forsørge sig selv ved fabriksarbejde og ved at løbe byærinder.⁴

København vrimlede med børn i samme situation i 1830'erne. Det var dårlige tider for småfolk og det var almindeligt at begge forældre arbejdede, for at familien ikke skulle havne i permanent fattigforsørgelse. Dommerne i Københavns Politiret så jævnligt sådanne børn i retten. De skulkede fra skole, fik smag for driverliv, og bedrev forskelligt smårapseri. Både kongehuset, embedsmænd og højtstående borgere tog hånd om problemet og oprettede henholdsvis asylers, anstalter og institutter, som skulle hjælpe de mange forsømte børn og opdrage dem til at blive nyttige og ansvarlige samfundsborgere. Det tiltag, der kom til at betyde noget for Johan, var den kommission, der blev nedsat i 1830 af indflydelsesrige københavnske borgere med overkammerherre, marskal A.W. Hauch i spidsen for at løse problemet med de mange halvstore børn uden opsyn.⁵ Den opfordrede i 1835 greve F.A. Holstein på Holsteinsborg gods i sydvestsjælland til at deltage i arbejdet. F.A. Holstein købte i den anledning en gård i landsbyen Flakkebjerg tæt ved Holsteinsborg og lod den åbne som Flakkebjerg Institut for drenge fra 12-års alderen i 1836. Det var her, Johan blev elev i begyndelsen af 1840, og det gik således til: "... da mit Hjem ikke var godt, blev jeg ved daværende Hofdame for Hendes kongelige Højhed, Landgrevinden af Hessen-Kassel, Frøken Oxholms Foranstaltning, i 1840 anbragt paa Flakkebjerg Opdragelsesanstalt ...".⁶ Først den 21. august 1841 blev han indskrevet i instituttets stambog.⁷ Hvem der har taget sig af Johan i tiden, før han kom til Flakkebjerg Institut, er uvist. Frøken Oxholm var hofdame hos Prinsesse Charlotte Frederikke i Horsens 1828-1829, hvorefter hun fortsatte i samme funktion hos kronprinsesse Mariane og efter 1844 blev overflyttet til Landgrevinden af Hessen-Kassel, mor til den senere dronning Louise, gift med Christian IX.

Caroline Augusta Oxholm (1803-1873), født på St. Croix. Datter af Peter Lotharius Oxholm og Ann O'Neill. Hofdame hos Prinsesse Charlotte, kronprinsesse Mariane og landgrevinden af Hessen-Kassel i årene 1828-1849. Hofstiftsdame på Vallø. Fotografi, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Flakkebjerg Institut

Kilderne til instituttets første år gik desværre tabt, da et lynnedslag i 1884 antændte forstander C.C. Møllers kontor og bolig, der nedbrændte totalt. Instituttets trykte årsberetninger indeholdt blandt andet en karakteristik af hver enkelt elev, hvor det tydeligt fremgik, hvilken vanskelig opgave C.C. Møller og hans hustru havde påtaget sig. Desværre mangler årsberetningerne fra Johans elevtid til belysning af hans ophold på Flakkebjerg Institut.

En lille snes københavnske drenge i alderen 11–16 år begyndte som elever på Flakkebjerg Institut i 1840. Under yderst spartanske forhold lykkedes det forstanderparret at bringe de fleste på fode. Omplantningen fra det begivenhedsrige liv i København til et ensformigt liv på landet var ikke noget for Johan; han længtes tilbage og prøvede gentagne gange at stikke af. I det hele taget forsynede han forstanderen med adskillige søvnløse nætter.

C.C. Møller (1810-1890) var uddannet seminarist fra Snedsted Seminarium i Thy, senere Ranum Seminarium. Med hjælp fra sognepræsten C.F. Rønne ved Flakkebjerg-Høve kirker underviste han i begyndelsen selv eleverne.⁸ Hans første hustru, Anna Møller, stod for husholdningen og drengenes opdragelse i praktiske færdigheder, som også indebar at strikke og stoppe strømper. Et særkende for Flakkebjerg Institut var, at skole og landbrug var knyttet sammen. Sommeren tilbragte de ældste elever på egnens gårde i ca. fem måneder, hvor de fik vidnesbyrd med tilbage om arbejde og opførsel. De havde dermed to forskellige steder, hvor de kunne indhøste erfaringer. Det var attraktivt at komme ud på gårdene, ikke mindst fordi deres kammerater var med til at godkende dem til sommertjenesten.⁹ De yngre elever hjalp til med instituttets egen drift, da selvforsyning var et vigtigt led i økonomien.

Forstander Møllers opdragelse af drengene indeholdt både samtaler og alvor, som det hed. Samtalen appellerede til drengenes æresfølelse og stolthed. Gav den ikke resultat, var der kun alvor tilbage, hvad der kunne give Møller mange skrupler over, om han havde været for hård. Samtidens mentalitet vurderede spanskrør, ris og lussinger som opdragende, grænsen måtte den ansvarlige selv sætte. Møller var et religiøst menneske, men han missionerede ikke over for eleverne. De ældste elever fulgtes dog med ham i kirke i tiden før konfirmationen.¹⁰ Han havde den samme holdning som N.F.S. Grundtvig gav udtryk for: "Menneske først, Kristen saa" med sin egen

Christen Christensen Møller (1810 – 1890), født i Storvorde nær Aalborg, seminarielærer 1831, håndplukket af greve F.A. Holstein, Holsteinsborg til stillingen som forstander ved Flakkebjerg Institut i 1836. Han var særligt interesseret i Pestalozzis pædagogiske tanker. Fotografi, Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

tilføjelse: “Først Barn, saa Voksen”. Det bragte ham i modsætning til egnens præster, som var præget af indre mission. Det kan undre, at Møller kunne komme godt af sted med at overtage undervisningen i religion, bibelhistorie

og salmer. Trods kritik af Møllers opdragelse strømmede drengene til Flakkebjergs 25-års jubilæum i 1861, hvor Johansen holdt talen fra eleverne.¹¹

Kundskaberne, der blev indpodet i Johan, bar ikke frugt med det første. Den megen sidde på skolebænk om vinteren frembragte kun ubehjælpelige kragetæer, langt fra den sirlige håndskrift, som senere blev hans kendetegn. Stavning var en katastrofe til karakteren tg, der ganske vist læstes som temmelig godt, men i virkeligheden betød temmelig skidt.¹² Tg, som kunne forsynes med et plus eller et minus, var sidste værdi på Ørstedskalaen før dumpegrænsen. Hovedregning var heller ikke hans stærke side, derimod viste han gode evner for læsning til mg, religion og tavleregning gav begge et mg-. Bibelhistorie og salmer forstod han ikke meget af og klarede lige skærene med hhv. g og g-, som var næste trin opad fra tg-værdien. Sognepræsten C.F. Rønne, tidligere kateket ved Holmens Kirke, underviste i geografi, historie, gymnastik og sang. Præsten gav ikke karakterer, men bedømte drengenes indsats kollektivt ved at notere i protokollen, at eleverne var vel øvet eller meget vel øvet. Johan blev konfirmeret i påsken 1843 og dimitteret 1. maj samme år. Hans placering var i midten af holdets 30 elever.¹³

Ungdomstiden

Som forstander og værge var det Møllers ansvar at finde en læreplads i overensstemmelse med drengenes evner. De fleste fik pladser ved landbrug og håndværk, hvor der var stor efterspørgsel efter dem. Med Johan var det anderledes. Hans manglende interesse for landbruget var uforandret. Om sommeren kom han derfor i lære som teglbrænder på Snedinge og Gyldenholm godser få kilometer fra Flakkebjerg. Teglbrænding er en kompliceret proces. En teglbrænder skal kunne stable de tørrede teglsten korrekt i ovnkammeret og kunne læse temperaturen på flammernes farve, når han løfter spjældet til brændkammeret. I de dage, hvor der brændes, våger han ved ovnen dag og nat for at styre træk og temperatur.¹⁴ Disse evner havde Johan. I sommeren 1844, året efter konfirmationen, påtog han sig derfor at betjene teglværket i landsbyen Gimlinge som også lå tæt ved Flakkebjerg, hvilket lykkedes over al forventning. Det førte til, at han ikke var betænkelig ved at modtage en tilbudt stilling som teglmester hos kammerråd, exam. jur. Christoph A. Gräbert på Odden Hovedgård nordvest

for Hjørring i Vendsyssel.¹⁵ Her tiltrådte han i marts 1845 som 16-årig. Den første brænding mislykkedes, dvs. at murstenene var smeltet sammen til én masse, som måtte hugges ud af teglovn. Leret, brændet og vindforholdene var anderledes end på Sjælland, og det vidste Johan intet om. Kammerråd Gräbert, der ikke hørte til de velbeslåede, forlangte betaling for den mislykkede indsats. Efter nederlaget på Odden fulgte en læreplads hos bagermester Holm i Ålborg. Den afsluttedes med et svendebrev som rugbrødsbager i begyndelsen af 1848, hvorefter Johan tog til Randers for at arbejde der. Under sit ophold i Randers, der kun varede ca. et halvt år, fik han et godt øje til Nicoline, datter af bagermester Schiønning i Mariager. Han giftede sig med Nicoline tre år senere.

I kamp for fædrelandet

Garnisonsbyen Randers havde et borgerligt jægerkorps på 150 frivillige, som var byens stolthed. Efter krigsudbruddet i marts 1848 besluttede halvdelen af Randersjægerne at melde sig som frivillige, herunder bagersvend J.F. Johansen. I løbet af sommeren drog de af sted til garnisonen i Viborg. Her oprettedes en 5.te reservebataljon, i hvis 3. kompagni J.F. Johansen blev værnepligtig og i løbet af kort tid udnævnt til underofficer. Efter at have deltaget i nogle mindre træfninger, udmærkede han sig ved udfaldet fra Fredericia den 6. juli 1849. Han blev sendt på en tre måneders kommandoskole i København, hvorefter han forfremmedes til våbenmester. Næste gang han kom i kamp, var i slaget ved Isted den 25. juli 1850, hvor alt mandskab samledes til det afgørende slag mod slesvigholstenerne. Efter slaget blev J.F. Johansen udnævnt til kommandersergent, dvs. øverste underofficer ved kompagniet. En kommandersergent modtog ordrer fra sin chef og sørgede for deres iværksættelse. Derudover var der skriftlige opgaver for samme officer. For sit mod og sin snarrådighed ved Isted slaget, blev han indstillet til Sølvkorset, Dannebrogsmændenes hæderstegn.¹⁶

Sølvkorset var et uvurderligt aktiv for en mand som Johansen. Det gav ham prestige og gode chancer for at arbejde sig opad i samfundet. I vejviseren ledsagede et DM, Dannebrogsmænd, hans navn i københavntiden 1853-1866.

Sølvkorset, Dannebrogsmændenes hæderstegn, indstiftet af Frederik VI i 1808 til fortjenstfulde mænd udenfor rangklasserne. Soldaternes sølvkors i 1. slesvigske krig var støbt i et stykke, uden udskæringer i de fire små kroners bøjler. Museet på Koldinghus.

Uniformen viser en kommandersergent i Slesvigske Gendarmeri, 1851. J.F. Johansen kan have båret den, hvis han har fået sin underofficersgrad overført til gendarmeriet. Tegning af Christian Würgler Hansen ©.

Slesvigske Gendarmeri

Efter afslutningen af første slesvigske krig blev Johansen i 1851 optaget i det nyoprettede Slesvigske Gendarmeri, et militært organiseret korps, som modtog opgaver fra civile myndigheder. Gendarmerikorpset var en eliteenhed, som kun optog særligt pålidelige folk blandt underofficererne. Ved udvælgelsen lagdes der vægt på uddannelse. Gendarmen skulle kunne læse, skrive sammenhængende og forståeligt, samt regne og have kendskab til det tyske sprog.

Opgaverne var bl.a. at bistå myndighederne med at inddrive skatter og toldafgifter samt forhindre smugleri. Hver dag skulle han rapportere skriftligt i en tjenestebog, så det tydeligt fremgik, hvornår og hvor gendarmen havde været på sin rute, og hvad der var hændt. En selvstændig opgave, som også indebar, at gendarmen skulle være tilstede ved enhver offentlig forsamling for at sikre ro og orden samt holde sig ajour med gendarmerne i nabolagene. Patruljering skulle foregå dag og nat. En instruks for gendarmens omfattende arbejdsopgaver var udarbejdet i 21 punkter, der bl.a. omfattede hjælpsomhed ved personskade, ulykker, indrapportering af ildebrande samt at holde et vågent øje med veje og broers tilstand. Et nyt uniformsreglement skulle understøtte hans autoritet som myndighedernes udsending, hvad enten han var til hest, som de fleste gendarmere, eller til fods. Gendarmens ordrer skulle ubetinget adlydes både af civile og militære.¹⁷

Ansættelsen i Slesvigske Gendarmeri gav Johansen mulighed for at forsørge en familie. Efter en tilfredsstillende flerårig tjeneste i gendarmeriet var der udsigt til en passende civil stilling, fremgik det af organisationsplanens § 16.¹⁸ Han giftede sig med Nicoline Schiønning i Tønder i februar 1851. Efter døden af sønnen Nicolai Johan i februar 1852 rejste hustru og søn tilbage til København.¹⁹

Med udgangen af juli 1853 afskedigedes Johan som 24-årig. Tiden i gendarmeriet har utvivlsomt udviklet både personlig myndighed og konduite hos Johansen, der var kommet uskadt gennem de fem militære år. Med udnævnelsen til kommandersergent var hans militære uddannelse slut. Heldet var med ham ved oprettelsen af Slesvigske Gendarmeri, der gav ham endnu et trin opad mod en lederstilling. En god begyndelse til et liv i det københavnske borgerskab, som forudsatte loyalitet, gode manerer og handlekraft hos dem, der blev lukket ind i kredsene.

Melhandler og Dampkøkkenforvalter

J.F. Johansen vendte tilbage til København, hvor han sammen med sin hustru Nicoline, sønnen Nicolai og sin mor Ane Johansen, 66 år, havde bolig i Adelgade 242, i dag på næsten samme sted som den nordøstligste af Borgergårdens blokke, der har adressen Adelgade 50, ikke langt fra Nyboder.²⁰

Johansen lod sig optage i vejviseren som melhandler, et erhverv som var almindeligt blandt rugbrødsbagere. Den 22. februar 1855 mødte han op på Københavns Rådhus for at tage borgerskab som brødudsælger. Præcist på hvilken måde Johansen har forsørget sin familie i tidsrummet fra 1. august 1853 og til den 11. november 1856, hvor Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken åbnede, vides ikke med sikkerhed.

I årene 1853-1856 steg priserne på basale levnedsmidler i København med op til 60% pga. dårlige høstår i Europa, opkøb af fødevarer til hærene i Krimkrigen samt dansk eksport af landbrugsvarer. Alt i alt en belastende situation for de mange familier i byen, hvor lønningerne ikke fulgte med pristigningerne. Københavns Borgerrepræsentation vedtog i 1853-1855 flere midlertidige dyrtidslove, der ikke fik fattighjælpsvirkninger for borgerne.²¹ De økonomiske virkninger rakte langt op i middelklassen, hvor flere borgergrupper dannede indkøbsforeninger for at opnå rabatter. Et eksempel på en sådant initiativ var Nørrebroes Forening for billige Livsforbrødenheder oprettet sidst i marts 1855 af to officerer, en kammerråd og en kgl. fuldmægtig, der boede på ejendommen Solitude mellem Blågården og Assistens Kirkegård på Nørrebro.²² Foreningen havde ansat en forvalter, som i begyndelsen af november 1855 pludselig forlod sin stilling.²³

Det er på dette tidspunkt tanken dukker op i København om at oprette et dampkøkken i byen, sådan som det var sket i flere tyske byer, hvor man havde lignende økonomiske problemer. Et indlæg i avisen *Fædrelandet* beskrev den 1. december 1855 en Speiseanstalt tæt ved Hannover, hvor maden blev dampkogt under tryk i store kogekekar. Grøntsager, kød, fisk, kartofler eller ris blev kogt hver for sig og til slut sammen med krydderier øst over i kedler, hvor maden blev holdt varm indtil servering. Fordelen ved at producere maden på denne måde var, at den kunne fremstilles til en meget billig pris, ca. 10-12 skilling for en portion.²⁴

Et dampkøkken i København blev oprettet som et aktieselskab af handelsborgerskabet med støtte fra kongehuset. Initiativtageren var bog-

holder i Industriforeningen Julius Hellmann, som stod for den økonomiske side. En planlægning for den praktiske del forelå ikke, da ingen vidste, om det ville lykkes at rejse den nødvendige kapital. Projektet fik stor tilslutning, og da det viste sig muligt at realisere det, bad et filantropisk selskab J.F. Johansen om at indrette og lede *Foreningen for Københavns offentlige Dampkøkken*, som det var blevet navngivet kort før julen 1855.

J.F. Johansen må derfor tilskrives en rolle parallelt med Julius Hellmanns i oprettelsen af *Foreningen for Københavns offentlige Dampkøkken*. Desværre nævnes det ikke, hvilket filantropisk selskab, der har bedt ham løse opgaven.²⁵ Overraskende nok viste det sig nærmest umuligt for Julius Hellmann at finde lokaler til det nye køkken. Han fik afslag på sine henvendelser. Det er derfor en nærliggende tanke, at det er Johansen som i egen skab af rugbrødsbager og måske brødudsælger, der har fået idéen til at købe bagergården i Lille Regnegade 182 (senere nr.7). Bagergården havde både størrelsen og en ideel, diskret beliggenhed i en lille sidegade til Store Regnegade. I dag svarer beliggenheden nogenlunde til adressen Ny Østergade 23.

En stilling som forvalter i *Foreningen for Københavns offentlige Dampkøkken* måtte betragtes som en passende civil ansættelse i overensstemmelse med det, den nævnte organisationsplan for Slesvigske Gendarmeri, stillede i udsigt for en tilfredsstillende tjeneste i korpset.

Forvalter 1856-1858

Da dampkøkkenet i Lille Regnegade åbnede 11. november 1856, stod folk i kø langt op ad Gothersgade. Forvalter Johansen måtte lære køkkenets gæster, at de ikke behøvede at komme allesammen på en gang, der var mad nok. Som forvalter stod han for indkøb af varer af god kvalitet, ugentlig annoncering af dagens middagsret i *Adresseavisen* m.fl., dagligt regnskab, uddannelse og ansættelse af personale m.m. samt vejledning af interesserede, der ønskede at oprette et tilsvarende køkken i deres hjemby. Succesen var overvældende: 471.000 solgte portioner i de første 14 måneder i København. I årene 1858-1859 åbnede dampkøkkener i Christiania (Oslo), Göteborg og Stockholm. Desuden var der køkkener på vej i ca. 10 danske provinsbyer. Johansen var primus motor i ekspansionen af dampkøkkenerne i Skandinavien i de første to-tre år. Godt hjulpet af de store skandinaviske dagblade og ikke mindst

af Julius Hellmanns skildring med plantegninger af *Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken i Folkekalender for Danmark, 1857*.²⁵

Dampkøkkenet byggede på nye principper: Et måltid skulle koste en fast lav pris, og alle kunne købe et måltid der. Borgerne behøvede ikke længere at være så afhængige af den velgørelse, hvor de skulle skrive en ansøgning og godkendes af en komite. De forskellige samfundsklasser kunne få den samme mad på forskellig vis: 1. Udbringning med bud mod ekstra betaling, 2. Afhentning ved tjenestefolk eller familien selv, 3. Spisning på stedet, evt. i adskilte spisesale. Spisetegnet, som man skulle købe for at få maden, var fremstillet i to udgaver, en finere til ugeabonnenter dvs. de husarme, en anden udgave f.eks. med hul i midten og en anden udsmykning til gæster der ønskede at spise i dampkøkkenet. Dampkøkkenet var åbent hver dag året rundt kl. 11.00 – 14.30.

Foreningen for Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken var oprettet med særlig tanke på den del af middelstandens fattige, som var kommet i klemme som følge af prisstigningerne. De kaldtes de husarme. De havde en stærk kulturel identitet pga. deres tidligere position i byens liv, f.eks. som embedsmænd, finere håndværkere, handlende, kunstnere, lærere eller militære. De husarme skjulte bevidst deres fattigdom, og deres stolthed forbød dem at modtage almisser dvs. gratis hjælp. De arbejdede og ville selv købe, hvad de havde brug for. Den rimelige pris på de varierede retter i dampkøkkenet drøjede på deres økonomi, så de kunne blive ved med at vise sig i byens liv. De husarme udgjorde ca. 60% af dampkøkkens gæster.

En anden stor gruppe gæster var de trængende dvs. håndværkere, arbejdere og andre, der eksempelvis mistede deres arbejde pga. af vinteren, sygdom eller tab af forsørger. De kunne også købe maden i dampkøkkenet og spise den der eller tage den med hjem. Havde de ikke kunnet spare nok op til vinteren, kunne de hente mad hos bespisningsforeningerne, hvis deres ansøgning blev godkendt. Hos bespisningsforeningerne uddeltes i vintermånederne gratis mad, der var spartansk og ensformig. En restgruppe af folk som havde meget få midler, kunne senere på eftermiddagen spise Lobes Cowes (labskovs) i Dampkøkkenet dvs. rester. Alt i alt kunne den samme ret købes fra 12 skilling til 5-6 skilling for 1 portion à 1 pot (ca. en liter).

Det var denne brogede gruppe københavnere Johansen skulle betjene hver dag, så alle følte sig godt behandlet. Han har skullet kunne på fingrene,

hvem der skulle have de fine spisetegn, hvem der var ugeabonnet, og hvem der skulle have et ekstra ord med på vejen.²⁷

Johansens første tale

Sommerens store begivenhed i 1858 var *Den hygiejniske Congres*, hvor København var vært for den første skandinaviske lægekongres. En vigtig del af patienternes behandling var diætkost, og mange læger fik derfor forevist dampkøkkenet. Forvalter Johansen interesserede sig for ernæring og fulgte med i litteraturen. Både han og dampkøkkenets direktør, Julius Hellmann, deltog i kongressen i juli 1858. Den var åben for alle og havde også deltagere uden for lægernes kreds.

Johansen deltog med et skriftligt indlæg, som blev læst højt.²⁸ Det var første gang han skulle optræde som taler, og han følte ikke, han havde ordet i sin magt, fremgik det af referatet. Han berettede om den store afsætning i dampkøkkenet, det første i Skandinavien, og skrev derefter: “Men det Beklagelige ved denne Afsætning er, at den ikke skeer til den Klasse af Folket, man helst kunde ønske Nydelsen af dette Maaltid Mad. Thi de, der indtil Dato for største Deelen have besøgt Anstalten, ere mere velstaaende Folk, og af hvert Hundrede Gjæster, der benytte Anstalten, er kun Een henhørende til de egentlige Arbeidsfolk”. Videre foreslår Johansen, at fabrikanterne indregner en spisebillet i arbejderens aftalte dagløn. “... ved Accorderingen med Arbeideren siger han: “Du faaer i Daglön 4 Mark og 5 Skilling eller 4 Mark og 6 Skilling” – eftersom Maden koster 11 Skilling eller 10 Skilling pr. Portion – og Din Middagsmad”. At dette jo vel i Förstningen vil blive betragtet som en Tvang, der bliver paalagt denne Klasse [fabrikanterne], vil jeg indrømme; men at denne Tanke hos Mange ligesaa hurtig vil forsvinde, er jeg ogsaa overbevist om, og begge Parter ville da være tjente dermed ...”. Til slut i indlægget gør Johansen opmærksom på følgende “Dette Princip er blevet fulgt af en Forening af Skomagermestere her i Staden, der i mange Aar have hjulpet deres Trængende med Penge, men derimod i de sidste 2 Aar have indkjøbt Spisetegn, saaledes i sidste Vinter til cirka 4.000 Portioner Mad, som de have uddelt til deres Fattige, og disse have, efter Oldermænden, Hr. Rasmussens sigende, været overordentlig vel tilfredse hermed.”

Skomagermestrene havde ganske rigtigt to år i træk givet deres fattige

svende spisebilletter til dampkøkkenet. Det kunne de gøre, fordi de begge år havde modtaget en gave på 200 rd. fra kongehuset. Om den kongelige gave kunne man læse på forsiden af Flyveposten den 18. januar samme år, 1858. Det var frivilligt, hvordan den skulle anvendes, og den kunne uden problemer bruges til svendenes spisebilletter.²⁹ Iflg. kongressens referat reagerede ingen af deltagerne med diskussion af Johansens forslag om at erstatte en del af lønnen med udlevering af en spisebillet pr. dag.

Johansens ord om, at man i dampkøkkenet hellere så en anden klasse af folket, end den køkkenet var oprettet for nemlig de husarme, vakte opsigt, men ikke offentligt.³⁰ Resultatet ville være at der kom mange flere arbejdsfolk blandt dampkøkkenets gæster. Kunne det mon genere de husarme, der så følte at dampkøkkenet ikke var deres? Forårsagede Johansens opfattelse, at nogle af borgerne i de velgørende kredse følte sig grundigt trådt over tæerne, og at der af den grund: "... opstod en Uoverensstemmelse mellem mig og en af Direktørerne" (i dampkøkkenets bestyrelse). Med disse få ord skildrer Johansen situationen mange år senere i en udtalelse til beværterkorporationens formand, hvor han ser tilbage på tiden i Lille Regnegade.³¹ Johansen opsagde sin stilling med lejlighed i Lille Regnegade, men fortsatte som forvalter, indtil han kunne åbne sit eget køkken.

Hans ord kunne også opfattes politisk. En ny kamp om københavnernes vilkår var begyndt. Den viste sig ved henvendelser til Borgerrepræsentationen, ved indlæg i små aviser, ved debat i Landstinget og på Den hygiejniske Congress. Med dampkøkkenet som centrum er den skildret i Historiske meddelelser om København, 2012. Johansens benyttelse af ordet "tvang" skal ses i modsætning til "frivillighed", som var borgernes nøgleord når det drejede sig om velgørelse. Et forslag i Borgerrepræsentationen 1856 om at nedsætte en offentlig autoriseret komité, der både skulle administrere frivillige bidrag fra velgørerne og offentlige tilskud (skatter), fik følgende kommentar: "... at den i høi Grad ville lamme den private Velgørelse."³²

Johansens dampkøkkener 1858-1866

I løbet af fire måneder lykkedes det Johansen at oprette et dampkøkken for egen regning i sidebygningen til Studiestræde 88 (nu nr. 24), med åbning den 19. november 1858. Samtidig ændrede han sit borgerbrev til restauratør.

Sankt Peder Stræde 21 (tidligere 113) som Johansen ejede 1858-1859. Huset blev opført i år 1800 og er i dag erklæret bevaringsværdigt. Her boede han i en 3 værelses lejlighed i forhuset i årene 1858-1859. Et sidehus i gården rummede 7 lejligheder. Fotografi, Kirsten Norn.

Selv flyttede han med familien ind på førstesalen i Sankt Peder Stræde 113 (nu nr. 21) i en ejendom, som han ejede i ca. to år. Et smalt hus med tre lejligheder til gaden og syv lejligheder i et sidehus til gården. Ved Folketællingen den 1. februar 1860 var han flyttet ind i forhuset til Studiestræde 24, st., et herskabshus med lisener dvs. flade søjlebånd mellem første og anden sals vinduer.³³ At det har været økonomisk vanskeligt for ham at åbne sit eget dampkøkken fremgår af, at han delte lejligheden med sin kok og en fuldmægtig. Johansen var blevet skilt fra sin hustru Nicoline, men beholdt sønnen Nicolai hos sig. Husstandens eneste kvindelige medlem var hans søsterdatter Dagmar på 11 år.³⁴ Den 12. maj 1860 giftede Johansen sig i Frue Kirke med den 25-årige Hanne Dorthea Hjarup. Nu kom der ekstra arbejdskraft i dampkøkkenet, også med hjælp fra svigermor, enkefru Ellen Cathrine Hjarup.

Gennem en høj port kom gæsterne ind i gården, hvor dampkøkkenet lå i sidebygningen. Her sad borgerskabets gæster på 1.sal ved firemandsborde dækket med hvide duge og spiste to retter mad, bragt af opvartere. På bordene var der platmenager, et stativ til salt og peber, eddike og sennep, dertil glas og karafler med vand. I stueetagen spiste arbejdere og håndværkere ved langborde og sad på bænke.

I køkkenet var opsat to kokekar à 600 potter og tre stk. à 200 potter. Et dampkøkken af denne størrelse kostede ifølge et overslag fra jernstøber Daniel Løwener & Co. på Christianshavn 2.400 rd. uden opsætning og transport.³⁵ Dertil kom det øvrige udstyr til køkkenet, istandsættelse af salene, der kunne rumme 100 gæster i alt, service og duge til gæsterne, møblering, beklædning til personalet. Johansen har måttet rejse en sum på 4.500 – 5.000 rd. til det nødvendigeste.

På åbningsdagen strømmede det nysgerrige publikum til. En korrespondent fra *Göteborg Handels och Sjöfarts Tidning*, som var til stede, mente at det nye sted ville klare sig særdeles godt, selvom maden var en skilling dyrere end i Lille Regnegade. En portion kunne dog også fås til samme pris, f. eks. ved afhentning, nemlig 10-11 skilling. I Studiestræde bestod en portion af en pot (dvs. en liter) formad samt dessert. Som tilbehør spistes rugbrød.

Gæsterne var alle af den dannede klasse med en stor andel studenter, skrev den svenske korrespondent.³⁶ Nøjagtigt som i *Kjøbenhavns offentlige Dampkjøkken* var Johansens gæster i Studiestræde den bedrestillede del af de mindrebemidlede.

Ejendommen Studiestræde 24, hvor Sophus Kruckow indrettede sit litografiske etablissement – tegnet af Thorkil Clante på baggrund af en opmåling fra 1886, året før ombygningen fra to huse til eet.

Kort før åbningen af det nye dampkøkken indkaldte Johansen tilbud på varerne: okse-, kalve- og lammekød, fersk og saltet, samt røget flæsk. Det sidste var et tilløbsstykke, som serveredes en gang om ugen i vintermånederne. Grøntsagerne var de sædvanlige suppeurter samt rødløg, der brugtes i finere husholdninger. Af krydderier nævnes specielt timian og merian. Foruden forskellige gryn skulle der også bruges brunt puddersukker, rosiner og svesker, vineddike og sur sennep. Listen slutter med sød mælk og godt øl,

Søndagene Bøtlettes Studiestræde				Søndagene Bøtlettes Studiestræde					
1	Risengrød & Brændtæg	171	160	331					
2	Kornbrødder & Carbonade	179	154	313	14	Skive og Fjerdseller Spæk	152	112	264
3	Brændtæg & forter. Skivepølse	185	124	269	20	Gule Carter	97	98	195
4	Suppe og dag. Forik. Kartoff.	136	114	250	21	Brændtæg. Kvistepølse Spæk	119	142	261
5	Suppe og forter. Brændtæg	126	116	242	22	Suppe & Kvistepølse Kartoff.	217	154	351
6	Gule Carter	115	94	209	23	Brændtæg. Kvistepølse Spæk	153	145	303
7	Suppe & Kvistepølse Spæk	189	124	286	24	Graa Carter	170	124	294
8	Risengrød & Brændtæg	168	124	292	25	Brændtæg. Kvistepølse Kartoff.	164	124	288
9	Graa Carter	123	93	236	26	Grønblødder paa Skive	112	68	180
10	Suppe & Kvistepølse Kartoff.	153	94	247	27	Suppe & Brændtæg	168	135	323
11	Brændtæg & forter. Skivepølse	179	97	276	28	Brændtæg & Fjerdseller Spæk	309	113	422
12	Suppe & Fjerdseller Spæk	172	125	297	29	Suppe & Kvistepølse Kartoff.	322	119	443
13	Brændtæg & Saks Kaviar	112	95	210	30	Risengrød & Carbonade	209	154	393
14	Suppe og dag. Forik. Kartoff.	112	97	209	31	Graa Carter	161	124	290
15	Brændtæg. Kvistepølse staa. Kartoff.	199	115	264					
16	Suppe & Carbonade	153	116	281					
17	Graa Carter	128	118	266					
18	Brændtæg & Brændtæg	151	122	267					
		263	248	471					

Summa 3093 - 2685 - 8728

Sønd. indtægt af Bøtlettes Studiestræde
Formidling den 10. Marts 1847
4124 Port. Noda 1/4

Johansens protokol med afsætningen af dagens to retter. G, for gæster som spiste i dampkøkkenets to spisesale og H, for maden der blev hentet eller bragt til hjemmet. For marts måned ses optegnelsen i anledning af Prinsesse Alexandras bryllup. Protokollen er et enestående dokument over spisevaner i København. Fotografi: Kirsten Norn, Københavns Stadsarkiv.

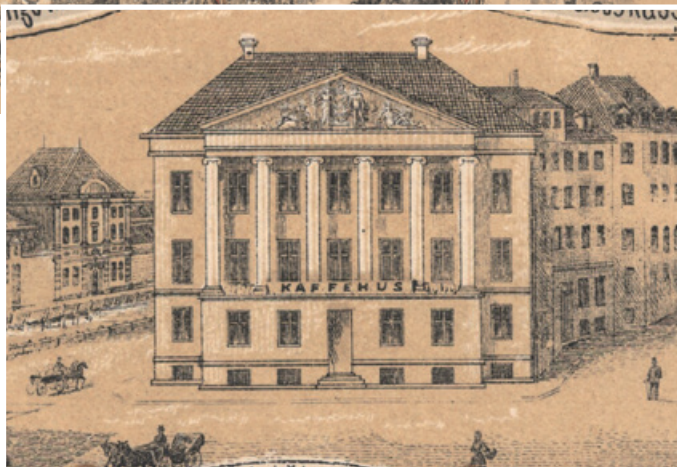
det sidste var ikke almindeligt i københavnske dampkøkkener. Desværre indeholdt tilbuddet ikke mængder eller tidsrum.³⁷

Om det nye køkken i Studiestræde var der stille i den københavnske presse, bortset fra den tilbagevendende rapport om det månedlige salg i byens dampkøkkener, fordelt på afhentede portioner og de, der blev indtaget i spisesalen. Efter en tøvende start i de første uger var afsætningen klart for opadgående. Med et salg på 755 portioner dagligt var der gjort en god begyndelse i Studiestræde.³⁸

1859 – En ny opgave til J.F. Johansen

Den 1. april blev Johansen kontaktet af fire veteraner fra den 1. slesvigske krig. Deres ærinde var at få gennemført en forhøjet støtte til invaliderne fra krigen i 1848-1850 og at få udleveret krigsmedaljer til soldaterne, der jo havde sat livet på spil for fædrelandet. De mente, medaljerne faktisk var præget, og at det var en stor uret, at de ikke var blevet uddelt. De fire havde kæmpet længe for sagen, men var ingen vegne kommet. Johansen fik indkaldt til et offentligt møde, hvor den ledende blandt indbyderne, L.A. Salomon agiterede for de to programpunkter. På mødet bredte tavsheden sig, man brød sig ikke om hans ordvalg, og ingen havde lyst til at diskutere med ham. Deltagerne enedes dog om en ny offentlig indkaldelse med det formål at stifte et selskab, der skulle arbejde for invalidernes og veteranernes kår. Den 10. april 1859 stiftedes *Selskabet "De danske Vaabenbrødre"* med J.F. Johansen som formand, men uden de to agitatoriske programpunkter. Ved stiftelsen blev der lagt vægt på, at selskabets midler blev skabt ved frivillighed, dvs. af kontingenter og af indtægter ved egen virksomhed. Selskabet blev stiftet i Kaffehuset på Kongens Nytorv, nuværende hovedsæde for Danske Bank i Erichsens Palæ.³⁹

Formand J.F. Johansen gik straks i gang med at arrangere fejring af årsdagene for de mange slag, som f.eks. udfaldet fra Fredericia den 6. juli, slaget ved Isted den 25. juli og stormen på Fredriksstad 22. november. Festlighederne dulmede for en tid misfornøjelsen over, at selskabet var blevet stiftet uden de to oprindelige programpunkter, men de fire indbydere, der foruden L.A. Salomon var invalid H. Nielsen, premierløjtnant C. Munch og løjtnant C. Brink, kunne ikke glemme afvisningen af deres programpunkter. Bølgerne gik højt på bestyrelsesmødet den 28. juni. I forkortet form: Salomon, Nielsen og Brink udvandrede fra mødet sammen med deres tilhængere for at stifte et nyt selskab, *De frisindede danske Vaabenbrødre*, der skulle agitere videre i provinsen. De indkaldte til ekstraordinær generalforsamling og væltede formanden. Det var imidlertid en smal sag for Johansen at samle medlemmer nok til en ny generalforsamling, der ekskluderede L.A. Salomon, da han hverken havde betalt indmeldelsesgebyr eller kontingent til selskabet. Ved reorganiseringen af bestyrelsen fik Johansen tildelt medlemsnummer 1, som ved den lejlighed var blevet ledigt. Han kaldtes gennem hele livet for "Vaabenbroder nr.1".

Bygningen med de 6 søjler og den trekantede gavl er Erichsens Palæ på Kongens Nytorv. I dag kendt som Danske Banks Hovedsæde. Palæet husede i 1840'erne det populære Kehlets Kaffehus med billard salon. Stedet fortsatte som Kaffehus med underholdning, avishold, skakspil og tobaksygning. Selskabet "De danske Vaabenbrødre" stiftedes i Kaffehuset den 10. april 1859. Billedsamlingen. Det Kongelige Bibliotek.

På den første hovedgeneralforsamling i juli 1859 blev selskabets formål præciseret i en "Grundlov", der ikke kunne ændres af nogen generalforsamling:

- 1) Forherligelse af minderne fra krigen og styrkelse af folkeånden.
- 2) At arbejde for invalidernes og medlemmernes vel ved oprettelse af en syge-, hjælpe- og begravelseskasse samt en administrationskasse, der også skulle oparbejde selskabets formue.
- 3) Udstyre et lokale med de vigtigste aviser, og et bibliotek til underholdning.
- 4) At udgive et medlemsblad. Samtidig forelå selskabets love.

Våbenbrødrene havde om sommeren lokale i bygningen Enighedsværn tæt ved det nuværende Halmtorv. Om vinteren holdt de til i Apollosalen på Østergade 32.

1860 Forhandlingstalentet

Januar 1860 blev en anderledes måned for Johansen og dampkøkkenet. I hans protokol over dagens servering, der omtales senere, var kun halvdelen af datofelterne udfyldt med dagens to retter og antal solgte portioner. I tre uger serveredes kun mad en gang om ugen. Der var ingen notater om årsagen. Velkendt er det, at der herskede vedvarende uro i byen begyndende med de såkaldte nytårsuroligheder med demonstrationer mod grevinde Danner og regeringen samt voldsomme slagsmål mellem borgere og politi i de første to måneder af året.

Selskabet "De danske Vaabenbrødre" besluttede i denne alvorlige situation at erklære sin loyalitet over for kongen. Den 14. januar var Vaabenbrødrenes formand J.F. Johansen i audiens hos Frederik VII for at overrække Majestæten en adresse om selskabets troskab. Under audiensen lod kongen sig optage som selskabets æresmedlem. Tre uger senere var formand J.F. Johansen atter hos Frederik VII for at overrække diplommet som æresmedlem. Kongen erklærede sig ved den lejlighed som selskabets protektor.

Den 1. marts udkom det første nr. af Vaabenbrødrenes medlemsblad med de gode nyheder om kongens æresmedlemsskab og protektorat. Selskabet havde fået det blå stempel takket være Johansens evne til at holde sammen på

medlemmerne. Hans arbejde med at forklare dem om sammenhold og værdien af at være enige om den måde, selskabet skulle drives på, havde båret frugt. Samtidig blev det slået fast i det første nummer, at politik var udelukket af bladets spalter.⁴⁰

Den 31. januar 1860 afholdtes den halvårslige generalforsamling. Her var medlemmerne grundigt utilfredse med de foreløbige love. Der nedsattes en lovkomité, hvis resultat skulle fremlægges på generalforsamlingen i juni 1860. Der forestod nu et større arbejde med at indarbejde medlemmernes mange ændringsforslag.⁴¹ De fleste bestyrelsesmøder, 41 stk., blev holdt om aftenen hjemme hos Johansen og strakte sig over ca. ni måneder. Undervejs mod de endelige love blev der holdt ekstraordinære generalforsamlinger af to-tre dages varighed den 20. april, den 11. maj, den 6. juni og den 21. juni. Lovarbejdet var ikke færdigt før den 12. september, hvor lovene blev vedtaget efter en langvarig forhandling til ikrafttræden den 6. oktober 1860.⁴²

Efter den grundige behandling kunne lovkomitéen forvente, at medlemmerne var tilfredse med resultatet. Det var ikke tilfældet. Horsens-afdelingen truede med at melde sig ud, og kort efter fulgte lignende henvendelser fra Fredericia og Kolding. De tre afdelinger ville selv administrere deres egen syge-, hjælpe- og begravelseskasse, og i øvrigt mente de, at de betalte for meget til hovedafdelingen i København. Hovedbestyrelsen vedtog da at sende selskabets formand J.F. Johansen og næstformanden premierløjtnant Henning Schouw til Jylland for personligt at forhandle med de tre afdelinger. Da de mødte op på generalforsamlingen i Horsens, den 28. oktober kendte medlemmerne ikke lovene, fordi bestyrelsen havde holdt dem tilbage. En ny generalforsamling blev berammet til den 11. november 1860 med besked om at meddele Horsens afdelingens svar direkte til hovedbestyrelsen i København. Det gik nemmere i Fredericia og Kolding, hvor der ikke var de store vanskeligheder. Formand J.F. Johansens forhandlingstalent stod endnu en gang sin prøve.

Midt i lovarbejdet fik Johansen mulighed for at erhverve et brugt dampkøkken i Borgergade 69 og dermed konsolidere sin virksomhed. Det blev købt i juni måned og åbnede 14 dage efter sin virksomhed den 3. juli med en lovende omsætning.

Det store arbejde med oprettelsen af våbenbrødrereselskabet fandt sted om aftenen, hjemme hos Johansen. Møderne sluttede med, at der blev sunget et par af de gode, gamle sange fra krigenes tid til klaverledsagelse af den ni årige Nikolai, der gik i tredje klasse på Efterslægtsselskabets Skole.

De danske Våbenbrødres love blev overrakt Kong Frederik VII på hans fødselsdag den 6. oktober 1860. Den første udgave var forsynet med et fædrelandskærligt litografi. Det Kongelige Bibliotek.

Ved Johansens hyppige fravær fra den daglige drift i Studiestræde blev der lagt et større ansvar på hans hustru Dorthea og hendes mor, Ellen Catrine. De fik brug for deres erfaringer i den kommende vinter, der begyndte usædvanligt tidligt.

1861 Vinterbespisning og et nyt felt-dampkøkken

J.F. Johansens dampkøkkener, i Studiestræde og det nyindkøbte i Borgergade, gjorde god gavn i vinteren 1860-1861. Siden midten af november 1860 var minusgraderne vedholdende og den 5. januar 1861 skrev *Berlingske Tidende*, at frosten havde bidt sig fast over hele Europa, der lå under en tyk dyne af sne fra St. Petersborg til Alperne. Arbejdsløsheden var stor i København, og langt flere end sædvanligt ville komme i en så dyb elendighed, at de ville få svært ved at rejse sig igen. Det lille indlæg på 15 linjer var et signal til de velgørende kredse om en hurtig og ekstraordinær indsats, der foruden varm mad også indebar, at enkelte større velgørere oprettede varместuer, hvor familier kunne arbejde om dagen og samtidig passe deres børn.

For Johansens vedkommende betød det, at han i januar - marts foruden middagsmad i sine to dampkøkkener også måtte lave morgenmad samt middagsmad til en bespisningsforening på Vesterbro/Frederiksberg. Der var god brug for den store kapacitet på 1.800 portioner i Studiestrædes køkken og det samme i Borgergade.

Johansen gik straks i gang med at organisere morgenbespisning for de trængende, der savnede noget varmt at nyde om morgenen i den hårde vinter, hvor frostgraderne i København svingede mellem 4 og 8 minusgrader og i februar kulminerede med minus 12 grader. I Adresseavisen meddeltes det, at der fra søndag den 13. januar dagligt ville blive uddelt 300 portioner øllebrød fra hvert af J.F. Johansens dampkøkkener. Fra kl. 7½ - 8½ kogtes øllebrød af varer skænket af bagere, bryggere og sukkerraffinadører. Annoncen opfordrede de trængende til at hente billetter hos fattigforstanderne, åbenbart også i den voldsomme snestorm i februar, der lukkede al trafik inklusive jernbanen København-Korsør i fem dage.⁴³

Fra den 11. januar til den 6. marts 1861 leverede Johansen også varm mad til den nyligt oprettede *Bespiisningsforeningen for Frederiksberg, Vesterbro og Omegn*, der satte en indsamling i gang. Bidragene, der kaldtes gaver, kunne af-

leveres på *Dagbladets* kontor, Østergade 16 over gården. Bespisningsforeninger var der flere af i byen, de fungerede som før nævnt kun om vinteren. De var beregnet for de trængende, som skulle skrive en ansøgning og have den godkendt af givernes komité. Til ovennævnte bespisningsforening bragte Johansen varm mad tre gange ugentlig, i alt 2.600 portioner pr. uge i syv uger. Udbringningsstederne var Bagerstræde ved Gamle Kongevej, hos gartner Rath-sack på Frederiksberg og i den sidste tid også til Fattiggården sammesteds.⁴⁴

Den 19. februar, midt i den hårde vinter, afholdt våbenbrødrene ordinær generalforsamling i København med valg af formand på dagsordenen. Faren for udbrud af en ny slesvigsk krig havde længe luret i baggrunden. Selskabet var af den opfattelse, at en militær formand var nødvendig i den situation. Løjtnant Henning Schou, tidligere næstformand, blev valgt som efterfølger for Johansen, der ved samme lejlighed udtrådte af bestyrelsen. Efter to års formandskab kunne han aflevere selskabet med 2.286 medlemmer og en formue på 4.350 rd.⁴⁵

På grund af de mange krigsrygter i København og den begyndende salgsnedgang i dampkøkkenerne, havde Johansen travlt med at se sig om efter nye anvendelsesområder for dampkøkkener. Han havde i nogen tid arbejdet med en idé til et transportabelt dampkøkken til brug i felten. En kommission med intendanturens chef U.C. von Schmidten som formand og repræsentanter fra infanteriets og artilleriets officerer blev nedsat.⁴⁶ En model i skala 1:10 forevist for krigsministeren i det gamle laboratorium, Overgaden neden Vandet på Christianshavn omkring 1. marts. Efter demonstrationen blev det nye transportable felt-dampkøkken anbefalet til anskaffelse, hvorefter det i løbet af året blev bygget færdigt under medvirken af militæret. I slutningen af januar 1862 godkendtes det endeligt af Krigsminister Hans Nikolaj Thestrup og hensesattes derefter på Københavns Arsenal.

Det nye felt-dampkøkken blev udførligt omtalt i avisen *Flyveposten* den 23. februar 1861. Det var beregnet til en brigade på 5-6 bataljoner (ca. 1.000 mand) og kunne tilberede maden på to timer. Den tekniske beskrivelse citeres: "... Apparatet bestaaer af en Kobbercylinder, hvis nederste Deel er et Fyrfad, der ender i en Skorsteen, hvis Rør under Kjørslen kan bøies tilbage over Cylinderen. Den øverste Deel bestaaer af en Vandbeholder med tilhørende Sikkerheds- og Dampventiler. Midt paa Cylinderen er der anbragt 5 à 6 Rør, gennem hvilke Dampen ledes til de forskjellige Bataillonsvogne, hvori Maden koges. I Bataillonsvognene er der anbragt fire Kar, et til hvert

kompani; i Bunden af disse Kar sidder et Stempel, hvorpaa den gennem Rørene ledede Damp virker. Dersom en Bataillon skulde være detacheret et Par Mile fra Brigaden, kan den dog sende sin Vogn til Brigaden for at koge, da Karrene er saa tæt tillukkede, at Maden efter tre til fire Timers Forløb endnu vil være næsten kogende. Kjøkkenets Anskaffelse til hver Brigade vil koste i det Høieste 3.000 Rdlr. Med Hensyn til Transporten bemærkes at Dampkjedlen med Tilbehør vil veie 6 Skippund [960 kg], altsaa det Halve af hvad der er normeret til Trækgods for 2 Heste. Bataillonsvognene vilde komme til at veie 5 Skippund [800 kg] ...”⁴⁷

Selv om feltkøkkenet blev fremvist for en lukket forsamling, sivede der alligevel oplysninger ud til *Dagbladets* journalist, der skrev, at den nyttige opfindelse ikke var mindre vigtig end Felttelografen.⁴⁸ Journalisten var P.V. Grove som i 1864 leverede den eneste detaljerede øjenvidne skildring af Johansens nye konstruktion.

Slutningen af august 1861 bragte et par fridage til Johansen, der må siges at have haft mange jern i ilden. Han kaldtes efterhånden dampkøkkenentreprenør eller blot: entreprenør. Hans ældste og bedste ven, forstander C.C. Møller og Flakkebjerg Institut fejrede 25-års jubilæum den 31. august med deltagelse af 350 tidligere elever, egnens gårdmænd og instituttets velgørere fra København. Formiddagen gik med diverse taler, salmer og sange. Johansen holdt tale på elevernes vegne og modtog i den anledning en skål som den eneste uden for honorationerens kreds. Johansen havde ingen problemer med at holde tale, han kendte de uskrevne regler både med hensyn til formuleringer og rækkefølge af talerne. Som den eneste tiltalte han C.C. Møller med et *du*.⁴⁹

Leverancen til arresthuset

Samme efterår var der planer om at oprette et dampkøkken i Københavns civile arresthus i forbindelse med et dampvaskeri og et opvarmningsapparat. Politidirektøren havde indsendt et projekt til Justitsministeriet, som sendte det videre til Københavns Magistrat, der skulle deltage i finansieringen. Magistraten udtalte, at den ikke kunne gå ind på forslaget. "... da der savnedes enhver Oplysning, saavel om den paatænkte Plan for Anlægget i dets Detail som om Arbejdets Omfang, dets Udførlighed og de dermed forbundne Omkostninger ...” Det oprindelige forslag blev frafaldet, og politidirektør C.J.C.

Xylografi af J.F. Johansen bragt i *Illustreret Folkeblad* 1872 som illustration i en artikel om hans indsats som Vaabenbrødrenes første formand. Mange små underholdningsblade begyndte i starten af 1870'erne at bringe artikler om kendte borgere med portrætter.

Bræstrup foreslog derfor at gå ind på et tilbud fra J.F. Johansen om at levere varm mad til arrestanterne fra køkkenet i Studiestræde. Det nye forslag kom til behandling i Københavns Borgerrepræsentation den 11. september. Johansen fik leverancen, som egentlig skulle have været udbudt til alle byens dampkøkkener, dog kun for tre måneder ad gangen. Leverancen kom desuden til at omfatte levering af en varm drik morgen og aften inden for aftalen, mod at han fik tilladelse til kiosksalg af nødvendighedsartikler til arrestanterne i civil- og gældsarresten. En passant nævntes, at han også kunne få et par læs brændsel.⁵⁰

I begyndelsen af november nedkom Johansens hustru Dorthea med en datter. Ved Anna Johanne Katrines dåb i Frue Kirke den 18 december var forstander C.C. Møller fra Flakkebjerg også til stede.⁵¹

1862 Et stille år

Året begyndte som nævnt med krigsministerens endelige godkendelse af felt-dampkøkkenet i januar, hvorefter det blev placeret i Københavns Arsenal på Tøjhuset.

Københavns dampkøkkener så man knapt nok i avisernes annonce-spalter i 1862. På generalforsamlingen i *Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken* nævntes at, "... Priserne paa Raaproducter [1861-1862] have været uforholdsmæssigt høie, saa at et nogenlunde taaleligt Forhold mellem Udgift og Indtægt ikke har kunnet bringes tilveie ved den hidtil gangbare Pris 10 og 12 Sk. for Portionen." *Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken* satte prisen op med 1 skilling pr. portion.⁵² Hvad Johansen gjorde, kan vi ikke se, da han ikke annoncerede med priser. Hans protokol viser kun antal portioner, ikke indtægt.

1863 Gæstgiver J.F. Johansen – Borgergade lukkes

Christian IX's datter, Prinsesse Alexandra rejste til London for at indgå ægteskab med Prinsen af Wales den 10. marts. I den anledning nedsattes en festkomite, som skulle sørge for behørig fejring af begivenheden, selvom den ikke fandt sted i København. Indsamlingen til *Alexandra-Festcomitéen* gik

Spisetegn i kobber til dampkøkkenet i Studiestræde. Her med det gamle matr. nr. 88 samt Johansens navnetræk JFJ på bagsiden. Skåret af medaljør F. Schmahlfeld og produceret på Vilhelm Christesens prægeanstalt. 22 mm i diameter.

trægt, den skulle arrangere et hofbal og samle ind til et festmåltid for de fattige, sådan som man plejede at gøre ved tidligere, store københavnerbegivenheder. Det kneb med at afsætte billetterne til hofballet selvom prisen blev sat ned. Indsamlingen til festmåltidet flød heller ikke så rigeligt og villigt som før. Komitéen måtte annoncere ihærdigt. Hos modtagerne derimod var interessen stor. Den 10. marts blev der uddelt i alt 18.573 portioner à tre retter: $\frac{1}{2}$ liter sagesuppe, 125 g svinesteg (normalt 96 g) uden ben, med sauce og kartofler, to æbleskiver og et to-skillings surbrød.⁵³

Festmåltidet blev fordelt mellem Københavns dampkøkkener i forhold til deres omsætning. I Studiestræde begyndte udleveringen af 4.124 portioner på bryllupsdagen kl.10 med et tempo på 400 portioner i timen. Folk skulle aflevere en nummereret billet for at få maden, de skulle stille op i nummerorden og de skulle medbringe tre beholdere. Der blev bedt om, at man så vidt muligt ikke sendte små børn efter maden.⁵⁴ Uddelingen svarede til to ugers produktion på en dag.

Portionerne blev ikke medregnet i månedens sum i Johansens protokol over dagens middag, men det noteredes, at hver portion kostede i 1 mark, 4

skilling, svarende til 859 rd.⁵⁵ Det fremgik ingen steder, hvad dampkøkkenværtens tjente på indsatsen, som også omfattede i alt 3.000 portioner til Almindelig Hospital, Fattigvæsenets stiftelser, arbejdshusene etc. De 450 gamle, som boede på Vartov, fik ekstra: øl og punch til mændene, hvidtøl og kaffe til kvinderne.

Omsætningen i Johansens dampkøkkener var for nedadgående. Priserne for alle udgifter steg, mens han ejede dem i peioden 1858-1866, med 100% eller derover, skrev han i en udtalelse til Værtshusholder Korporationen i 1882.⁵⁶ Det var planlagt fra begyndelsen, at prisen for maden i byens dampkøkkener ikke måtte stige, dvs. at varerne, der blev købt billigt, nu skulle købes endnu billigere. At eje to dampkøkkener var ikke længere løsningen på Johansens krise.

I Johansens protokol kan vi følge salget i de to dampkøkkener.⁵⁷

1859 Omsætning for Studiestræde:	275.665	portioner
1861 Omsætning for Studiestræde og Borgergade:	361.759	portioner
1863 Omsætning for Studiestræde og Borgergade:	170.256	portioner
1865 Omsætning for Studiestræde:	95.041	portioner

Svigermor Ellen Catrine Hjarup sørgede for at holde gryderne i kog i Studiestræde, så godt det lod sig gøre under Johansens fravær i 1864.

Johansen standsede sin virksomhed i Borgergadekøkkenet med udgangen af oktober 1863. Det kunne ikke umiddelbart sælges, men blev drevet videre uden navn på indehaveren i Adresseavisens annoncer.

Selv blev han gæstgiver for Hotel Dannebrog, Vestergade 20 st. Gaden var stadig en hovedfærdssåre ind til byen med overnatningsmulighed i forskellige prisklasser. Som vært for rejsende fra provinsen kunne han opnå en indkomst på 1.200-1.500 rd. om året. En god indtægt hvis ikke en større gæld truede i baggrunden.

I december 1863 fik Johansen ordre fra Krigsministeriet til at lade indrette de fornødne felt-dampkøkkener til to brigader dvs. til 7.000-10.000 mand. Prototypen stod klar på Københavns Arsenal. Johansen havde gjort sit forarbejde i god tid.

1864 Krigsassessor J.F. Johansen & Arméens mobile Dampkøkken

I januar 1864 strømmede det indkaldte mandskab til København for at blive registreret og udrustet. Der forventedes 16.000 indkaldte, som grundejerne havde pligt til at indkvartere efter en forordning af 9. maj 1806, "... og ville Eierne saa snart skee kan, erholde Underretning om Størrelsen af Indkvarteringen", skrev Københavns Magistrat til grundejerne den 9. januar.⁵⁸ Det var i sidste øjeblik, da de indkaldte allerede var på vej. I nogle ejendomme slog beboerne sig sammen og kogte selv mad til soldaterne, i andre købte grundejerne spisebilletter i dampkøkkenerne til de indkaldte. Krigsårets meromsætning hos køkkenet i Studiestræde beløb sig til knapt 1.000 portioner pr. måned. Omsætningen var nu så lav, at det kun var et spørgsmål om underskuddet blev større eller mindre, når årets resultat skulle gøres op. Det sluttede med en underskud på 10.000 rd. for 1864.

Den 1. februar blev J.F. Johansen ansat under Intendanturtjenesten. "Under denne min militære Tjeneste i 1864 var jeg ansat og lønnet som Forvalter af 1. Klasse med tillagt Krigsassessors Karakter og bæring af denne Karakters Uniform".⁵⁹ Intendanturen benyttede sig i 1864 af krigsassessortitlen til civilt personale i lederstillinger i det militære hierarki.⁶⁰

Der var ikke plads i arbejdsplanen hos Baumgarten & Burmeisters skibsbyggeri på Christianshavn til at bygge Johansens nye konstruktion af felt-dampkøkkenet før i slutningen af februar. Det tog en måned at bygge Krigsministeriets Felt-Dampkøgeri, som det kaldtes i arbejdsjournalen, med start den 26. februar og sidste levering afsluttet den 29. marts.⁶¹ Inden afrejsen fra København skulle Johansen oplære et personale i kogning og drift af det nye udstyr. Det tog længere tid end forventet.

Midt i marts 1864 kunne Krigsassessor J.F. Johansen rejse med *Arméens mobile Dampkøkken* og 16 mand til Korsør med toget og videre med dampskib til Høruphav på Als. *Arméens mobile Dampkøkken*, som blev den endelige, militære betegnelse, var det første forsøg på at forsyne danske soldater med centralt fremstillet forplejning i felten.

Efter tilbagetrækningen fra Dannevirke i begyndelsen af februar, befandt hæren sig nu dels i Sønderborgområdet på Als, og dels i skanserne på Jyllandssiden. Det var soldaterne forrest i skanserne 1 og 2 vest for Sønderborg som *Arméens mobile Dampkøkken* skulle betjene med varm mad. Om

Krigsministeriets Feltdampfogeri

1864

Forfærdigt af transportabel
Dampflødtel med Magas og Damp-
gæmme til Fuldtoget

Dampflødetel med
Korspænde
og 1864

Febr. 25	Andersen	112	21
	Carl Oth. Eriksen	123/2	5 3 10
Marz 17	Jensen	117	10 5 13
	P. Sander	112	10 3
	Thomsen	77	7 1 5
	H. P. Nielsen	77	6 4 15
	L. Sørensen	70 1/2	5 5 4
	H. Sørensen	37	4 1 7
	Kay	37	3 8
	G. Jensen	35	2 5 8
	Lund	5 1/2	3 7
	J. Olesen	5 1/2	2 12
	H. J. Olesen	5 1/2	2 12
	King Rindentoft	79	3 4 4
	J. J. Th. Larsen	79	2 6
	J. H. Petersen	70 1/2	4 3 14
	V. Nielsen	7	3 1
	E. S. Sørensen	18 1/2	1 2 2
	M. Halenborg	14	1 1
	P. Petersen	8	5
	Brændsel tabt og bløddt af		3 3 4
	Totalsumt betalt alt		5 5 15
	J. F. Jensen Drift		3 3 4
	Stalden Kjørel		1 1 13
	Lundens fund		10 4 2
	J. H. Olesen		1 2
	Carl Oth. Eriksen 14 1/2 1/2 Skind		1 14
	2 820 1/2 1/2 1/2 1/2 1/2		2 4 6
	2 250 1/2 1/2 1/2 1/2 1/2		2 13
	2 250 1/2 1/2 1/2 1/2 1/2		123 3 9
	og alt det for 1864		194 2 1/2
	1864		70 8 7

natten fik soldaterne varmt øl med sirup flere gange og om morgenen inden vagtskifte endnu et krus af den højt påskønnede, varme drik. Det gjaldt til at begynde med også artilleristerne i flere skanser, men det ophørte efter et par dage, da det var for risikabelt at bringe øllet så langt ud i frontlinjen.

Overkommandoens dagsbefaling nr. 101 af 6. april 1864 drejer sig udelukkende om *Arméens mobile Dampkøkken*. Her kundgøres det, at der vil blive kogt såvel i det mobile som i det faste dampkøkken fra 8. april. Med det faste dampkøkken menes sandsynligvis Sønderborgs eget private dampkøkken. På grund af en forespørgsel fra Fredericia Fæstning tidligt i marts var kun en del af *Arméens mobile Dampkøkken* ankommet til Sønderborg. Kapaciteten til forsyning af brigaderne var dermed blevet forringet. Det rådede Børskomiteén i København bod på ved i begyndelsen af marts at købe et brugt dampkøkken i Slagelse, sætte det i stand, bemandede det og sende det til Sønderborg med alt betalt.⁶² Kogningen nåede at fungere 2-3 dage, inden en granat trængte ned gennem taget og ødelagde Børsgrosserernes gave. Den 17. april blev det kundgjort i Overkommandoens dagsbefaling, at krigsassessor J.F. Johansen skulle gå til Fredericia med *Arméens mobile Dampkøkken*, og at soldaterne i stillingerne fremover selv skulle koge deres mad.

Krigsassessor J.F. Johansen nåede til Fredericia med det mobile kogegej og mandskab i god behold. Her havde han i hele april måned haft en lønnet kok udstationeret. I begyndelsen af marts var der sket det, at Fredericia Fæstning havde bedt om at få det felt-dampkøkken, der stod i Københavns Arsenal udleveret, da fæstningen forventede at få brug for større kogekapacitet i løbet af krigen. Henvendelsen resulterede i, at Fredericia Fæstning senere i marts kunne kvittere for tre dampkøgeovne uden nærmere specifikation.⁶³

Efter at have overdraget sit mobile dampkøkken og orienteret sig om forsyningerne i Fredericia Fæstning tog Johansen videre til Vejlbj Mark, få kilometer øst for Middelfart. Her havde han kvarter og kunne gøre status over sit personaleforbrug for april, uden granatregn. Foruden sin egen løn som forvalter af 1. klasse på 145 rd. havde han udbetalt følgende: 1 underforvalter à 27

Arbejdsopgavens tekst hos Baumgarten og Burmeister "Krigsministeriets Feltdampkøgeri. Forfærdiget en transportabel Dampkedel med Vogn og Damppumpe til Feltdampkøgeri. Dampkedelen med Skorsteen vejer 1864 pund." Der blev bygget to stk. Rigsarkivet, Viborg.

rd., til et antal af 27 menige: 134 rd., til 3 kuske: 8 rd., 80 rd. til 2 kokke à 40 rd. pr. måned og endelig en udgift til 16 vogne på 27 rd., i alt en driftsudgift på 421 rd. for april 1864.⁶⁴

I Fredericia Fæstning havde hver brigade sit eget lager af bl.a. flæsk, klipfisk, kød, kartofler, ærter, ris, brød og brændevin. Det var her fra, forsyningerne kom under det korte ophold i byen inden rømningen den 28. april. Lagrene indeholdt også store forsyninger af ingefær og sirup som, i samarbejde med *Ahlmanns Bryggeri*, det senere så kendte *Fæstnings Bryggeriet*, i dagene 24.-27. april dagligt bryggede ingefærøl til 6.500 mand. Hver soldat fik sig et krus med ½ liter øl inden byen blev rømmet den 28. april. Det lykkedes at overføre *Arméens mobile Dampkøkken* til Fyn, hvor det fungerede to måneder i Odense, inden det blev udskibet til København.⁶⁵

At få præcise oplysninger om Arméens mobile Dampkøkkens skæbne i 1864, vanskeliggjordes af at der var forbud mod at offentliggøre oplysninger om troppernes stilling, forhold, bevægelser eller transport. I tilfælde af sagsanlæg kunne der vanke bøder i størrelsesordenen 20-500 rd.⁶⁶ Noget slap dog ud gennem krigskorrespondenterne fra de københavnske aviser. En af dem, den tidligere omtalte P.V. Grove fra *Dagbladet*, så det mobile dampkøkken, som på afstand kunne minde om et lokomotiv, skrev han. Det var maskindelen, som var bygget med en skorsten, der kunne lægges ned under kørsel.⁶⁷

Ugebladet *Illustreret Tidende* havde udstationeret unavngivne korrespondenter, som i reportagen *Fra Felten*, nr. IX beretter om tilstedeværelsen af to dampkøkkener.⁶⁸ Om det mobile dampkøkken skrev korrespondenten fra *Folkets Avis*, at den almindelige mening var, at hver brigade burde have sit eget dampkøkken. Hvis ikke Krigsministeriet kunne klare opgaven, ville de anbefale den til en eller anden privat mand, da udgifterne ikke var synderligt store. De kostede ca. 3.000 rd. stykket.⁶⁹

Den 1. august 1864 vendte Johansen tilbage til de sørgelige rester af sin forretning i København. Han havde ikke kunnet passe den i over et halvt år. Befolkningens interesse for dampkøkkenerne var for alvor svindende. Året 1864 endte om tidligere nævnt med et underskud på 10.000 rd..

Sønnen Nikolai blev i august overflyttet fra Efterslægtsselskabets skole til Maribo Skole ved Nyboder. Skolen forberedte til søkadetakademiet, som havde Nikolais store interesse.

1865

Det gik godt med økonomien på Hotel Dannebrog, hvor Johansen opnåede en årsindtægt på 1.500 rd. En god indtægt, hvis ikke en stor gæld længe havde tårnet sig op. Tiden som gæstgiver på Hotel Dannebrog gav ham mulighed for at se sig om efter en ny levevej.

Kort før julen 1865 begyndte ulykkerne at rulle ind over familien. Datteren Anna på fire år fik difteritis, en ondartet halsbetændelse, og nytårsaften mistede de hende. Johansen skyldte og kunne ikke betale. Køkkenet i Studiestræde sluttede med et underskud på 14.000 rd. i 1865.⁷⁰

For Københavns øvrige dampkøkkener gik det heller ikke godt. Dampkøkkenernes nedtur i midten af 1860'erne faldt sammen med næringsfrihedslovens ikrafttræden i 1862, vedvarende prisstigninger på levnedsmidler, fastholdelse af et lavt prisniveau pr. portion i køkkenerne og en ændret holdning hos befolkningen.

1866

Den 8. februar 1866 meddeltes i pressen, at restauratør J.F. Johansen, Vestergade 20, var fallit. Johansen var en færdig mand i København. Den 13. marts blev der holdt tvangsauktion over dampkøkkenet i Studiestræde 24.⁷¹ En fallits yderste konsekvens kunne være gældsfængsel og tab af stemmeretten. Så galt gik det dog ikke.

Nikolai blev konfirmeret i Frue Kirke i påsken, præstens vurdering af hans kundskab og opførsel var et mg (meget godt) i begge tilfælde. Nikolai begyndte sit voksenliv som landvæsenselev i Jylland.

Johansen var i Hørsholm, hvor han var i gang med at hjælpe den nye inspektør, løjtnant Anders Christensen på Brønsholmsdal Arbejdsanstalt, med at oprette et køkken til betjening af 100 fattiglemmer. Anders Christensen blev syg i januar og døde den 7. marts 1866 på Usserød Sygehus.

Det faldt i Johansens lod at overbringe budskabet til kammerråd C. Christensen, administrator for Hørsholm Distrikt. Kammerråden bad Johansen skrive en ansøgning, og 10 dage senere kunne han sætte sig ved inspektørens skrivebord på Brønsholmsdal. På Fattigforsørgelses- Arbejds- og Opdragelsesanstalten i Hørsholm, mødte han som 38-årig sin egentlige livsopgave,

Alt med Betaling til Auktionsholder **Chr. See**,
 boende paa Auktionsstedet, hvor Fortegnelse er
 holdes.

Tirsdagen den 13de Marts
førstkommende, Formiddag Kl.
10, bliver ved Auction, som afholdes i Damp-
 kjøkkenet i **Studiestræde 24**, bortsolgt
 de Restaurateur **J. A. Johansens** Fallitbo tilhø-
 rende og til bemeldte Dampkjøkkens Drift
 brugte Inventarier, saasom **en stor Damp-**
kjedel, en dobbelt Comfur, Jernkjedler,
 Pander, Kogekar med Malmhaner, Brødknive,
 Bordknive, Skeer, Gaster, en Slibemaskine,
 Bakker, Tallerkener, Fade, Glas, Flasker, Ka-
 raffer, Plat de Menager, Madspande, Blikspan-
 de, Stole, Borde, Bænke, Reoler, Duge, An-
 kere, Tønder, Maal, Potter, en Decimalvægt og
 andre Vægte, Vadske af Jern, saa og et Uhr,
 Pulte, et Skrivebord, Senge, Dynner, Matraser
 m. m.

Betalingen erlægges til Undertegnede, paa
 hvis Comptoir, Knakrostræde Nr. 12, 1ste Sal,
 Cataloger kunne erholdes nogle Dage før Auc-
 tionen.

G. Berggreen,
 Overretsprocurator.

Tirsdagen den 13de d. M., Kl. 10 og
 følgende Dage bliver ved Auction, som afholdes i
 Auktionslocalet i **Gøttersgade 48**, bortsolgt
en stor Deel gode Mahogni- og andre

Den officielle annonce over tvangsauktionen bragtes i flere københavneraviser såvel som i provinsens førende blade. Her ses Adresseavisens eksemplar fra den 10. marts 1866. Tre uger senere måtte ikke afsatte effekter bl.a. møbler sælges til tredjemand for 366 rd. plus 25%. Bemærk fejlskrivningen af Johansens navn: J.A. Johansen.

der blev opdragelse af forsømte børn fra dårlige hjem. Den 17. marts 1866 begyndte J.F. Johansen og hans hustru Dorthea Johansen på en ny tilværelse, som offentligt ansat inspektørpar på *Fattigforsørgelses-, Opdragelses-, og Arbeidsanstalten Brønsholmsdal* i Hørsholm Distrikt. Den årlige gage var 300 rd. med mulighed for tillæg på 100 rd. samt fri kost og logi.⁷² En opgave som 12 år senere førte ham til en af landets mest attraktive stillinger som fattig-inspektør i Odense Kommune.

Illustreret Tidende, bragte et helsides xylografi sammensat af jubilæumsdagens to store begivenheder. Dels højtideligheden på Garnisons Kirkegård for heltene og fædrelandet, dels aftenens fejring af De danske Vaabenbrødres 25-års jubilæum i Tivoli baseret på fotografier af fotograf Andreas Jensen, Hjørring. Det kan være J.F. Johansen, der står nederst i venstre hjørne med sort hår og klædt i sort kjole.

Æresmedlem

Den 25. juli 1884 fejrede Selskabet “De danske Vaabenbrødre” sit 25-års jubilæum, naturligvis på årsdagen for slaget ved Isted. I løbet af de 25 år havde ca. halvdelen af de militært aktive fra de to slesvigske krige indmeldt sig i selskabet. Syge-, hjælpe- og begravelseskasserne havde udbetalt 1.3 mio. kr., selskabets formue var vokset til 1.5 mio.kr. Afdelinger var oprettet i et antal af 159 spredt

Litografiet var bestyrelsens gave til Johansen, da han fratrådte sin inspektørstilling på Brønholmsdal Arbejdsanstalt i 1878. Den 50-årige J.F. Johansen blev litograferet af I.W. Tegner, som var specialist i litograferede portrætter efter fotografi. Litografi, Portrætsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Dedikationen på drikkehornet til J.F. Johansen, der da var fattiginspektør i Odense i 1884. Hornet var fremstillet hos V. Christesen, der i sin tid stod for spisetegnene til dampkøkkenet i Studiestræde. Skønt fuldt uddannet guldsmed valgte Christesen handelsvejen som sølvvarefabrikant. Lejlighedsvis samarbejdede han med billedhugger og professor på modelskolen C.C. Peters om særlige opgaver. Odense Bys Museer.

ud over hele Danmark, hvor overskuddet fra store sommerfester var med til at opbygge lånekassen på 7.7 mio. kr. De 52.000 låntagere tilbagebetalte med et mikroskopisk tab på ¼%. Det var, hvad Johansen havde sat i gang.

Fejringen i København begyndte med en højtidelighed på Garnisons Kirkegård.⁷³ Derefter samledes ca. 6.000 våbenbrødre i Rosenborg Have til fælles gensyn. Senere på eftermiddagen gik de gamle krigere i optog med afdelingsfanerne til Tivoli til en ny Vaabenbrødre March af Carl Lumbye. Om aftenen samledes 1.000 særligt indbudte gæster for at fejre selskabets jubilæum med taler, vin, kransekage og udnævnelse af "Vaabenbroder nr.1", J.F. Johansen, til æresmedlem. Han blev betragtet som selskabets stifter, selv om det ikke

Det elegante sølv drikkehorn i oldnordisk stil blev fremstillet i 1884 hos sølvvarefabrikant Vilhelm Christesen. København. Som lågfigur ses H.W. Bissens skulptur af "Den tapre Landsoldat". På hornets forside våbenbrødrenes emblem, en (rød/hvid) kokarde med rigsvåben og elefant på en baggrund af våben fra samtiden. Højde 45.5 cm. Odense Bys Museer.

Våbenbrødrenes hædersgave til J.F. Johansen kronedes med en miniudgave af H.W. Bissens "Den tapre Landsoldat". Bissen skabte den første skulptur af en menig soldat og vandt med stort flertal konkurrencen om et sejrsminde for 1. slesvigske krig. Her ses landsoldaten uden sin bøgegren i højre hånd. Odense Bys Museer.

var ham, der havde fået idéen til selskabet. Han havde formået at håndtere de til tider ustyrlige gemytter blandt medlemmerne, så de kom i pagt med tidens ånd: frivillighed ikke politik. Til erindring om sin indsats fik han overrakt et 45 cm højt drikkehorn i sølv udført af sølvvarefabrikant V. Christesen.⁷⁴ En fornem gave der symbolsk placerede ham blandt folkets bedste mænd.

-
1. Trinitatis sogn. Ministerialbogen 1828-1831, fødte, opslag 11, nr. 27.
  2. Folketælling 1834, Sankt Annæ Vester, Adelgade, opslag 83.
  3. Festen på Flakkebjerg Institut den 31. august 1861, 23-25: J.F. Johansens tale fra eleverne til forstander C.C. Møller i anledning af instituttets og forstanderens 25 års jubilæum.
  4. Ordenskapitlet. Levnedberetning for J.F. Johansen, Ridder og Dannebrogsmænd, 1884-09-24.
  5. *Tyvende beretning om Opdragelsesanstalten på Flakkebjerg med dens Filial på Landerupgård for 1875*, 53-84: En historisk oversigt fra 1835-1875.
Hof- & Statskalenderen, 1868, 581-588. Komiteen bestod af overkammerherre, marskal A.W. Hauch, kammerherre Hegermann-Lindencrone, geheimeråd, overpræsident Kjerulff, biskop Mynster, conferentsråd Holten, justitiarius i hof- og stadsretten Carstens, etatsråd, bankdirektør Hvidt, pastor Visby, ankersmed Caspersen og fabrikant Modeweg.
  6. Ordenskapitlet. Levnedberetning for J.F. Johansen, Ridder og Dannebrogsmænd, 1884-09-24.
  7. Rigsarkivet. Flakkebjerg Ungdomshjem. Stambog, 1836-1907, nr.1-1681.
  8. Alfred Hey: *Christen Christensen Møller "Gamle Møller" fra Flakkebjerg*, 1891, 78-79; Christian Frederik Rønne (1798-1890), sognepræst ved Høve og Flakkebjerg kirker fra 1834-1876. Formand for Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark.
  9. *Tyvende beretning om Opdragelsesanstalten på Flakkebjerg med dens Filial på Landerupgård for 1875*, 53-84: En historisk oversigt fra 1835-1875.
  10. Alfred Hey: *Christen Christensen Møller "Gamle Møller" fra Flakkebjerg*. 1891, 84.
  11. Festen på Flakkebjerg Institut den 31. august 1861, 23-25: J.F. Johansens tale fra eleverne til forstander C.C. Møller i anledning af Institutets og forstanderens 25 års jubilæum.
  12. Ørsted skalaen havde følgende trin: ug = udmærket godt, mg = meget godt, godt (= skidt), tg = temmelig godt (betød temmelig skidt), slet = dumpet. De fleste karakterer kunne forsynes med + eller - (pil op, pil ned).
  13. Rigsarkivet. Flakkebjerg Ungdomshjem. Ek-samensprotokol 1837-1870. Nr.1-2.
  14. Jørgen G. Berthelsen: *Nivaa teglværk og samfund 1701-1860*, 2012, 13-14.
  15. J.P. Trap, *Danmark*, 1961, 5. udg. *Hjørring Amt*, 202. Heri: Christoph A. Gräbert (1795-1866), landvæsens- og tiendekommissær i Hjørring amt. Ejede Odden Hovedgård 1841-1853.

16. Ordenskapitlet. Levnedberetning for J.F. Johansen, Ridder og Dannebrogsmænd, 1884-09-24.
17. *Chronologisk Samling af de i Aaret 1851 udkomne Love og Bekjendtgjørelser for Hertugdømmet Slesvig*. 1853. Nr. 16, Bekjendtgjørelse angaaende Oprettelsen af et Gensdarmmeri i Hertugdømmet Slesvig af 18de Februar 1851, 21-27: Instruktion for Gensdarmmerne i Hertugdømmet Slesvig. E.O.A. Hedegaard: Militærpolitietis historie, 1972. Bagest i bogen en indklæbet farveplanche med uniformer, heriblandt gendarmuniformen fra 1851.
18. *Chronologisk Samling af de i Aaret 1851 udkomne Love og Bekjendtgjørelser for Hertugdømmet Slesvig*. 1853. Nr. 16, Bekjendtgjørelse angaaende Oprettelsen af et Gensdarmmeri i Hertugdømmet Slesvig af 18de Februar 1851, 9-17: Foreløbig Organisationsplan for Gensdarmmeriet i Hertugdømmet Slesvig, §14, §16.
19. Vielsen 1851-02-20 ses ikke i Tønder sogns kirkebog. Døb: Nicolaj Johan, Tønder sogns hovedministerialbog. fødte 1842-1869, opslag 29.
20. FT 1855, Sankt Annæ Vester, Adelgade 242. Matriklen blev senere slået sammen med flere andre til matr.659, Borgergården.
21. Dansk velfærdshistorie, bd.1: Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891, 213. Fattighjælpen begrænsede folks personlige og politiske handlefrihed, med mindre den blev betalt tilbage.
22. Initiativtagerne var: H.C. Bangert, kaptajn, K.H. Hegelund, kammerråd, C.A. Lundbye, kaptajn og R. Secher, kgl. fuldmægtig. *Love for Nørrebroes Forening for billige Livsfornödenheder*. 23. marts 1855.
23. Poul Thestrup: Nærbutik og næringslovsomgåelse, 1984, 120-121.
24. Fædrelandet, 1855, nr.281.
25. Hver 8. Dag, 1897, 158.
26. *Folkekalender for Danmark 1857*, 55-61: Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken.
27. Kirsten Norn: Kjøbenhavns Offentlige Dampkøkken – Dampkøkkenet i Lille Regnegade 1855-1865, i: *Historiske meddelelser om København*, 2012, 58-59.
28. *Den hygiejniske Congres i Kjøbenhavn 1858*, 166-168.
29. *Flyveposten*, 1858-01-18, 1.
30. *Hver 8. Dag*, 1897, 158. Omtale i anledning af Johansens 70 års fødselsdag.
31. Københavns Stadsarkiv. Selskabet til Oprettelse af Kaffe- og Spisehuse. Selskabets stiftelse, aktietegning, korrespondance med aktionærer 1883-1899. Heri: Brev fra J.F. Johansen af 8. december 1882. Dampkøkkenets bestyrelse bestod i sommeren 1858 af: Administrerende direktør Julius Hellmann, formand; bestyrelsesmedlemmerne dr. med., generalkonsul H.W. Saxild, kaptajn S.N. Beutner, grosserer Chr.L. Maag; inspektør på Ladegaarden, Fr.C. Bülow; revisorerne J.F. Giødwad fra Fædrelandet og grosserer Alfred P. Hansen.
32. Kirsten Norn: Kjøbenhavns Offentlige Dampkøkken – Dampkøkkenet i Lille Regnegade 1855-1865, i *Historiske meddelelser om København*, 2012, 61.
33. *Studiestræde. Skikkelser og skæbner*, 1967, 31: Tegning af facaden, Studiestræde 24, matr.88, på baggrund af en opmåling i 1886 før ombygning til nuværende udseende.
34. Folketælling 1860, Studiestræde 24, Nørre kvarter, opslag 177.
35. *Dannevirke*, 1859-08-16, 2. Overslag givet til Aabenraa.
36. *Göteborg Handels och Sjöfarts Tidning*, 1858-11-22, 2.
37. Indhentning af tilbud. Adresseavisen 9. november 1858.
38. *J.F. Johansens Dampkøkkens arkiv*, Protokol over salget (1858-1866), 1917. Københavns Stadsarkiv.
39. [A. Hein] *Selskabet De danske Vaabenbrødre 1859-1884*, 1-17. Nærværende fremstilling af selskabets tilblivelse bygger på kreditforeningsdirektør Adolf Heins ju-

- bilæumsbog, der støtter sig til selskabets medlemsblad: *De danske Vaabenbrødres Tidende*.
40. Rigsarkivet. De danske Vaabenbrødres Mindelegat. 1860–1939, *De danske Vaabenbrødres Tidende* 1859 – 1884. pk. nr. 174-175. Selskabet "De danske Vaabenbrødre's Tidende, 1860, nr.1, 1. marts, inklusive tillæg, 8a-8b.
  41. Lovkomiteen bestod af entrepreneur J.F. Johansen DM, krigssekretær Marck, krigsassessor, skriver ved kommandantskabet i København Meilinger DM, premierløjtnant Henning Schouv, samt overvagt-mester Bosse, DM.
  42. Love for selskabet *De danske Vaabenbrødre*. Med kobberstik af 6. oktober 1860.
  43. *Adresseavisen*, 1861-01-12.
  44. *Flyveposten*, 1861-03-14, 1861-03-15.
  45. [A. Hein], Selskabet "De danske Vaabenbrødre" 1859-1884, 16-17.
  46. Ordenskapitlet. Levnedberetning for J.F. Johansen, Ridder og Dannebrogsmænd, 1884-09-24. Udvalget bestod af: Oberst Ulstrup, major Glahn, major Lunddahl, chefen for arméens intendantur v. Schmidten, den kommitterede justitsraad Rømer samt flere af artilleriets officerer.
  47. *Flyveposten*, 1861-02-23, 1.
  48. *Dagbladet*, 1862-01-30.
  49. *Festen på Flakkebjerg Institut den 31. August 1861*. Udg. af L.A. Jørgensen. 1861, 23-25, 35,41.
  50. Københavns Borgerrepræsentation, 1861, 11. september, 105-106.
  51. Hovedmin. bog, Frue Sogn, fødte 1859-1864, opslag 306, side 607, nr.302.
  52. *Fædrelandet*, 1862-06-27.
  53. *Berlingske Tidende*, 1863-03-31, Morgentillægget.
  54. *Adresseavisen* 1863-03-09.
  55. Københavns Stadsarkiv. *J.F. Johansens dampkøkkeneres arkiv*. Protokol over salget 1858-1866, 1917. Marts 1863.
  56. Københavns Stadsarkiv. Selskabet til oprettelse af Kaffe- og Spisehuse. Selskabets stiftelse, aktietegning, korrespondance med aktionærer 1883-1899. Heri: Brev fra J.F. Johansen af 8. december 1882 og udtalelse fra Værtshusholder Korporationens formand H. Rohrdanz af 14. december 1882.
  57. Københavns Stadsarkiv. *J.F. Johansens Dampkøkkeneres arkiv*, Protokol over salget (1858-1866), 1917.
  58. T. Ahlgreen-Ussing: *Love og Anordninger* 1864, 9. januar. Københavns Magistrat om Extraordinair Indkvartering.
  59. Ordenskapitlet. Levnedberetning for J.F. Johansen Ridder og Dannebrogsmænd, 1884-09-24.
  60. Titlen 'assessor' benyttedes i retssystemet. Derudover kunne den gives som en ærestitel. Hvordan 'bæring af denne Karakters Uniform' skal forstås, er i skrivende stund ikke klarlagt. Overfeltslagteren og overfeltbageren bar uniformer som major i 1864, det faldt ikke i god jord hos nogle af Berlingske Tidendes læsere.
  61. Rigsarkivet. B & W Industri A/S. Arbeidsjournaler 1863-1864, pk. 439, 1864 G-K, Krigsministeriets Felt-Dampkøgeri, 425-430.
  62. Børskomitéen satte en indsamling i gang til udgifterne for Slagelse dampkøkkenet. I annoncen blev bedt om 4.000 rd. uden specification af de enkelte emner.
  63. Rigsarkivet. Fæstningskommandantskabet i Fredericia. Indkomne skrivelser, A 30. Skrivelser fra Krigsministeriet, Generalkommandoen 1864, nr. 632.
  64. Rigsarkivet. *Feltbageriet i Middelfart*. Originale regnskaber (03.1864-09.1864), pk.32. Indeholder bl.a.: Arméens mobile Dampkøkken, originale regnskaber april-maj 1864.
  65. Gerhard Brammer: Den danske Hærs Intendanturtjeneste 1848-1918, 1919., 214.
  66. T. Algreen-Ussing: *Love og Anordninger*, 1864, 21. marts, 71.

67. *Dagbladet*, 1864-04-01: Fra Hæren i Slesvig XXXVIII.
68. *Illustreret Tidende*, 1864-03-20: 203-206: Fra Felten nr. IX.
69. *Folkets Avis*, 1864-04-13, 1864-04-14.
70. Københavns Stadsarkiv. Selskabet til Opretelse af Kaffe- og Spisehuse. Selskabets stiftelse, aktietegning, korrespondance med aktionærer 1883-1899. Heri: Brev fra J.F. Johansen af 8. december 1882.
71. *Adresseavisen*, 1866-03-12.
72. Kirsten Norn: Brønsholmsdal. Fattigforsørgelses- og Arbejdsanstaltens første inspektører, Løjtnant A. Christensen 1865-1866 & Dampkøkken-entreprenør J.F. Johansen 1866-1878 samt J.F. Johansens første halvårsberetning. *Rytterskolen*, 2016, 8-20. Udg. af Karlebo Lokalhistoriske Forening.
73. *Illustreret Tidende*, 1884, nr.1297, 537-538, 540.
74. V(ilhelm) Christesen (1822– 1899): Sølv-drikkehorn, Odense Bys Museer. Omtale I Fyens Stiftstidende 1884-07-25.

Småstykker:

Nyt om Geddes kort

■ Af Bjørn Westerbeek Dahl

I 1757 tegnede ingeniørofficeren Christian Gedde to sæt kort over de 12 københavnske kvarterer, hvoraf det ene sæt nu findes i Håndskriftsamlingen på Det Kongelige Bibliotek og det andet i Københavns Stadsarkiv.¹ Kortene var i ældre tid ikke ukendte, men de blev først flittigere brugt – og dermed mere kendte – efter at Stadskonduktørembedet i 1940 havde udgivet en faksimile på grundlag af Det Kongelige Biblioteks eksemplar af kortene.² Desuden har Bergiafonden i 2010 foranstaltet en ny udgave af det samme kort, men i en gengivelse, der i langt højere grad end udgivelsen i 1940 afspejler kortenes originalfarver.

Kvarterkortene er blevet behandlet i litteraturen flere gange. Fyldigst i teksthæftet til Bergiafondens udgave af Geddes eleverede kort over København 1761, der udkom i 2002.³ Det blev heri dokumenteret, at kvarterkortene forelå færdige senest i slutningen af 1758 (selvom de alle var dateret 1757) i forbindelse med et ønske om at gengive København i eleveret form efter franske forbilleder. Det blev også da påvist, at kvarterkortene kun var tænkt som biprodukter i forbindelse med udarbejdelsen af det eleverede kort over byen i 1761, som Gedde også tegnede.

Med den interesse for kortene, der således har været, skulle man ikke tro, at der kunne dukke nye kort op med tilknytning til Geddes arbejder. Men det er ikke usædvanligt at blive overrasket, når man beskæftiger sig med kort fra ældre tid.

Et nyt kort

Arkæologen Hanne Fabricius har gjort opmærksom på et anonymt og titelløst kort over en del af Øster Kvarter i “Frederik den 5.s Atlas” på Det

Kongelige Bibliotek.⁴ Atlasset er en indbinding af flere mindre samlinger af løse stik og tegninger, og som navnet antyder blevet til under Frederik den 5. (1746-1766). I den foreliggende registratur over de tegnede kort er pågældende kort omtalt som “Copenhagen / Anonymous. Color. 566 x 394”.⁵ På webudgaven af atlasset er det dateret til “ca. 1700”, hvilket dog er helt urimeligt, da det i streg og detaljer tydeligt leder tilbage til Geddes kvarterkort og dermed ikke kan være en dag ældre end marts 1756, da ordren om at give Gedde kortlægningsopgaven blev udstedt.

Kortudsnittet er i modsætning til kortet over Øster Kvarter i de hidtil kendte kort nordvendt, og med kystlinjen på Christianshavnersiden af havnen viser det også mere end blot Øster Kvarter. Hver enkelt matrikel i kvarteret er gengivet på kortet, men uden angivelse af matrikelnummer. Bortset fra haven bag Charlottenborg mangler samtlige havesignaturer i forhold til de kendte kvarterkort, ligesom flere andre detaljer er udeladt (Christian den 5.s Rytterstatue, vagthuset ved Charlottenborg, træækkerne bag Hovedmagasinets nordre fløj m.v.).

Kortet synes at være en kopi efter kvarterkortet, men samtidigt indeholder det elementer, der peger hen imod det senere eleverede kort: Sankt Nikolaj Kirke er set i perspektiv efter afbildningen i Laurids de Thurahs Hafnia Hodierna fra 1748, men den er overraskende nok set fra sydøst med en svag perspektivforkortning, hvor det eleverede kort viser kirken frontalt fra siden. I de fire karréer mellem Laxegade og Størrestræde (nuværende Holmens Kanal) har tegneren forsøgsvis lagt en elevering af husene til gaden, der i store træk svarer til det eleverede kort fra 1761, idet der dog er enkelte markante forskelle. Således er huset på det nordlige hjørne af Hummergade og Admiralgade helt fortegnet.

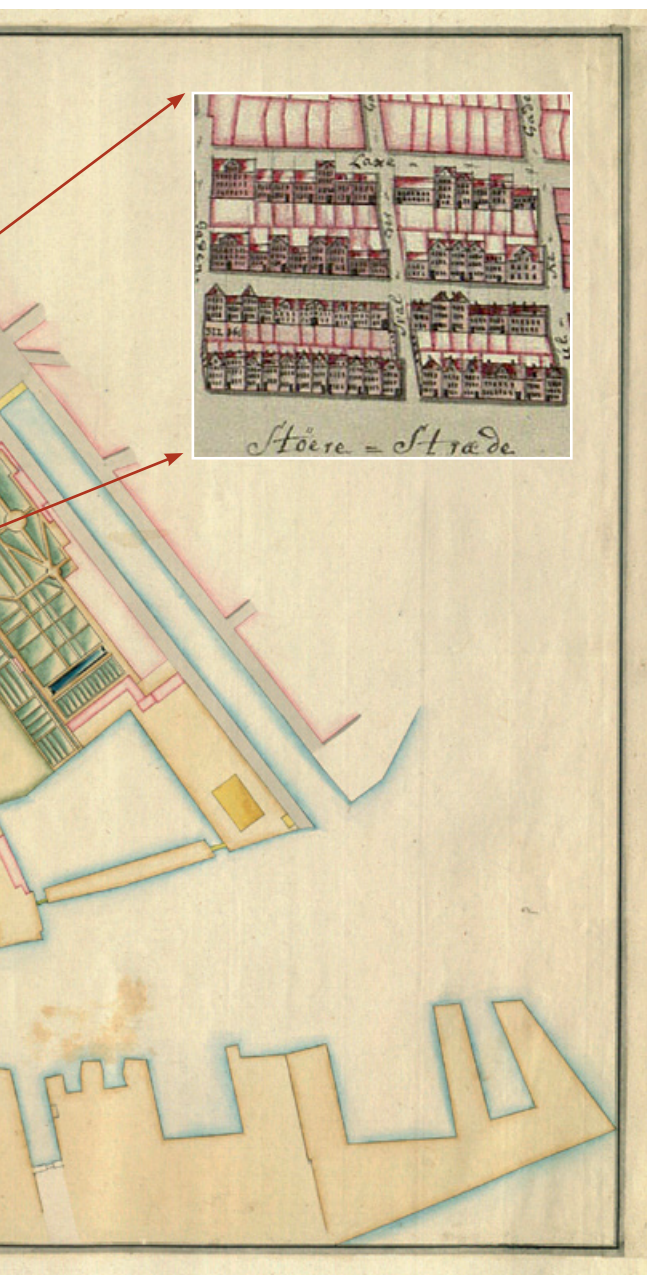
Kortet er udstyret med en målestok, der angiver, at det er tegnet i forholdet 1:2.400, hvilket svarer præcist til målestoksforholdet på det eleverede kort.⁶

Man kan undre sig over, hvem der dog kunne se det formålstjenlige i at tegne et sådant kort, hvor kun en del af bebyggelsen og et enkelt monumentalbyggeri var eleveret. Et bud kan være, at det hører til den fase af Geddes kortlægningsvirksomhed, hvor han eksperimenterede med eleveringen, altså hvor kvarterkortene var afsluttet, og hvor han på grundlag af dem skulle have godkendt det videre forløb i forhold til det eleverede kort.

I den fase var der ingen grund til at forsyne hele kvarteret eller alle monu-

mentalbygningerne med elevering. Kortets centrale indhold var de eleverede dele, og derfor kunne han udelade haver og matrikulering og en række mindre detaljer.

Kortet i “Frederik V’s Atlas” fylder dermed et hul ud i vores viden om Geddes arbejdsproces ved at vise udviklingen fra kvarterkort til eleveret kort.

At en uheldig registrering af et kort har været årsagen til at det har været overset af forskningen, er jo ikke enestående, men således forholder det sig ikke med det efterfølgende nyfund. Det er endog omtalt i nyere tid, men det har alligevel været totalt overset.

Et upåagtet kort over Øster Kvarter i Frederik V’s Atlas i Kortsamlingen på Det Kongelige Bibliotek viser sig at være et bindeled mellem Chr. Geddes Kvarterkort fra 1757 og det store eleverede kort over København, som han færdiggjorde i 1761.

Et “nyt” sæt kvarterkort

Med det udbredte kendskab til Geddes to sæt kvarterkort skulle man ikke tro, at også et tredje sæt kunne dukke op, men det er ikke desto mindre tilfældet, da H.M. Dronningens Håndbibliotekar Mikael Bøgh Rasmussen under en gennemgang af Håndbibliotekets ældre materialer stødte på et foliobind med et hidtil noget overset sæt af kortene.⁷

Kortbindet er først registreret engang efter den gennemregistrering af Håndbibliotekets kortsamling, der fandt sin afslutning i 1872, idet det i kataloget er blevet indført som en tilføjelse, skrevet med daværende Håndbibliotekar H. Ehrencron-Müllers karakteristiske håndskrift. Dette giver desværre ingen nærmere datering, da han var tilknyttet Håndbiblioteket helt fra 1886 til 1953 (!). Ehrencron-Müller brugte meget af sin tid til at omorganisere biblioteket og ikke mindst til at sætte det i system igen efter en kaotisk redning under Christiansborg Slots brand i 1884, og han har formodentligt fundet bindet under dette arbejde.⁸ Et forsigtigt gæt kunne være, at det var dukket op under bibliotekets flytning fra Amalienborg til Christiansborg Slot i 1922.⁹

At det ikke blot har stået på en hylde siden da, ses i et katalog fra Håndbibliotekets permanente udstilling, der åbnede i 1977, hvor et opslag på Øster Kvarter kunne studeres nærmere i de smukke lokaler på Christiansborg Slot. Udstillingen blev dog lukket igen allerede i 1985, da denne del af biblioteket flyttedes til Amalienborg.¹⁰

Hverken kataloget eller udstillingen resulterede i nogen omtale eller noget udbredt kendskab til kortbindet, og heller ikke Bergiafondens udgivelse af Geddes eleverede kort fra 1761 i 2002 eller hans kvarterkort i udgaven fra 2010 har givet anledning til omtale af det. Sandsynligvis har de besøgende til udstillingen og læserne af kataloget opfattet kortbindet som det, der da blev genudgivet og ikke et selvstændigt 3. sæt.

Da Mikael Bøgh Rasmussen stødte på kortværket, stod det ham hurtigt klart, at det kunne være en original, som det også anføres i katalogiseringen og i udstillingskataloget, og han henvendte sig til nærværende forfatter for at få en vurdering. Man kan roligt tilslutte sig, at han havde set rigtigt. Kortbilledet fremviser samme smukke karakter med varme røde, grønne og blå farver, ejerlisterne og anden tekst er skrevet med samme skrift, og også kartoucher og kunstnerisk udstyr er stort set identisk med de to kendte sæt, idet kartouchen over Øster Kvarter dog er udskiftet med en anden.

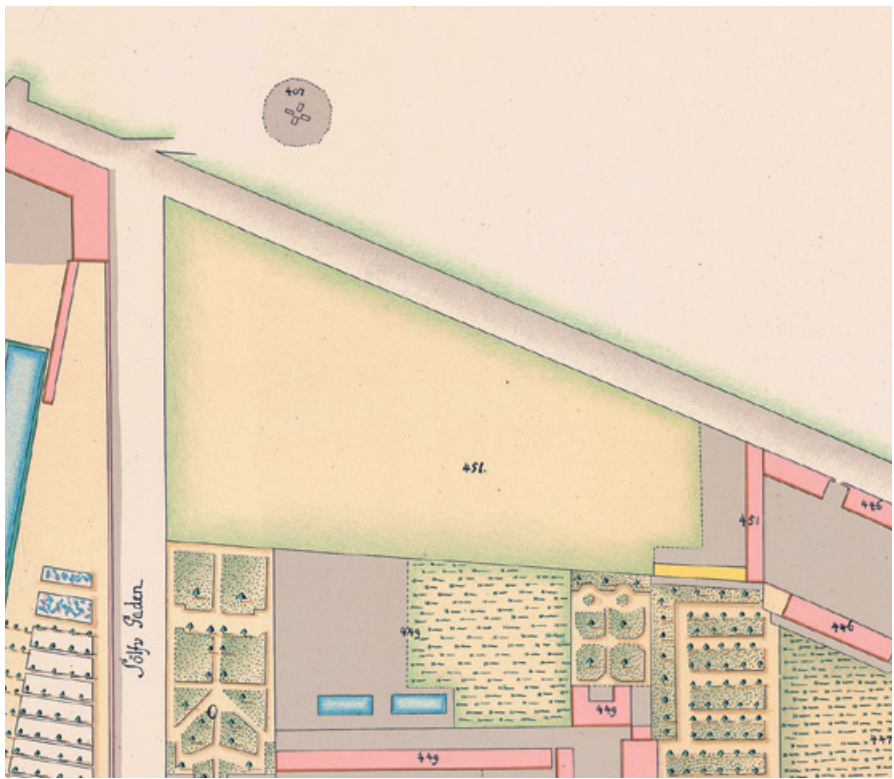
Kortserien er indbundet i et 1700-tals halvbind med en rokokko-ornamenteret ryg med titlen “Copenhagen”, og rummer som de tidligere kendte sæt et oversigtskort og et kort over hver af byens 12 kvarterer. Derimod mangler det i modsætning til de to “gammelkendte” sæt et titelblad, og flere af bladene er placeret i en anden rækkefølge. Nørre Kvarter er placeret før Vester Kvarter, Frimands Kvarter placeret efter Rosenborg Kvarter, og endelig er der byttet om på Sankt Annæ Østre og Sankt Annæ Vestre Kvarter.

Kortene i det 3. sæt er dateret til 1757, idet dog kortet over Christianshavn er dateret til det følgende år. Dateringerne er lidt mærkelige, for to af kortene indeholder ajourføringer, der viser, at kortene er blevet til noget senere. Med bortset fra disse undtagelser, som omtales nærmere nedenfor, synes oplysningerne på Håndbibliotekets kort i det store hele at være identisk med, hvad der kendes fra de to andre sæt, når man tager i betragtning, at der er tale om tegnede gengivelser, hvor en vis variation altid må forventes.

Geddes kvarterkort viser mange haver inde i de enkelte karréer. De enkelte kort er omhyggeligt tegnede med angivelse af gange og damme m.v., og i mange tilfælde er de også identiske på de tre kortsæt. Men Håndbibliotekets sæt har påfaldende mange haveanlæg, der er udformet på anden vis end på de to andre. Det skyldes naturligvis ikke, at haverne er blevet omlagt under udarbejdelsen af kortene, men at Gedde i et vist omfang har betragtet angivelsen af haverne som en signatur og ikke som en gengivelse af den enkelte haves særlige udformning. At haver, der er gengivet med en ensartet signatur i alle tre sæt også kan være signaturer, synes oplagt, uden at det dog omvendt kan udelukkes, at enkelte haver kan være tegnet “efter naturen”.

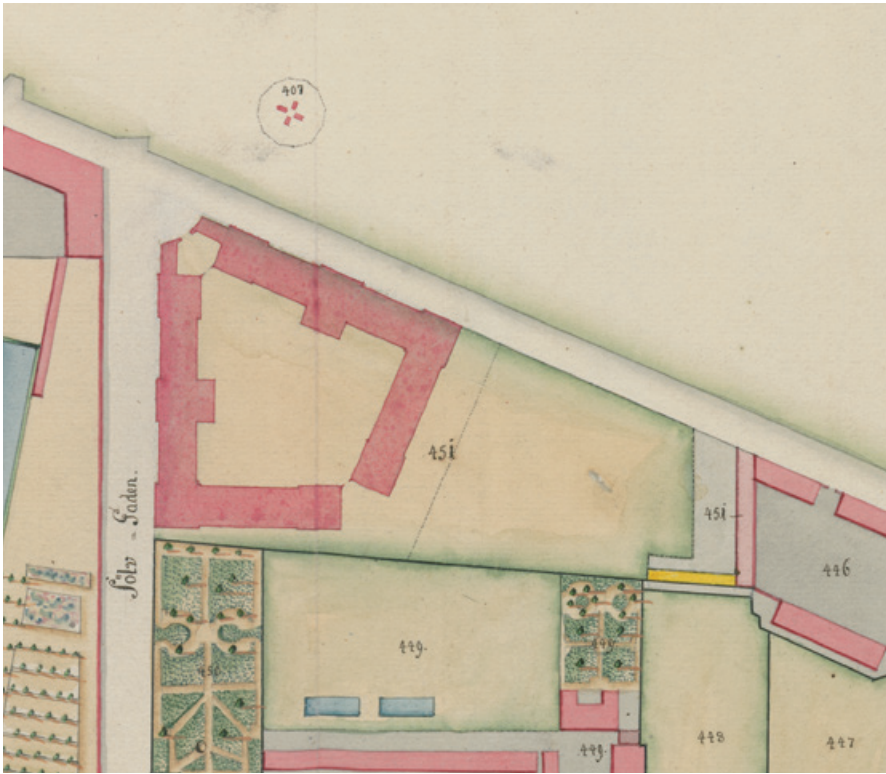
I sagsakterne om Geddes kortvirksomhed i årene 1757-1761 omtales kun to sæt af kortene, som han officielt afleverede til henholdsvis Danske Kancelli og Overpræsidenten. Det skete angiveligt i slutningen af 1758. Et afgørende spørgsmål rejser sig naturligvis ved fundet af det 3. sæt. Hvorledes forholder det sig til de to hidtidigt kendte?

Matrikulært følger det nyfundne sæt ganske nøje de to kendte sæt – men som antydning med nogle markante undtagelser: I Sankt Annæ Vester Kvarter har Gedde indtegnet Nicolas-Henri Jardins kaserne i Sølvgade, som denne først begyndte at projektere i løbet af sommeren 1764.¹¹ Hertil kommer, at fundamentet for rytterstatuen af Frederik den 5. på Amalienborg Plads ses i den enkle udformning, som monumentet fik, efter at kongen i juni 1765 havde afvist en større udsmykning med skulpturer omkring statuen, og i stedet

Udsnit af Chr. Geddes kort over Sankt Annæ Vester Kvarter 1757 omkring den grund, hvor Sølvgades Kaserne blev opført i årene 1763-71.

projekteredes det langt mere klassiske gitter, som kendes i dag.¹² Hertil kommer, at også bygningskonturen for Almindelig Hospital, som Jardin også stod for, ses i en udformning med tre lange sidefløje til selve hovedbygningen langs Amaliegade. Hovedbygningen er også vist i en tidlig, noget kort form, førend man inddrog et areal mod syd, hvor igennem der løb en større vandledning, som man i første omgang ikke havde forestillet sig anvendelig for byggeriet. Jardin havde i løbet af sommeren 1765 fået inddraget arealet til hospitalet og samtidigt omformet bygningskomplekset til at bestå af en hovedbygning med ganske korte sidefløje. Dette var senest afklaret, da byggeriet gik i gang

Udsnit af Chr. Geddes kort over Sankt Annæ Vester Kvarter i H.M. Dronningens Håndbibliotek, dateret 1757, men alligevel ajourført med Sølvgades Kaserne fra 1763-71.

i foråret 1766.¹³ For en tidlig datering af dette projekt taler desuden den omstændighed, at Gedde ikke har anført Københavns Fattigvæsen eller Almindelig Hospital som ejer af grunden, og ud for de pågældende matrikelnumre er stadig anført de private grundejere fra tilstanden i 1757.

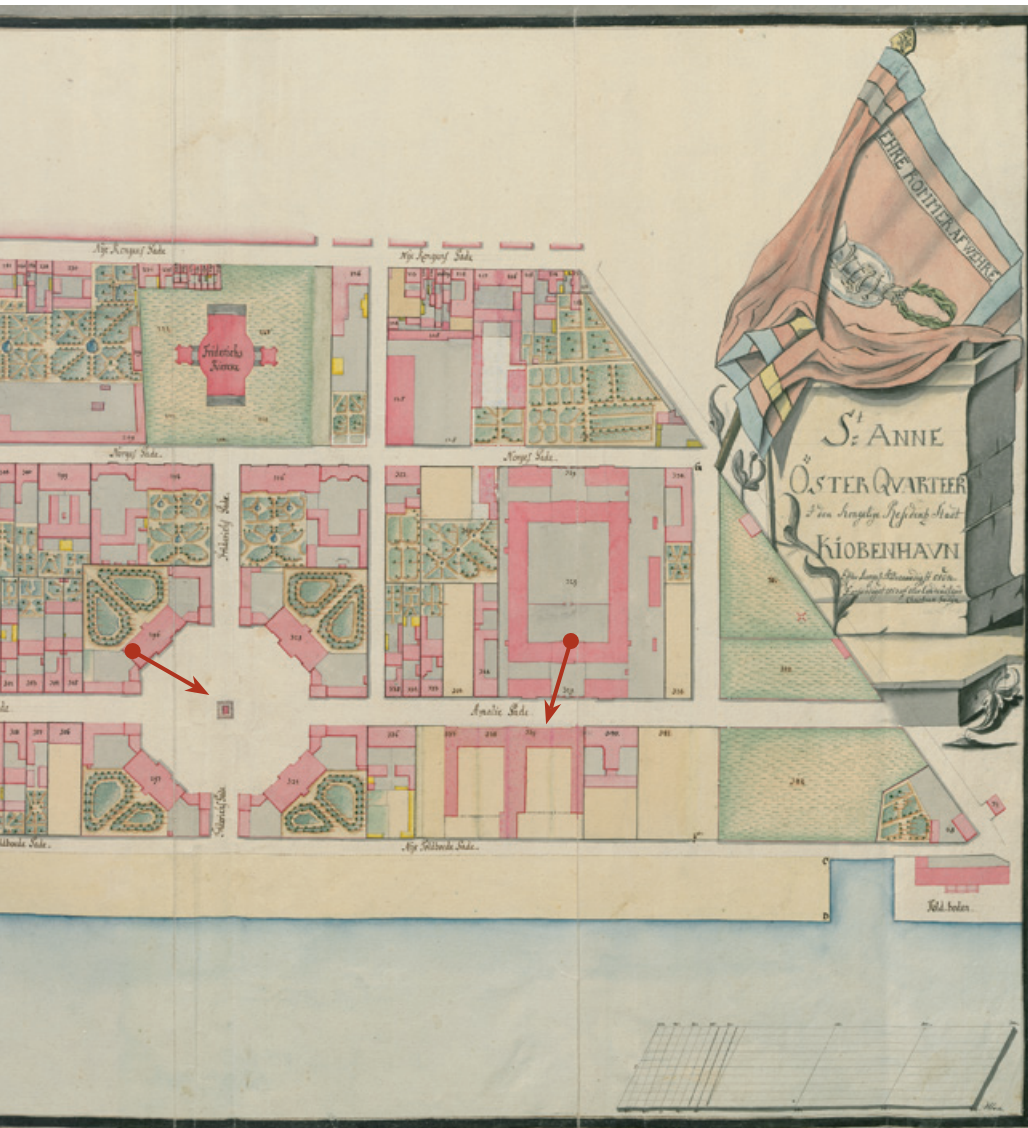
En datering til midten af 1760'erne er ret sent, når de to hidtil kendte sæt af kortene jo var færdigtegnet i 1758, og det eleverede kort sandsynligvis blev afleveret i 1761 eller 1762. Men da Gedde i et brev af 10. maj 1763 erkendte, at det eleverede kort ikke kunne stikkes i kobber og udgives, som det oprindeligt havde været hensigten, tilbød han Magistraten at tegne en mindre udgave af

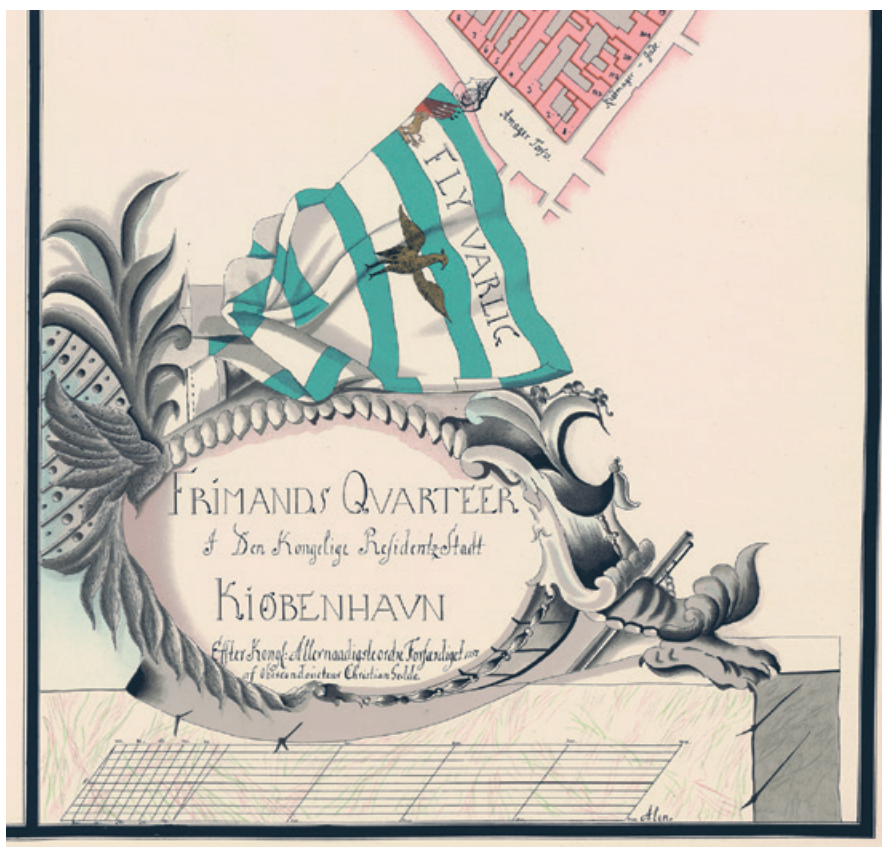
kortet, som så kunne egne sig bedre til en udgivelse. Det fremgår dermed indirekte, at han i sin besiddelse havde et grundlag for at udarbejde nye eksemplarer af sit kortværk. Da det 3. sæt indeholder detaljer, der ikke kan være tegnet tidligere end sommeren 1765, må det være tegnet på grundlag af de kort, der da fandtes i Geddes private arkiv.

Vi skal nok ikke regne med, at han har haft et færdigt sæt at gå ud fra, og en række detaljer på det nye, 3. sæt, synes ligefrem at bekræfte dette.

Kort over Sankt Annæ Øster Kvarter i H.M. Dronningens Håndbibliotek viser flere eksempler på ajourføringer i forhold til de to hidtil kendte kvarterkort. De indsatte pile viser, hvor ændringerne er sket.

Kartouchen på kortet over Frimands Kvarter på de to hidtil kendte sæt. Håndskriftsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Geddes kvarterkort viser ikke blot de enkelte gader og ejendomme, men gengiver også lister med navne på de mange husejere, og kortene er desuden udstyret med titelkartoucher med gengivelse af pågældende kvarters borgervæbningsfane og en målestok. Disse elementer optræder på flere af Håndbibliotekets kort i bemærkelsesværdige varianter: På kortet over Øster Kvarter har Gedde ligefrem brugt en helt anden kartouche, placeret foran en markant stenblok. På Strand Kvarter er kartouchen den samme som de hidtil

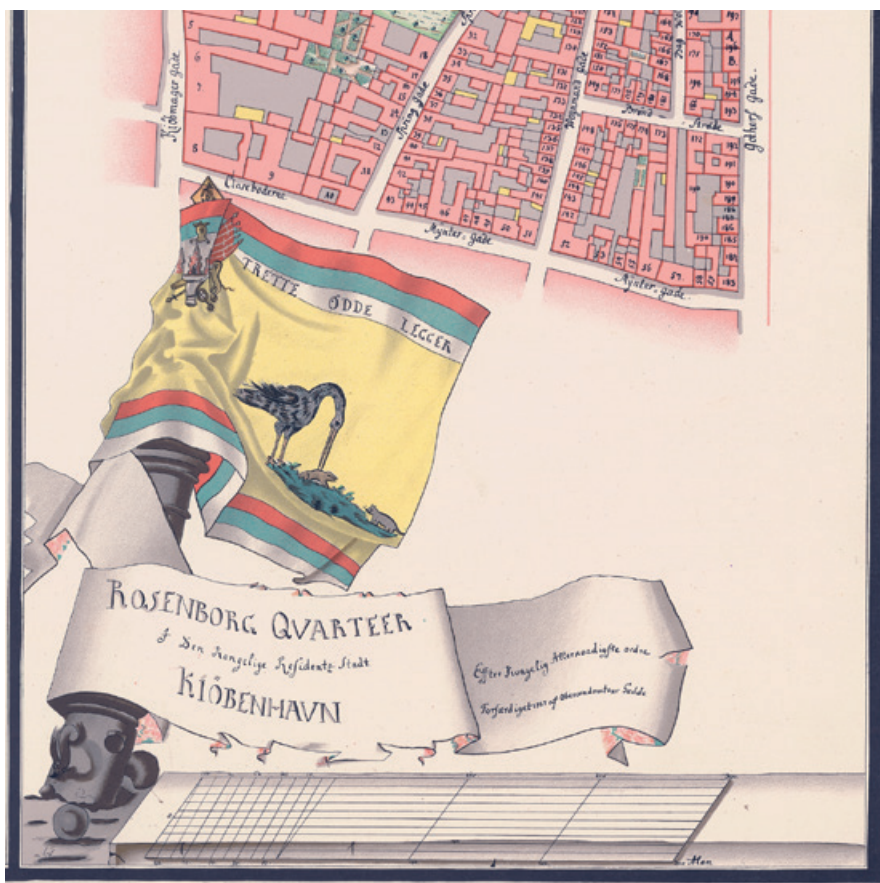

Kartouchen på kortet over Frimands Kvarter på det nyfundne sæt af kvarterkortene varierer noget fra den tidligere type, som Chr. Gedde benyttede til kortene fra 1757.

kendte, men dens fane vender mod venstre (set fra beskuerens synsvinkel) i stedet for mod højre, hvorimod indskriften ikke er spejlvendt. Kartouchen på Frimands Kvarter, der på de kendte kort har en tømmerkonstruktion som baggrund, har her et skjold med rankeværk.

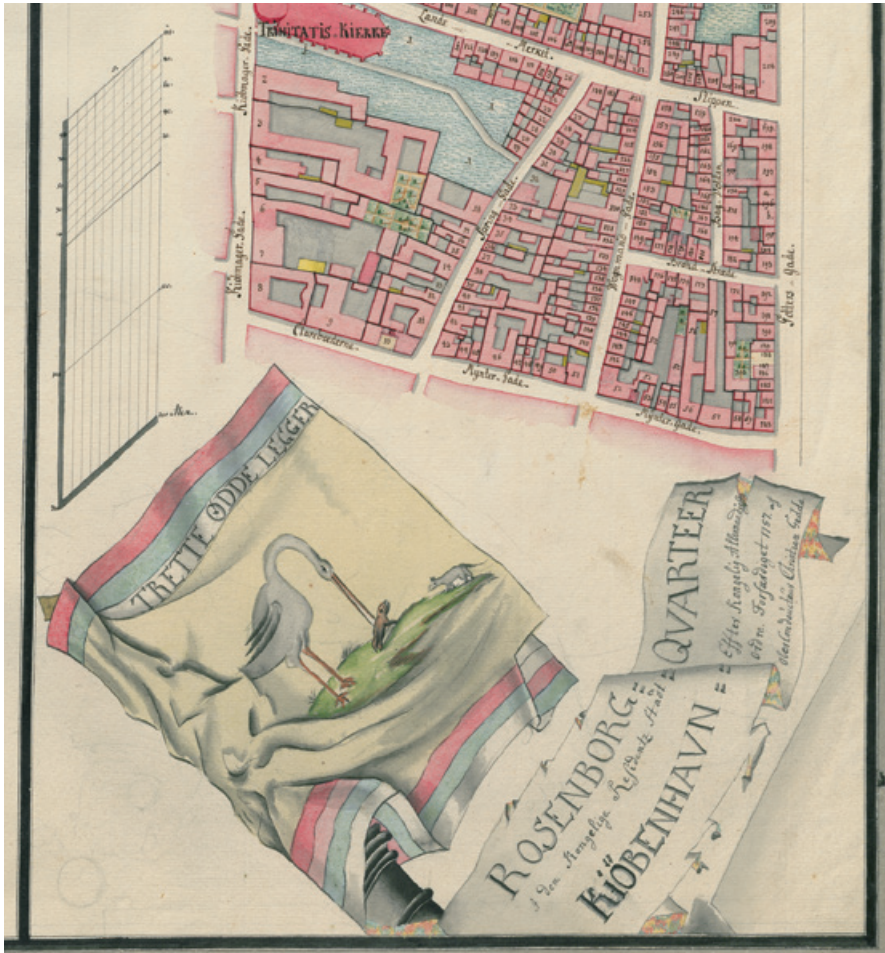
Kortene over Sankt Annæ Vester Kvarter og Christianshavn er ganske omdisponeret, og ejerlisterne, der på de kendte kort er skrevet i 5 spalter, er her skrevet i 7.

Kartouchen på kortet over Rosenborg Kvarter, Christian Gedde, 1757.

På Christianshavnskortet er ejerlisten placeret til venstre for kortet, hvor det ellers står til højre. På samme kort er kartouchen placeret til højre for bydelen, hvilende direkte på målestokken i modsætning til de kendte kort, hvor disse elementer er placeret ved siden af hinanden nederst til venstre.

Helt grotesk er kartouchen med sin fane på kortet over Rosenborg Kvarter drejet 90 grader mod uret og med målestokken placeret langs venstre kortkant. Det synes at være en nødløsning på grund af pladsmangel, idet kortets højde

På kortet over Rosenborg Kvarter i H.M. Dronningens Håndbibliotek har Chr. Gedde måttet lægge kartouchen ned for at få plads til den. Sammenlign forrige illustration.

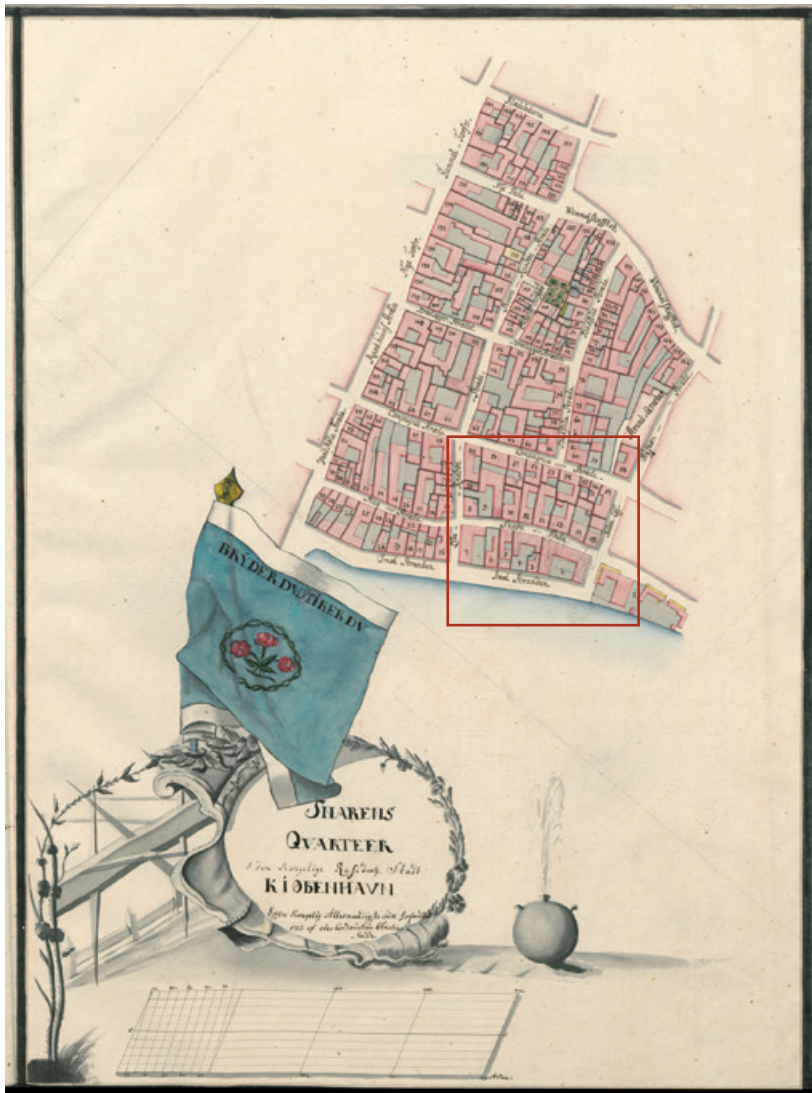
inden for rammen er 47,8 cm i stedet for 49, som den er på de to kendte sæt, og da kortbilledet er placeret det samme sted på papiret, har der ikke været plads til både kartouche og målestok nederst. Særlig elegant er det dog ikke, selvom kartouchen er tegnet på samme omhyggelige måde.

Udsnit af kortet på modstående side. På matriklerne mellem Snare Gade og Imod Stranden ses opstregning af de tredimensionelle bygninger.

Men det viser, at kortene ikke er en slavisk kopi efter et af de kendte sæt, men snarere er rentegninger efter det samme grundlag, som Gedde brugte til at tegne de to tidlige sæt. Disse forlæg har åbenbart foreligget som løse kort (måske over de enkelte grunde eller karréer), kartoucher med borgervæbningsfaner og ejerlistes. Og så har han ved kopieringen til det 3. sæt sat disse sammen på en måde, der afviger noget fra de to "gamle" sæt.

På kortet over Snarens Kvarter har Gedde med en løs kontur antydnet en elevering af ejendommene matrikel nr. 1 (Assistenshuset, nu Kulturministeriet) og den vestlige nabogrund nr. 5. Det er noget overraskende, for hvorfor skitsere en så sporadisk elevering på et smukt tegnet kort? Det kan næppe have været hensigten at tegne en elevering på resten af kortet endsig på hele sættet af kvarterkort, men det viser, at Gedde, også efter at det store eleverede kort var færdigt, arbejdede videre med sine kort.

Selvom Chr. Gedde havde afleveret sit store eleverede kort over København i 1761, indtegnede han visse tredimensionale bygningskonturer ind på kortet over Snarens Kvarter i H.M. Håndbibliotek. Det ville være meningsløst, hvis han ikke havde i sinde at udarbejde en genpart af det store eleverede kort, men yderligere spor heraf kendes desværre ikke.

Som omtalt må det 3. sæt af kvarterkortene være tegnet, efter at gitteret omkring Rytterstatuen af Frederik den 5. var blevet forenklet. Omvendt må det være tegnet, før Gedde i foråret 1766 rejste til Norge. Det var et tidspunkt, hvor Nicolas-Henri Jardin var optaget af en række betydningsfulde opgaver i København, og da netop hans projekter og bygninger optræder som de eneste ajourføringer af kortene, siden de første sæt blev tegnet i 1757/58, kan det være en nærliggende tanke, at Gedde har fået informationer fra Jardin eller kredsen omkring ham. Om sættet så også var tiltænkt den berømte franske arkitekt, er en nærliggende tanke, men det foreligger der ikke noget direkte bevis for.

Løst i eksemplaret på H.M. Dronningens Håndbibliotek ligger en skitse af to grunde i Amaliegade, hvoraf den ene er bebygget med for- og sidehus samt et baghus. Begge grunde og også bygningerne er angivet med mål i alen og tommer, og en smig er tillige indtegnet ved siden af for at tydeliggøre dimensionerne her. Uheldigvis svarer målene ikke til nogen entydigt identificerbar grund i Amaliegade, og en sammenligning med opmålingerne til arealskatten af 1805, der indeholder præcise måleangivelser, giver ingen løsning. Tættest på kommer grunden Amaliegade 16 (Geddes nummer 317) med et projekt til det senere nabohus i nr. 18 (Gedde nummer 316), der i 1764 blev afløst af Det gule Palæ, om end der i målene og konturen af bygningen i nr. 16 er visse uoverensstemmelser.¹⁴

Det gule Palæ peger igen tilbage til Jardin eller kredsen omkring ham, og det styrker antagelsen af, at han var den, der var tiltænkt det nyfundne 3. sæt af Geddes kvarterkort, men det forudsætter jo, at kortet har hørt til bindet, siden Gedde tegnede det i midten af 1760'erne, og det ved vi ikke. Kortene har deres hemmeligheder, der ikke sådan er lige til at afdække.¹⁵

-
1. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Gammel Kongelig Samling 729-2; Stadsarkivet, Kort- og Tegningssamlingerne A 1 1757.
  2. Ove Kjeldsen: *Stadskonduktøren i København 1690-6. Oktober-1940. Geddes Kort*. 1940.

3. Bjørn Westerbeek Dahl: *Geddes eleverede kort over København 1761*. 2002.
4. Det Kongelige Bibliotek, Frederik den 5.s Atlas, bind 36, nr. 27.
5. Ib Rønne Kejlbo: *Manuscript maps in the Frederik den Femtes Atlas*. 1969, s. 23

6. Kortets målestok på i alt 500 alen svarer til 13 cm.
7. H.M. Dronningens Håndbibliotek, Kongernes Samling, Geogr. Værker nr. 37a.
8. Klaus Kjølser: *Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek 1746-1996*. 1996, s. 181-185.
9. Således foreslået af Håndbibliotekar Mikael Bøgh Rasmussen til BWD, december 2017.
10. Klaus Kjølser: *Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek, Christiansborg Slot. Illustreret udstillingskatalog*. Udvalg af bøger, kort, tegninger og glober fra Håndbiblioteket. 1977, s. 37, nr. 99 (engelsk del s. 72, nr. 99).
11. Ulla Kjær: *Nicolas-Henrik Jardin – en ideologisk nyklassicist*. 2010. Bind 2, s. 818-820.
12. John Erichsen og Emma Salling: *Fyrste & hest. Rytterstatuen på Amalienborg*. 1976, s. 60.
13. Ulla Kjær: *Nicolas-Henri Jardin – en ideologisk nyklassicist*. 2010. Bind 2, s. 847-848 og 851.
14. Ulla Kjær: *Nicolas-Henri Jardin – en ideologisk nyklassicist*. 2010. Bind 1, s. 560-565.
15. For kyndig bistand ved affattelsen af denne artikel takkes H.M. Dronningens Håndbibliotekar Mikael Bøgh Rasmussen.

Forfatterbiografier

Bjørn Westerbeek Dahl

F. 1952, bibliotekar, museumsinspektør. Ansat ved Københavns Rådhusbibliotek 1986-2006. Medlem af bestyrelsen af Selskabet for Københavns Historie siden 1991, fra 2005 som formand. Talrige udgivelser i tidsskrifter og årbøger. Af selvstændige titler bl. a. medforfatter til Guide til Københavns befæstning, 1996; Geddes eleverede kort 1761, 2002; Til Rigets forsvar og Byens gavn 1-3, 2017.

E-post: bjoern.westerbeek.dahl@gmail.com

Hanne Fisker

F. 1962, pensionist med en bred interesse for slægtsforskning.

Jakob Seerup

F. 1975, museumsinspektør på Bornholms Museum, ph.d. i historie 2010 for Søetaten i 1700-tallet. Organisation, personel og dagligdag; Speciale om Søkadetakademiet i Oplysningstiden, 2001, og siden da artikler primært om dansk marinehistorie med vægt på 1700-tallet. Han har før skrevet artikler om 1700-tallets København i Historiske Meddelelser om København i 2004 og 2014 og har desuden bidraget til flere antologier om det britiske angreb på København i 1807 og til antologien Danmarks Største Søhelte, 2010.

E-post: js@bornholmsmuseum.dk

Jens Villumsen

F. 1949, pensionist med en bred interesse for slægtsforskning og historie, specielt vestindisk historie. Har publiceret en række artikler i flere periodica (Marinehistorisk Tidsskrift, Dansk Vestindisk Selskabs MAGASINET, Dansk Adelsforenings MEDDELELSER) og bistået forfattere som Mich Vraa og Alex Frank Larsen med stof i deres bøger.

E-post: jens.villumsen@mail.tele.dk

Kirsten Norn

F. 1936, bibliotekar ved Stadsbiblioteket i Lyngby samt Lyngby og Virum gymnasier til 2000. Sekretær i Det danske Guldalderselskab 1992-2006, herunder katalogtekster til Golden Days 1994, 1996, 1998 og 2000. Faksimileskriver i Selskabet for Københavns Historie 2004-2005. Artikler om 1800-tallets København i tidsskriftet *Stræderne* 2009-2015. Seneste foredrag om Københavns offentlige Dampkøkken: Kjæde. Ordenen, København, Karlebo lokalhistoriske forening, Nordsjælland, Fredericia Museums Venneforening.

E-post: kirsten.norn@vip.cybercity.dk

Person- og stedregister

A

- Adelgade**, 47
- Ahlmanns Bryggeri**, Odense, 184
- Ahrenfeldt** (enten **Hans**, 1726-70, eller **Jacob** 1723-88), *sofficer*, 62
- Albrethsen, Anne** (1843-?), *g.m. overretssagfører R.T.E.A.*, 124
- Albrethsen, Rudolph Theodor Emil** (1839-1906), *overretssagfører*, 124
- Alexandra** (1844-1925), *datter af Christian den 9., dronning af Storbritannien*, 168, 178
- Alhambra**, 124
- Almindelig Hospital**, 147, 180, 202-203
- Amager**, 10, 12
- Amager Landevej**, 12
- Amaliegade**, 120
- Amaliegade nr. 16-18**, 212
- Amalienborg**, 200
- Amorparken**, 138
- Andersen, H.C.** (1805-75), *forfatter*, 142
- Andersen, Vilhelm** (1864-1953), *forfatter, litteraturhistoriker*, 104
- d'Angleterre**, 147
- Apollosalen, Østergade 32**, 171
- Aquilaruès, Serenia d'** (-1870'erne), *uidentificeret yngre kvinde*, 121
- Arctander, Hans Nicolai Frederik** (1849-1929), *læge*, 136
- Arsenalet**, 175, 178, 180, 183
- Assistens Kirkegård**, 75-103
- Assistenshuset**, 210

B

- Bagergade**, 175
- Baltzer, Christoffer** (1716-96), *kirurg*, 48
- Bang, Bernhard** (1848-1932), *dyrlæge*, 136
- Barfoed, Anna** (f. 1849-?), 121
- Barfoed, Cathrine Elisabeth (Lise)**, *g.m. P.A.B.* (1813-1883), 120
- Barfoed, Christen Thomsen** (1815-89), *kemiker*, 121, 123, 128
- Barfoed, Christian** (1847-1937), *professor*, 111, 120-121, 125
- Barfoed, Christian Quist** (1812-87), *købmand I Bogense*, 104-105
- Barfoed, Eleonore Emilie Gunnild, f. Falck** (1854-1905), *g.m. N.Chr.B.*, 142-143
- Barfoed, Erik** (1891-1962), 106
- Barfoed, Erik Christian** (1786-1854), *apoteker i Stege*, 120-121
- Barfoed, Harald** (1814-94), *apoteker*, 107, 109, 142
- Barfoed, Laurits Peter Voigt** (1853-1928), 111-112, 125, 127, 129
- Barfoed, Magnus** (1884-1977), 107, 125
- Barfoed, Marie Christine (Stine), f. Jensen** (1816-82), *g.m. Harald Barfoed*, 142
- Barfoed, Marie Elisabeth** (1848-1933), *g.m. T.H.B.*, 106
- Barfoed, Mathilde, f. Viborg** (1846-1897), *g.m. C.T.B.*, 121
- Barfoed, N. Chr.** (1845-1921), *grosserer*, 109, 142
- Barfoed, Niels** (f. 1937), *forfatter*, 104
- Barfoed, Poul Abraham** (1820-1904), 120-121, 125, 137, 142-143
- Barfoed, Thomas Herlov** (1850-1937), *læge*, 104-150
- Barfoed, Thora, f. Unmack** (1843-1921), *g.m. M.B.*, 125
- Barüel, Euchaire** (1849-1901), *sproglærer*, 129
- Basballe, Christian Carl von** (1732-83), *sofficer*, 62

- Baumbarten & Burmeister**, 181, 183
- Bayer, Johan Theodor**, (1782-1873), *botanisk tegner*, 109, 111, 142
- Becker**, *kaptajnløjtnant* [sandsynligvis] **Gotthilf Wilhelm** (1731-76), 62
- Benzen, Fritz Theodor** (1864-1945), *fotograf*, 113
- Bergh, Rudolph** (1824-1909), *læge*, 140
- Bering, Vitus** (1617-75), *digter, historieskriver*, 13
- Bihl** (-1766-), *kaptajnløjtnant*, 62
- Bildsøe, Mathias Hviid** (1746-81), *soofficer*, 35
- Bissen, H.W.** (1798-1868), *billedhugger*, 119, 190-191
- Bissen, Vilhelm** (1836-1913), *billedhugger*, 138, 143, 147
- Bjerring, Vilhelm Jakob** (1805-79), *titulær professor, politiker*, 128
- Bjornson, Bjørnestjerne** (1832-1910), *norsk forfatter*, 116
- Bloch, Carl** (1834-90), *billedkunstner*, 119
- Bocksøn, Johann** (-1708-), *kammertjener hos Friedrich den 2. af Hessen-Homburg*, 8, 11, 16-17
- Borgergade**, 32, 46, 49, 51, 109
- Borgergade nr. 69**, 172, 178, 180
- Botanisk Have**, 146
- Brahe, Margretha** (1603-69), *g.m. Friedrich II af Hessen-Homburg*, 16-17
- Brahe, Per** (1602-80), *svensk rigsdrost*, 16
- Brandes, Georg** (1842-1927), *kritiker*, 118
- Brandes, Ludvig Israel** (1821-94), *læge*, 147
- Brandt, Johan Peter** (1842-1925), *officer*, 111
- Brandt, Matthia Martine Thrane, f. Brünnich** (1815-?), *købmandsenke i Bogense*, 111
- Brinch** (-1870'erne-), *snedkermester i Odense*, 124
- Brinch, Caroline** (-1870'erne-), *tante til T.H. Barfoed*, 124
- Brinch, f. Warløw** (-1870'erne-), *mor til Caroline og Laura B.*, 124
- Brinch, Laura** (-1870'erne-), *tante til T.H. Barfoed*, 124
- Brinch-Seidelin, C.C.**, se Brink
- Brink, C.**, *løjtnant* [muligvis]
- Brinch-Seidelin, Caspar Christopher** (1802-61), 169
- Brun, Jens Henrik** (1850-99), *læge*, 143
- Bruun** (-1766-), *kadet*, 35
- Bruun, Carl** (1805-83), *præst*, 98
- Bræstrup, C.J.C.** (1789-1870), *politidirektør*, 178
- Brønsholmsdal Arbejdsanstalt**, 185, 188
- Brønshøjlejren**, 8
- Bülow, Carl Ernst Johan** (1814-90), *kammerherre*, 83, 92
- Bocher, familien**, 108-109, 142-143
- Bocher, Carl Christian** (1845-1909), *læge*, 109-111, 142
- Bocher, Carl Emil** (1807-74), *vinhandler, major i det borge-lige artilleri*, 109, 142
- Bocher, Caroline Emilie** (1839-1915), *lærerinde*, 109
- Bocher, Cathrine** ("Trine")
- Charlotte, f. Bayer** (ca. 1808-81), *g.m. Carl Emil B.*, 109, 111-112, 143
- Bocher, Emilie** ("Mille") **Sophie Frederikke, f. Kornerup** (1810-82), *g.m. M.B.B.*, 109, 111
- Bocher, Marie** (1834-?), *datter af Carl Emil B.*, 109, 111
- Bocher, Mathæus Bartholomæus** (1811-1886), 111, 115
- Bocher, Thora Johanne Agathe** (ca. 1847-94), *datter af Carl Emil B.*, 109, 111, 143
- Bocher, Ulrich Bugge** (ca. 1836-83), *grosserer*, 109
- Bøgebjerg Sørensen, Rasmus** (1859-1921), *billedhugger*, 143
- Bøgh Rasmussen, Mikael** (f.1970), *H.M. Dronningens håndbibliotekar*, 200
- Børsen**, 120

C

- Carl den 15.** (1826-72), *konge af Sverige*, 127
- Carl, Lindhard Hansen** (1813-93), *skibsreder*, 124
- Carolath, prins**, se *Köröspatak*, Gustav Kálnoky von
- Casino**, 116, 143
- Castenskiold, Henrik** (1818-1908), *officer*, 143
- Charlotta Amalia** (1706-82), *prinsesse*, 92
- Chalotte Frederikke** (1784-1840), *prinsesse*, 152
- Charlottenborg**, 119
- Charlottenborg Vagt**, 197
- Charlottenlund**, 112
- Christensen, Anders** (d. 1866), *løjtnant, inspektør ved Brønsholmdal Arbejdsanstalt*, 185
- Christensen, Carl** (1833-1912), *øjenlæge*, 137
- Christensen, Chr.** (1824-91), *amtsfuldmægtig, kammerråd*, 185
- Christesen, Vilhelm** (1822-99), *sølvvarefabrikant*, 179, 189-190, 192
- Christian den 4.** (1577-1648), *konge*, 6
- Christian den 5.s Rytterstatue**, 147, 197
- Christian den 6.** (1699-1746), *konge*, 31
- Christian den 7.** (1749-1808), *konge*, 69, 92
- Christian den 8.** (1786-1848), *konge*, 92-93
- Christian den 9.** (1818-1906), *konge*, 152, 178
- Christian den 10.** (1870-1947), *konge*, 120
- Christiansborg (II)**, 200
- Christiansborg (III)**, 200
- Christianshavn**, 8, 17, 126
- Christianshavns Kvarter**, 28, 210-211
- Christianshavns Vold**, 10, 12
- Christiansholm**, 24-28, 31, 35, 57-60, 68-69
- Christiansholms Vagt**, 24, 26-27, 37, 53, 58, 62-63, 70-71
- Christoffersen, Harald Edvard** (1838-1919), *operasanger*, 116
- Civile Arresthus**, 176
- Clante, Thorkild** (-1967-), *arkitekt*, 167
- Classenske Legatskole**, 81
- Coyet, Peter Julius** (1616-67), *svensk diplomat*, 14-15
- Crèvecoeur, Emil Briand de** (1882-1968), *søofficer*, 71

D

- Dagmar** (1847-1928), *prinsesse, senere kejserinde af Rusland*, 122
- Dahl, Balduin** (1834-91), *dirigent*, 147
- Dahl, Bjørn Westerbeek** (f. 1952), *museumsinspektør*, 5-23, 196-213

- Dahlberg, Erik** (1625-1703), *svensk officer og topograf*, 11
- Danholm, Matthias Friderichsen** (-1766-), *matros*, 45, 52
- Daniel Løwener & Co.**, 166
- Dannebrog** (orlogsskib), 33
- Dannemand, Francisca, f. von Scholten** (1821-44), *g.m. Frederik Dannemand*, 93-94, 100
- Dannemand, Frederik Vilhelm** (1813-88), *lensgreve, officer*, 93-94
- Danner, Louise Christine, f. Rasmussen** (1815-74), *grevinde*, 127, 171
- Danneskiold-Laurvig, Christian Conrad** (1723-83), *soofficer*, 68-69
- Danneskiold-Samsøe, Frederik** (1703-70), *søofficer*, 64, 70
- Degnemosen**, 8
- Delbanco** (-1870-), *uidentificeret yngre kvinde, muligvis datter af musikforlægger O.H. Delbanco*, 121
- Dronning Louises Bro**, 145
- Dyrehaven**, 112

E

- Eckhardt, Josephine, f. Thorberg** (1839-1906), *skuespillerinde*, 117
- Eegberg, H.H.** (1723-84), *billedkunstner*, 33

Ehrencron-Müller, H. (1868-1952), *H.M. Kongens håndbibliotekar*, 200

Eibeschutz, f. Melchior, 142

Ekeblat, Johan (1629-96), *svensk hofembedsmand og diplomat*, 9, 13

Engelsted, Sophus (1823-1914), *læge*, 140

Engelstoft, familie, Rorbæk, 125

Enighedsværn, 171

Erichsens Palæ, 169-171

Ernst, J.C. (1666-1750), *arkitekt*, 33

F

Fabricius, Hanne (f. 1958), *arkæolog, forfatter*, 196

Falkenskiold, Seneca Otto (1738-1820), *søofficer*, 69
Farimagsvejen, 131-132

Fischer, Olfert (1747-1829), *søofficer*, 24, 26, 29, 30, 32-33, 35, 48-49, 52-56, 58, 60, 64, 70-72

Fischer, Olfert Fasvier (1700-61), *søofficer*, 70

Fisker, Hanne (f. 1962), *artikelforfatter*, 75-103

Flakkeberg Institut, 152, 154-156, 176

Flensborg, Christian Peter (1692-1767), *schoutbynacht*, 62

Flådens Leje, 30, 32

Fogh, Enevold Bjerregaard

(d. 1800), *søfiskal*, 34, 40-41, 51-52, 54, 56, 58-63, 73

Folketeateret, 116

Fredericia (Frederiksodde), 21

Frederik den 3. (1609-70), *konge*, 15-16

Frederik den 5. (1723-66), *konge*, 31, 92, 197

Frederik den 5.s Rytterstatue, 147, 201, 212

Frederik den 6. (1768-1839), *konge*, 158

Frederik den 6.s Statue, 147

Frederik den 7. (1808-1863), *konge*, 123, 127, 171, 173

Frederik den 8. (1843-1906), *konge*, 141

Frederiks Hospital, 136, 143

Frederiksberg Fattiggård, 175

Frederiksborggade, 145

Friedrich (1800-65), *prins af Nöhr*, 123

Friedrich den 1. (1585-1638), *landgreve af Hessen-Homburg*, 5

Friedrich den 2. (1633-1708), *landgreve af Hessen-Homburg, feltherre*, 5-23

Friedrich Wilhelm (1620-88), *kurfyrste af Brandenburg*, 14, 17

Frimands Kvarter, 201, 206-207

Frydendahl, Peter Jørgen (1766-1836), *skuespiller*, 109

Fuchs, Adolf (d. 1662), *officer*, 12

Fæstnings Bryggeriet, se Ahlmanns Bryggeri

G

Gade, Ludvig Harald (1823-97), *balletdanser og mimiker*, 118

Gamle Gardergård, 47

Gammelholm, 132

Gammelholms Hovedvagt, 26, 33, 66

Garde, Thomas Wilhelm (1859-1926), *søofficer*, 72

Garnisons Kirkegård, 187, 189

Garnisonskirkens Militære Drengeskole, 79-81

Gedde, Christian (1729-98), *ingeniørofficer*, 25, 88, 196-197, 199-204, 206-212

Generalkommissariatet, 63

Georg Christian (1626-77), *landgreve*, 6

Gerth, Fritz (1845-1928), *tysk billedkunstner*, 21

Gertner, J.V. (1818-71), *billedkunstner*, 119

Giedsted, Niels Hansen (-1766-), *konstabel*, 27, 29-30, 37, 42, 45, 73

Gothersgade, 109, 146

Gothersgades Mølle, 111

Grodtshilling, Frederik

(1731-92), *søofficer*, 62

Grove, P.V. (1832-93), *journalist*, 176, 184

Grundtvig, Ludvig (1836-1901), *fotograf*, 110, 115, 122
Grundtvig, N.F.S. (1783-1872), *teolog, forfatter*, 154
Grut, Edmund G. (1831-1907), *øjenlæge*, 136-137, 143
Gräbert, Christoph (d. 1866), *exam. jur., godsejer*, 156
Graah, Wilhelm August (1793-1863), *søofficer*, 90
Gudenrath, Schack Just (1803-80), *etatsråd, jurist*, 124
Gule Palæ, 212
Gædeken, Carl Gerog (1832-1900), *læge*, 136

H

H.C. Andersens Boulevard (Vester Boulevard), 146
H.C. Ørsteds Statue, 147
Haas, Jonas (ca. 1720-75), *kobberstikker*, 36
Hagen, G.B. (1873-1941), *arkitekt*, 72
Hages Gård, 126
Halberstadts Dampmølle, 126
Hald, 141
Hansen, f. Kærsgaard, enkefrue, 124
Hansen, Carl Adam Wilhelm Sigismund (1847-1927), *læge*, 112, 130, 136
Hansen, Caroline, f. Kærsgaard, datter af Hansen, 124
Hansen, Christian (1812-80), *operasanger, kammersanger*, 143

Hansen, Christian Julius (1814-75), *kammermusicus*, 127
Hansen, Constantin (1804-80), *billedkunstner*, 114
Hansen, Peder (-1766-), *matros*, 45
Hauch, A.W. (1755-1838), *overhofmarskal*, 152
Hauch, Carsten (1790-1872), *digter, kritiker*, 118
Hee, Jørgen (1714-88), *biskop*, 66
Heegaard, Poul Sophus Vilhelm (1835-84), *filosof*, 116
Heiberg, Johan Ludvig (1791-1860), *digter, forfatter*, 116
Heiberg, Johanne Luise (1812-90), *skuespillerinde*, 118
Heilmann, Osvald (1849-1938-) *skovrider, jagtjunker*, 121
Hellmann, Julius (1815-88), *sparekassedirektør*, 161-163
Helsingborg, 15
Helsingør, 125
Henningsen, enten Erik (1855-1930) eller **Frants** (1850-1908), *billedkunstner*, 119
Henrichsen, Rudolph I.F. (1800-71), *dr.phil., filolog, skolemand*, 109
Henrichsen, Petter (-1766-), *matros*, 45
Henriques, Robert (1858-1914), *violoncellist, komponist og journalist*, 142

Hertz, Henrik (1798-1870), *digter, forfatter*, 116, 143
Hilker, Georg (1807-75), *dekoremaler*, 114, 167
Hjarup, Ellen Cathrine (ca. 1808-1896), 166, 174, 180
Hjørring, Anders Matthiesen (1609-78), *præst, historisk forfatter*, 12
Hofteateret, 78
Holm (-1848-), *bagermester i Ålborg*, 157
Holm, Hans J. (1835-1910), *arkitekt*, 127
Holmen, 26, 39-42, 67
Holmens Skole, 33
Holmer, Valdemar (1833-84), *kirurg*, 132, 136, 139-140
Holstein, F.A. (1784-1836), *greve*, 152, 155
Holten, F.C. (1817-98), *officer*, 127
Homburg, 5-6, 14, 16-22
Hoogland [sandsynligvis]
Diderich Jacob (1740-70), *søofficer*, 69
Hoppe (1690-1776), *søofficer*, 69
Horn Frederik (1708-81), *jurist, politimester, digter*, 47
Hornemann, student [sandsynligvis] **Gerhard Martin** (1852-1932, *arkivar*], 129
Hornemann, Christian (1765-1844), *miniature- og pastelmaler*, 111
Horst, Friederich Ernst

(1726-92), *søofficer*, 62
Hoskjær (-1808-), *madam*, 78
Hostrup, Jens Christian (1818-92), *digter, forfatter*, 116, 127
Hotel Dannebrog, Vestergade nr. 20, 180, 185
Hovedbanegården, 132
Howitz, F.J.A.C. (1828-1912), *gynækolog*, 139
Hultmann, Fritz (1820-94), *skuespiller*, 117
Hunlæus, Andreas Herman (1814-66), *billedkunstner*, 132, 134
Hviid, Hans Hartmann (1746-79), *søofficer*, 24, 27, 29-33, 35-37, 40-41, 43, 45, 47-49, 51, 54, 57-60, 62, 64, 68, 70, 73
Høgsbro, Svend (1855-1910), *jurist*, 129
Høsebroen, 24-25
Høyen, N.L. (1798-1870), *kunsthistoriker*, 119
Haahr, N.Chr. (1871-1942), *skolebestyrer i Svendborg*, 141

I

Ibsen, Henrik (1828-1906), *norsk forfatter*, 116
Irminger, Carl (1802-88), *søofficer*, 121-122
Iversen, Enoch Samuel (-1766-), *oppasser*, 31-32, 34, 37, 43, 45

J

Jacobi, Alexander (ca. 1794-1875), *skoleinspektør, regnskabsfører, krigsråd*, 81
Jacobsen, Anne (ca. 1836-?), *pensionatsværtinde*, 143
Jacobsen, Axel Valdemar (1846-1915), *klokker, søndags-skolebestyrer*, 129
Jacobsen, Inger (ca. 1842-?), *pensionatsværtinde*, 143
Jacobsen, Siegrid (ca. 1834-?), *pensionatsværtinde*, 143
Jardin, Nicolas-Henri (1720-99), *arkitekt*, 201-202, 212
Jastrau, Richard Louis (1828-1902), *operasanger*, 116
Jeannine (-1870'erne-), *uidentificeret person*, 111
Jensen, Andreas (-1766-), *matros*, 30, 50
Jensen, Andreas (1835-efter 1886), *fotograf*, 187
Jensen, C.A. (1792-1870), *portrætmaler, konservator*, 118-119
Jensen, Camilla (1849-1907), *skuespillerinde*
Jensen, Niels (-1766-), *kvartermester*, 37, 39
Jerichau, J.A. (1816-83), *billedhugger*, 119, 147
Jerichau-Baumann, Elisabeth (1819-81), *billedkunstner*, 119
Jerndorff, August (1846-1906), *billedkunstner*, 119

Joensen, Peter (-1766-), *matros*, 44
Johansen, Ane Hansdatter (ca. 1789-?), 151, 160
Johansen, Anna Johanne Katrine (1861-65), *datter af J.F.F.*, 178, 185
Johansen, Friderich Wilhelm Johansen (ca. 1752-efter 1766), *kostdreg*, 42-44
Johansen, Hanne Dorthea, f. Hjarup (ca. 1835-1904), *g.m. J.F.J.*, 166, 174, 185
Johansen, Johan Frederik (1827-98), *dampkøkkenentreprenør, inspektør*, 151-195
Johansen, Lars (f. ca. 1800), *far til J.F.J.*, 151
Johansen, Nicolai Johan (1851-1927), *søn af J.F.J. og N.J.*, 159-160, 166, 172, 184-185
Johansen, Nicoline, f. Schiønning (1829-før 1866), *g.m. J.F.J.*, 157, 159-160, 166
Juliane Marie (1729-96), *dronning, g.m. Frederik den 5.*, 92
Junge, Hans Christian (1715-1810), *graver*, 78
Jægeren (brigantine), 67
Jøhnke, Josias (1809-62), *snedkermester*, 108
Jørgensen, Johannes (1866-1956), *forfatter*

K

Kaffehuset, Kongens Nytorv, 169
Kalkballen, 116
Karl 10. Gustav (1622-60), *svensk konge*, 5-6, 8, 11, 13, 17
Kattegat, 14
Kehlet, Christian (1785-1846), *konditor*, 170
Kirksteen, Hans Jørgen (1726-65), *sofficer*, 36
Kisten, 116
Kiærskou, F. C. (1805-91), *billedkunstner*, 119
Kiøbke, Christian (-1766-), *citronmand*, 50
Kleist, Heinrich von (1777-1811), *tysk digter*, 22
Knippelsbro, 126
Kommuneshospitalet, 106, 131, 136, 140
Kongelige Kobberstiksamling, 118
Kongelige Malerisamling, 116, 118, 130
Kongelige Teater, 109, 116-119, 143
Kongens Have (Rosenborg Have), 189
Kongens Klub, 147
Krag, Otte, rigsråd (1611-66), *rigsråd*, 10
Krarup, Valdemar (1850-1929), *øjenlæge*, 136
Krüger, Christian Julius (1849-1936), *rektor*, 112, 127

Kräyenbuhl, Emmanuel Rodolphe (1851-95), *præst*, 128
Krøyer, P.S. (1851-1909), *billedkunstner*, 119
Kyhnn, Vilh. (1819-1903), *billedkunstner*, 119
Københavns Sygehjem, 147
Köröspatak, Gustav Kálnoky von ("Carolath") (1832-98), *diplomat*, 143
Køster, Friderich Christian (ca. 1727-1801), *premierløjtnant*, 62, 67-68

L

Lange, Julius (1838-96), *kunsthistoriker*, 119
Lange, Philip de (ca. 1700-66), *arkitekt*, 27
Langelinie, 139
Langkilde, Thomas Christian (1849-1931), *læge*, 136
Larsen, Hans W. (1886-1984), *billedhugger*, 72
Larsen, Søren Eskildsen (1802-90), *læge*, 125
Lassen, August (-1870'erne), *boghandler*, 109, 111
Lassen, Hans Christian (1808-72), *præst i Bogense*, 128
Lassen, Niels Kjeldgaard Poulsen (1848-1923), *jurist*, 128
Laub, Michael Georg (1731-1812), *sofficer*, 66
Lister, Joseph (1828-1912),

engelsk kirurg, 133
Louise (Louisa) (1724-51), *dronning, gift med Frederik den 5.*, 31
Louise (1817-98), *dronning, g.m. Christian den 9.*, 152
Louise Elisabeth af Kurland (1646-90), *g.m. Friedrich den 2. af Hessen-Homburg*, 17
Ludwig Philip (1623-43), *landgreve af Hessen-Homburg*, 5-6
Lumbye, Carl Christian (1841-1910), *dirigent*, 189
Lumbye, H.C. (1810-74), *komponist, dirigent*, 147, 167
Lund, Theodor Otto Christian (1849-1911), *præst*, 112, 127
Lundbye, J.Th. (1818-48), *billedkunstner*, 119
Luxdorff, Bolle Willum (1716-88), *historiker*, 35
Læssøe, V.H.f.A. (1811-50), *officer*, 141-142
Lønning, T.E. (1762-1823), *billedkunstner*, 47
Løweners Fabrik, 109

M

Magnusson, Arní (1663-1730), *håndskriftsamler*, 37
Mantzius, Kristian (1819-79), *skuespiller*, 125
Margrethe Elisabeth von Leiningen-Westerburg (1604-67), *landgreve af Hessen-Homburg*, 5-6

Marianne af Mecklenburg-Strelitz (1821-76), *prinsesse*, 152-153
Marmorkirken, 147
Marquard, Emil (1873-1950), *arkivar, historiker*, 71
Marstrand, Wilhelm (1810-73), *billedkunstner*, 119
Mastekranen, Christiansholm, 26-27, 55
Mastekranen, Nyholm, 27, 55
Meldal, Carsten Thomas (1846-1926), *lærer*, 112, 121, 125, 127
Meyer, Hans Wilhelm (1824-95), *ørelæge*, 137-138
Milo, H.P. (d. 1865), *graver*, 79
Moldrup, Mette Marie Lucie (1738-76), *g.m. P.M.*, 84
Moldrup, Peter de (1735-87), *godsejer*, 84
Moltkes Malerisamling, 119
Monies, David (1812-54), *billedkunstner*, 119
Moron (-1750/66-), *soldat i Norske Livregiment*, 46
Moronsdatter, Agatha Fundel (ca. 1747-efter 1766), *tjenestepige*, 30, 62, 45-51, 54, 63, 70
Moronsen, Abel Lovisa (ca. 1721-?), 32, 46, 50, 52
Mortensen, Lauritz (-1853-), *tjener hos Peter von Scholten*, 98
Munch, C. [muligvis] **Munck, Frants Christoffer Bülow**, 1820-72], *premierløjtnant*, 169

Munthe af Morgenstjerne, Troels Smith von (1745-1810), *soofficer*, 24, 27, 29-33, 35-39, 42-44, 46-52, 54, 56-59, 64-65, 68-70, 73
Muxoll, Anton Georg (-1731/66-), *kirurg*, 48
Møller (-1766-), *kaptajn i Norske Livregiment*, 46
Møller, Anna Henriette (1804-49), *lærerinde, g.m. C.C. Møller*, 154
Møller, Christen Christensen (1810-1890), *forstander*, 154-156, 176, 178
Møller, Georg Nicolai Frederik (1850-1921), *læge*, 112, 127, 136

N

Nationalbanken, 147
Neergaard, Nicoline, f. Høyer (ca. 1797-1882), *enkefrue*, 125
Neumann, Carl (1833-91), *billedkunstner*, 119
Niels Juels Statue, 148
Nielsen, H. (-1859-), *invalid, medstifter af De Danske Våbenbrødre*, 169
Nielsen, Kai (1883-1924), *billedhugger*, 107
Nielsen, Rasmus (1809-84), *filosof*, 114
Nordorff, Jacob Hermann (-1766-), *opløber*, 50
Norn, Kirsten (f. 1936),

bibliotekar, forfatter, 151-195
Ny Adelgade, 147
Nyholm (orlogsskib), 90
Nyholms Hovedvagt, 26, 70
Nyrop, Jens Larsen (1831-1904), *operasanger*, 116
Nørre Kvarter, 201
Nørre Voldgade (Nørre Boulevard), 146
Nørrevold, 111

O

Oldnordisk Museum, 119
Olesen (-1869-), *snedkermester*, 124
Olesen, Emil (-1869-), *uidentificeret student*, 124
Olesen, Grethe (-1869-), *g.m. snedkermester O*, 124
Olsen (-1870erne), *instrumentmager på Kommunehospitalet*, 133
Orlogsværftet, 112
Oxholm, Ann, f. O'Neill (1778-1844), *mor til C.A.O.*, 153
Oxholm, Caroline Augusta (1803-73), 152-153
Oxholm, Peter Lotharius (ca. 1752-1827), *far til C.A.O.*, 153

P

Paludan, Julius (1843-1926), *professor i litteratur*, 118
Panum, Peter Ludvig (1820-85), *læge*, 133
Perlen, (skib), 96

- Pestalozzi, Johan Heinrich** (1746-1827), *schweizisk pædagog*, 155
- Petersen, Caroline Margrethe** (1810-?), *datter af J.P. og D.D.P.*, 78
- Petersen, Dorothea, f. Daldorf** (-1810-), *g.m. Jørgen P.*, 78
- Petersen, Jørgen** (-1810-), *ligbærer*, 78
- Philipsen, H.** (1839-92), *læge*, 132
- Phister, J.L.** (1807-96), *skuespiller*, 116, 143
- Phister, Louise, f. Petersen** (1816-1914), *skuespillerinde*, 117
- Plat, Claude de** (1809-64), *officer*, 82-83, 96, 101
- Plum, P.A.J.** (1829-1915), *kirurg*, 136, 141
- Pogwisch, Laurids** (-1667), *officer*, 9
- Pohlman** (-1766-), [måske **Herman**, 1756/89-], *premierløjtnant*, 62
- Pontoppidan, Erik** (1698-1764), 31
- Poulsen, Emil** (1842-1911), *skuespiller*, 118
- Poulsen, Kristian** (1854-1931), *overlæge*, 129
- Poulsen, Olaf** (1849-1923), *skuespiller*, 18
- Price, Juliette** (1831-1906), *balletdanserinde*, 167
- Price, Waldemar** (1836-1908), *balletdanser*, 118
- Prins Frederik** (Printz Friedrich) *orlogsskib*, 33
- Pufendorf, Samuel von** (1632-94), *tysk jurist og historiker*, 14-15
- ## R
- Rach, Johannes** (1721-83), *topografisk maler*, 33
- Ramel, Henrik** (1601-53), *rigsråd, hofmester i Sorø*, 6
- Rasmussen, Peter Christian** (ca. 1802-1863), *rodemester, oldermand for skomagerlauget*, 163
- Rathsack, Carl Christian** (1810-76), *handelsgartner*, 175
- Reformert Kirke**, 71-72, 78-79
- Reisz, Carl Marinus** (1829-1902), *læge*, 139
- Ring, Hans Frederik Sophus** (1830-1922), *landinspektør i Bogense*, 124-125
- Ring, Oline Catrina** (1835-efter 1880), 125
- Rohmann** (ca. 1834-1896), *skibsbygmester i Helsingør*, 125
- Rose, Mette Marie** (ca. 1745-1819), *skuespillerinde*, 68
- Rosenborg Kvarter**, 200, 208-209
- Rosenkrantz, Birgitte Charlotte, f. Reedtz-Thott** (1788-1868), 124
- Roskilde**, 127
- Rump, Godtfred** (1816-80), *billedkunstner*, 119
- Runeberg, Walter** (1838-1920), *finsk billedhugger*, 138
- Ryge, Johan Christian** (1780-1842), *skuespiller*, 109
- Rønne, C.F.** (1798-1890), *præst, formand for Indre Mission i Danmark*, 154, 156
- Rønneby, Mogens Clemensen** (-1748-), *billedkunstner*, 55
- Rådhuset**, 48, 160
- Raadsig, Johan Peter** (1806-82), *billedkunstner*, 119
- ## S
- Salomon, Ludvig August** (ca. 1824-1884), *officer*, 169
- Sankt Annæ Vester Kvarter**, 202-203, 207
- Sankt Annæ Øster Kvarter**, 201, 204
- Sankt Nikolaj Kirke**, 197
- Sankt Peders Stræde nr. 11**, 165-166
- Saxtorph, Matthias H.** (1822-1900), *kirurg*, 132, 139
- Schack, Hans** (1609-76), *feltherre*, 17
- Schibe, E.** (1791-1861), *fransk skuespilforfatter*, 116
- Schionning, Kristen Kristensen** (ca. 1793-?), *bagemester i Mariager*, 157
- Schionning, Peter Christian**

- (1732-1813), *søofficer*, 52, 64-67
- Schleisner, C.A.** (1810-82), *billedkunstner*, 119
- Schmahlfeld, Fritz (Friederich)** (1829-1907), *medaljør*, 179
- Schmidt, F.Th.** (1825-80), *anatom*, 133, 137
- Schmidt, Valdemar** (1864-1944), *arkitekt*, 81
- Schmidten, U.C. von** (1815-1886), *officer*, 175
- Schmiegelow, Christian Christoffer Ernst** (1823-1907), *kaptajn, assurandør*, 137
- Schmiegelow, Ernst** (1856-1938), *ørelæge*, 137
- Schmith, Christian** (1745-1823), *søofficer*, 24, 29, 33, 35, 48-49, 52, 54, 59-60, 64, 70-71
- Schnell, Betty**, senere gift **Hennings** (1850-1939), *skuespillerinde*, 117-118
- Scholl, Anne**, senere gift **Tychsen** (1853-96), *skuespillerinde*
- Scholten, familien*, 75-103
- Scholten, Adelgunde Eline Marie von** (1813-1841), *g.m. Carl Ernst Johan Bülow*, 92-94, 100
- Scholten, Adelgunde Elisabeth Amalie von, f. Kleist** (1728-78), *g.m. Jost Gerhard von Scholten (I)*, 84, 92
- Scholten, Anna Elisabeth von, "Lise", f. Thortsen** (1786-1849), *g.m. Peter von Scholten*, 84, 86, 92-95, 99, 100
- Scholten, Anne Marie Justa von, f. von Schmidten** (1792-1849), *g.m. F.C.E.v.S.*, 86-88, 90, 100
- Scholten, Anne Sophie von, f. Bentzon** (1762-1837), *g.m. Frederik Christian von S.*, 92
- Scholten, Casimir Wilhelm von** (1752-1810), *officer*, 77-80, 82, 84-85, 91, 96, 100
- Scholten, Casimir Wilhelm Ulrich Christian** (1811-13), *søn af F.C.E. v. S.*, 86-88, 100
- Scholten, Catharine Elisabeth, f. de Moldrup** (1764-1804), *g.m. C.W. von S.*, 77, 84, 96
- Scholten, Elisabeth Catharine** (1811-1859), *g.m. Claude du Plat*, 86, 96, 101
- Scholten, Frederich Jost Gerhard** (1797-1845), *toldinspektør*, 94, 100
- Scholten, Frederik Carl Emil** (1786-1873), *søn af C.W. v. S.*, 78, 86-88, 90
- Scholten, Frederik Christian von** (1757-1840), *søn af Jost Gerhard von S. (I)*, 92, 94, 100
- Scholten, Frederikke Adolphine Louise Jensine ("Fritze"), f. Holst** (1832-58), *g.m. William/Vilhelm von Scholten*, 98-100
- Scholten, Henrik** (død 1750), 78
- Scholten, Johanne Ida Mathilde, f. Christensen** (1808-95), *g.m. Frederich Jost Gerhard von S.*, 94
- Scholten, Jost Gerhard von (I)** (1728-86), *far til C.W.v.S.*, 84
- Scholten, Jost Gerhard von (II)** (1783-1824), *officer, søn af C.W.v.S.*, 77, 82, 89-90, 96, 98-99, 100
- Scholten, Jost Gerhard von (III)** (1814-64), *officer*, 81-82, 98, 100-101
- Scholten, Karen Anna Alvilda von, f. Thisted** (1852-82), *g.m. Peter Frederik Christian von S.*, 99
- Scholten, Karen Gleeup Holst von, f. von Schmidten** (1793-1816), *g.m. Jost Gerhard von S. (II)*, 88-90, 98, 100
- Scholten, Louise** (d. 1744), *g.m. H.S.*, 78
- Scholten, Louise Elisabeth Henriette** (1804-47), *datter af C.W.v. S.*, 77
- Scholten, Nicoline Magdalene von, f. Petersen** (1813-99), *g.m. Jost Gerhard von Scholten (III)*, 98-99
- Scholten, Peter Carl Frederik** (1784-1854), *officer, generalguvernør*, 75-80, 82, 84-85, 90, 92-97, 100-101
- Scholten, Peter Frederik Christian von** (1856-1900), 99-100

- Scholten, Wilhelm von** (1799-1819), *søkadet*, 90-91, 100
- Scholten, William/Vilhelm Casimir von** (1816-76), *søn af P.v.S.*, 94, 98-99, 100
- Schouw, Henning Elias Peter** (1854-94), *premierløjtnant*, 172, 175
- Schram, Christian** (1796-1876), *operasanger og skuespiller*, 116
- Seerup, Jakob** (f. 1975), *museumsinspektør*, 24-74
- Sejlløftet, Gammelholm**, 33
- Sjælland, fregat**, 141
- Skovgaard, P.C.** (1817-75), *billedkunstner*, 119
- Slesvig, dampskib**, 98
- Snarens Kvarter**, 210-211
- Sophie Sibylle von Leiningen-Westerburg** (1656-1724), *g.m. Fridrich den 2. af Hessen-Homburg*, 158
- Sorø**, 6
- Stadfeldt, Asger** (1830-96), *læge*, 136
- Steenstrup, Japetus** (1813-97), *naturforsker*, 130-131
- Stein, Th.** (1829-1901), *billedhugger*, 140
- Stephensen** (-1766-), *søofficer*, 69
- Stockholm**, 6, 15-16
- Stokhuset**, 46
- Strand Kvarter**, 206
- Strandboulevarden**, 138
- Strøget**, 119
- Stuðstræde nr. 24**, 164, 166-168, 174, 178-181, 185
- Storstræde**, 31
- Søarsenalet**, 27, 31
- Sødring, Julie** (1823-94), *skuespillerinde*, 112, 117
- Sølling, Peter Norden** (1718-66), *søofficer*, 66
- Sølvgades Kaserne**, 202-203
- Sørensen, C.F.** (1818-79), *billedkunstner*, 119
- Søtorvet**, 145
- T**
- Tapre Landsoldat, skulptur**, 190-191
- Tegner, I.W.** (1815-93), *litograf*, 188
- Thayssen, Peter Frederik** (1802-87), *præst*, 121
- Thayssen, Laura Christine, f. Barfoed** (1811-1901), *g.m. P.F.T.*, 121
- Thestrup, Hans Nikolaj** (ca. 1795-1879), *officer, krigsminister*, 175
- Thomasen, Jusius** (1826-1909), *kemiker*, 123
- Thorvaldsens Museum**, 129-130
- Thotts Palæ**, 124
- Thurah, Laurids de** (1706-59), *arkitekt*, 197
- Tivoli**, 147, 187, 189
- Topsø-Jensen, Theodor Andreas** (1864-1941), *søofficer*, 71
- Tordenskjolds Statue**, 147
- Tornebuskegade nr. 7**, 108, 111
- Tre Kroner, gæstgivergård**, 113
- Trier, F.J.** (1831-98), *læge*, 136
- Trirmansky (?)**, *enkefrue*, 125
- Tycho Brahes Statue**, 147
- Tyrolerpavillonen**, 147
- Tysk-Reformert Kirke**, se Reformert Kirke
- Tøjhuset**, se Arsenalet
- U**
- Universitetet**, 105, 114
- Ussing, J.L.** (1820-1905), *filolog og arkæolog*, 119
- V**
- Valhalla**, 116
- Valløe, Knud Engelbrecht** (1833-77), *forfatter, anatom*, 136
- Vartov**, 180
- Vedel**, se Wedel
- Vejle, dampskib**, 112, 142
- Vester Boulevard**, se H.C. Andersens Boulevard, 146
- Vester Kvarter**, 201
- Vester Voldgade**, 147
- Vesterbro Passage**, 148
- Vor Frelsers Kirke**, 126
- Villerup, F.C.** (1742-1819), *billedhugger*, 126
- Villumsen, Jens** (f. 1949), *pensionist*, 75-103
- Voldene**, 112, 129, 132, 145

W

Wallensbæk, Henrik Madsen
(ca. 1630-62), *præst, forfatter*, 10

Wandall, Hans Frederik

Vilhelm (1849-1917), *lærer, oversætter og forfatter*, 112

Warncke, Theodor Sophus
(1822-90), *læge*, 133

Wedel, Christian Ludvig
(1834-1923, *købmand i Fåborg*, 128

Wedseltoft, Christine, f. Barfoed (1844-1924), *g.m. T.W.*, 123

Wedseltoft, Dortha, f. Friedlieb (1805-81), *g.m. S.J.W.*, 123, 143

Wedseltoft, Emilie (1846-83), 123-124

Wedseltoft, Simon Jørgen (ca. 1793-1868), *major*, 123

Wedseltoft, Thomas (1841-1914), *officer*, 123-124

Wiehe, Wilh. (1826-84), *skuespiller*, 117-118

Wieniawski, Henry, (1835-80), *polsk violinvirtuos*, 118

Wilcken, C.F. (1808-77), *kammertjener*, 130

Wilhelm Christoph (1625-81), *landgreve*, 6

Wilhelm den 2. (1859-1941), *tysk kejser*, 21

Winther, Christian (1796-1876), *digter*, 118

With, Carl Edward (1826-98), *overmedicus*, 139

Wittrock, Frederik Christian (ca. 1805-74), *officer*, 112

Wulff (-1766-), *sekondløjtnant*, 62

Würgler Hansen, Christian
(f. 1937), *tegner*, 158

Z

Zahrtmann, Kristian (1843-1917), *billedkunstner*, 119

Zoologisk Museum, Krystalgade, 130

Ø

Øresund, 14

Ørsted, H.C. (1772-1851), *naturvidenskabsmand, filosof*, 167

Ørstedsparken, 146

Øster Kvarter, 196-197, 199, 206

Østergade, 29, 50, 171, 175

Østervold, 134